

«ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ»

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

10

18296

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ

ԱՐՁԱԿ ԷԶԵՐ
ԵՒ
ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ



Փ Ա Ր Ի Զ

1937

891 . 99

Հ - 42

4 ՈՉ

ՄԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱԿԻՐՆԵՐՈՒՆ



1929ի աշնան էր, որ խումբ մը մտաւորականներ հիմը դրին *Նահատակ Գրադէտներու Բարեկամներ* հրատարակչական ընկերութեան, նպատակ ունենալով հաւաքել եւ հրատարակութեան տալ արեւմտահայ նահատակ կամ մեռած գրագէտներուն երկերը:

Արդէն կը բեւակոխենք մեր գոյութեան եօթներորդ տարին, եւ հակառակ տնտեսական տագնապին, ուրախ ենք յայտարարելու, որ կրցեր ենք հրատարակել արդէն ՏԱՍԸ գեղեցիկ եւ ընտրուած հատորներ, իրականացնելով մեր մատենաշարին առաջին շարքը:

Պատրաստ դրամագլուխով մը չէր, որ գործի ձեռնարկեցինք: Շնորհիւ հիմնադիրներու աննահանջ եւ անձնուէր գործունէութեան, ինչպէս նաեւ քանի մը նուիրատուներու եւ հաւատարիմ ընթերցողներու համակրութեան, հրատարակչական այս գործը գաղութահայ կեանքին մէջ անհրաժեշտ ձեռնարկ մը դարձուցինք: Պէտք ունինք սակայն նոր օժանդակողներու եւ համակիր ընթերցողներու, այս գեղեցիկ մատենաշարը շարունակելու համար:

Կը հաւատանք որ այս կերպով մեր նահատակ գրագէտներուն յիշատակը յարգած ու յաւերժացուցած պիտի ըլլանք, իբրեւ նուիրական պարտականութիւն:

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Ս. Վրացեան, Մկրտիչ Պարսամեան,

ԲԺ. Լ. Գրիգորեան, Շ. Նարդունի, Կ. Սասունի

Այս հատորը նուէր ստացող Թերթերէն կը խնդրենք արտատպել այս կոչը:

ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ
ԵՒ
ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ



ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

« ՆԱՀԱՅԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ »

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ - ԹԻԻ 10

891.99

3-42

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՐՁԱԿ ԷԶԵՐ
ԵՒ
ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ



PRINTED IN FRANCE

Փ Ա Ր Ի Ձ

1 9 3 7

18296

Այս գիրքին տպագրում է 100 օրինակ
մասնաւոր վէլէն թուղթի վրայ,
թուագրում 1 — 100:



9745-71

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	9
1.- ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ	26
Հարցուկը, Քերթողը («Լքում Քնար»)	26
Գարնանային երազանք	27
Տրամուրեան Անդրին	29
Միանձնուհին	30
Յուրաքանչեւ (Աւանդակ)	32
Ընթերցողին («Երկունք»)	34
Նուէր	35
Առաջին սէր	36
Դերագոյն տօնը	37
Ամառ գիշեր («Նոր Քնար»)	38
Քայքայում	39
Իմ այգիս	40
Կարօտներս	41
Ափսիսին ներքեւ	42
Այսպէս, կեանքին ...	43
Զմեռուան հովուերգութիւն	44
Երկրախոս	45
Խանութպան մը	46

2.— ԳՐԱԿԱՆ ԴԻՄԱՍՏՈՒԵՐՆԵՐ	49
Եղիա Տէմիրնիպաշեան	49
Գալուստ Կասառնիպեան	66
Մկրտիչ Անէմեան	75
Յովհաննէս Գազանեան	86
3.— ԳԻՐՔԵՐ ՈՒ ԴԵՄՔԵՐ	94
Ինտրա եւ իր «Ներաշխարհ»ը	94
«Վերածնունդ Հայրենիքը եւ մեր դերը»	101
«Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը»	111
4.— ՎԱՂՈՒԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	119
«Մասիս»ի հարցարանին շուրջ	122
«Մասիս»ի հարցարանին շուրջ	124
Գրական խնդիրը եւ Ռէքէոս Էֆ. Պէրպէրեան	128
Եզրակացութիւն	138
5.— ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ (Անտիպ էջեր)	143
Գրականութիւն եւ Գեղարուեստ	159
Մշխիւր եւ Մախր	171
Թափառումներ	186

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ծնած է Մալկարա 3/15 Հոկտ. 1873ին: Մալկարան Ռոստոթոյի հիւսիս-արեւմտակողմը, բլուրի մը կողին վրայ, շատ մաքուր օդով եւ ջուրով, գեղեցիկ ու բերրի դաշտերով և տափ-ւորիչ տեսարաններով գիւղաքաղաք մըն էր: Հայերը հոն հաստատուած էին աւելի քան երկու հարիւր տարիէ ի վեր եւ տիրացած տնտեսական շատ լաւ դիրքերու: Արհեստները եւ վաճառականութիւնը իրենց ձեռքն էին մեծ մասով: Արտաշէս Յարութիւնեանի նախահայրերէն Սերովբէ Յարութիւնեան 1825 թուականներուն նշանակելի դերք մը գրաւած էր Մալկարայի մէջ շնորհիւ իր նրբամտութեան եւ խոհեմութեան: Անոր մէկ որդին Արտաշէսի մեծ հայրը, Պօղոս աղա Սերովբեան, աւելի նշանաւոր եղած է: Օժտուած էր իմացական արտակարգ կարողութիւններով եւ Փիղիքական ու բարոյական բարձր յատկութիւններով: Անոր զաւակը, Յարութիւն Պօղոսեան, ինքն եւս նահա-տակ իր զաւկին Արտաշէսի պէս, օժտուած էր ազնիւ յատկութիւններով, եւ յարգուած էր ամէնուն կողմէ: Իր մտաւորական կարողութիւններով եւ բացառիկ ձիրքերով առաջինը կ'ըլլայ Արտաշէսի վրայ ներգործող եւ անոր ուղղութիւն տուող:

Արտաշէսի աւագանի անունն էր Պողոս, մեծ հօրը անունով: Արտաշէս անունը ստացած է վարժարանին մէջ՝ ուր սովորութիւն կար տղոց անունները փոխելու հայ պատմական անուններու: Ծնած ատեն խիստ փոքր եղած է: Քիչ ատենէն սակայն ստացած է Ֆիզիքական շատ առոյգ վիճակ մը եւ դարձած շատ անհատաւոր մանուկ մը: Ինը ամսու եղած ատեն արդէն սկսած է քալել ու խօսիլ: Այս կանխահասութիւնը ո՛չ մէկ կերպով վնասած է իր առողջութեան՝ որ եղած է խիստ կանոնաւոր: Ամբողջ մանկութիւնը անցուցած է արտակարգօրէն անառակ տղու մը համբաւը թողլով: Իր չյագեցող հետաքրքրութիւնը շուրջինները ամէն վայրկեան նեղելու աստիճան հարցասէր ըրած է զինքը: Բայց հայրը, իր դիտակից հօր ծանօթ համբերատարութեամբ ջանացած է օգտակար դարձնել իրեն այդ բանը եւ ուղղութիւն տուած է անոր հետաքրքրութեան: Արտաշէս եօթը տարեկանին սկսած է յաճախել գիւղին նախակրթարանը՝ որ այն ատեն փայլուն վիճակ չունէր: Աւելի վերջ Պէրպէրեան վարժարանէն կիսաւարտ տեղացի ուսուցիչի մը խնամքին տակ մնացած է մէկ երկու տարի եւ սկսած է իր մէջ ուսման ճաշակը զարգանալ: Բայց ինքը՝ այն ատեն ունենալով տկար յիշողութիւն, նկատուած է իբր միջակ կարողութեամբ աշակերտ մը: Ծոյլ չէ եղած բնաւ, միշտ շատ աշխատած է իր դասերուն, բայց երբեք չէ յաջողած դասարանին առաջինը ըլլալու: Իր դժբախտութենէն համայնքին հակամարտութիւնները թոյլ տուած չեն որ վարժարանը միեւնոյն ուղղութեան վրայ մնայ. յաճախ փոխուած են ուսուցիչները, այնպէս որ Արտաշէս չէ կրցած նախակրթարանի կանոնաւոր ընթացքի մը հետեւիլ եւ զայն աւարտել: Նախ քան վարժարանը թողուլը արդէն բանաս-

տեղծութիւն գրելու մարմաջը սկսած է տողորել զինքը, միայն թէ վստահ չէր ինքն իրեն վրայ եւ յաճախ կ'ըսէր հօրը. «Ինչո՞ւ ես չեմ կրնար գրել, հայրի՛կ»։ ու հայրը կը պատասխանէր վստահութեամբ. «Պիտի կըրնա՛ս, տղա՛ս, աշխատէ՛»։ Ու Արտաշէս կ'աշխատէր: Տպաւորութիւնները եւ զգացումները կ'եռային իր մէջ, բայց չէր յաջողեր զանոնք ո՛չ արձակ ո՛չ ոտանաւոր գրի առնելու:

Գարնան բանաստեղծական օր մը հայրը, թերեւ մասնաւոր դիտումով, իր հետ կ'առնէ Արտաշէսը եւ հօրեղբոր փոքրիկները եւ իր մօտակայ այգին կը տանի կեռաս ուտելու համար: Ծամբան առիթը չի փախցներ օգտակար թելադրութիւններ ընելու իր զաւակին: Կը հասնին այգի. կեռասները կարմրած էին եւ ծառերը գեղեցկօրէն զարդարուած: Տղոց ուրախութիւնն ու կայտաւանքը չափ չունէին: Արտաշէս ամէնէն երէցը, դեռ տասներորդ տարեկան, կը մասնակցի հրճուանքին եւ ծառը մագլցելով տղոց հասած կեռասներ կը նետէ որ ուտեն: Երբ ամէնքը կը յագենան, ծառէն վար կ'իջնէ ու կը նստի հօրը թով՝ որ արդէն իրեն կը սպասէր: Հոն Արտաշէս դարձեալ կը կրկնէ իր սեւեռեալ մտածումը թէ ինչո՞ւ ինք չի կրնար գրել: Հայրը որ Բնութենէն ու պահէն ներշնչուած էր արդէն՝ կը քաջալերէ եւ թուղթ ու մատիտ տալով իրեն՝ կ'ըսէ թէ միասին ոտանաւոր մը պիտի գրեն կեռասին վրայ: Առաջին տողը հայրը տուն կուտայ, յաջորդները հօրը թելադրող հարցումներուն շնորհիւ ինք կ'ամբողջացնէ յաջողութեամբ: Գրականութեան այս ինքնատիպ ու տպաւորիչ դասը վերիվայր կը չըլէ Արտաշէսի հոգին: Ուրախութիւնը անսահման էր. կրնա՞յ եղեր գրել: Այդիէն վերադարձին հրճուանքով կուգայ եղբայրը գտնել եւ

մասնակից ընել զինքը իր անսահման երջանկութեան: Կեռասիմ ռոտմաւորին յաջորդեցին ինքնազիր շատ ուտանաւորներ: Աւելի վերջ՝ երբ ա'լ վարժարանը թողեր էր, կը սկսէր իր ուտանաւորները հրատարակել «Քուրաստան Մանկանց»-ի մէջ: Իր առաջին ծածկանունը եղած է «Մանիշակ» զոր շատ քիչ ատեն գործածած է:

Բայց Արտաշէս ուտանաւոր գրելով չէր բաւակաւանար, կը կարդար, անվերջ կը կարդար, վասնզի զարգանալու իր ներքին մղումը անգուսպ էր ու կը մղէր զինքը մոռնալու ամէն ինչ եւ անձնատուր ըլլալու ընթերցումի: Վարժարանին մէջ Փրանսերէն լեզուի հաղի'ւ թէ տարերքը ուսած էր, բայց յամառած էր զայն լաւ սորվելու, ինքնօգնութեամբ, զգալով թէ անիկա մեծագոյն միջոցը պիտի ըլլար իր զարգացման օգնելու: Հայրը հաճոյքով կը տեսնէր իր զաւկին յառաջդիմութիւնը եւ թոյլ տուած էր անոր որ դնէ այն բոլոր գիրքերը՝ զորս ան կը փափաքէր ունենալ: Երբ դեռ քսան տարու չկար՝ արդէն իսկ բարձր ձգտումները մեծապէս զօրացած էին իր մէջ:

Արտաշէսին արդէն իսկ անհանգիստ միտքը նոր հորիզոններու կը բաղձար: Այդ հորիզոնները փնտռելու համար չէր կրնար ան Պոլիս երթալ կամ ուրիշ որ եւ է զարգացած կեդրոն, վասնզի իրեն նմաններուն արգելուած էր նահանգին սահմանէն դուրս ելլել:

Արտաշէսի բանաստեղծական խառնուածքին համար փոքր գրգիռ մը չէր նաեւ իր առաջին սէրը: Իրօք իր առաջին երկու հատորներուն մէջ բնութենապաշտ յուզումը խառնուած է սիրուած էակի մը առթած գորովալի զգացման այնպիսի վերացական եւ մաքուր արտայայտութեամբ մը, որ իր քննադատները իր Լիւնամ

Քնարին առիթով վճռեցին թէ արտայայտուած ու քննադատուած երգուած այդ գորովը ուղղուած էր երեւակայական էակի մը: Այդ քննադատները թէեւ բոլորովին կը սխալէին, բայց ինքը բնաւ չհերքեց այդ սխալը: Եւ սակայն այդ էակը գոյութիւն ունեցած է յանձին Տիկնանց Վարժարանէն վկայուած օրիորդի մը՝ որ ուսուցչուհի էր Մալկարայի աղջկանց վարժարանին մէջ: «Այդ մաքուր սիրոյն մասին ան ոչ մէկ բան ըսած է ինծի, կը գրէ իր եղբայրը, Վահան Յարութիւնեան, բայց այն ատեն ես դեռ պատանի, պատահաբար կարդացած եմ իր մէկ նամակը ուղղուած այդ օրիորդին՝ որ կը փոխադարձէր այդ սէրը, դժբախտ սէր մը՝ որ մեր ծնողքին ընդդիմութեամբ խորտակուեցաւ շուտով: Մոռցա՞ւ զայն: Հակառակ իր մոռնալու ակնյայտնի կամքին՝ ես չեմ հաւատար որ այդ առաջին սէրը առանց հետքի անցած ըլլայ երբեք անոր հոգիին վրայէն եւ կը կարծեմ թէ այն լքումները եւ տխրութիւնները՝ որոնք կ'արտայայտուին դէթ իր առաջին երկու հատորներուն մէջ, արդիւնքն են այն մաքառումներուն՝ զորս գործ կը դրնէր ան կորսուած սիրոյն իրեն թողած ցաւերուն դէմ: Ու արդարեւ սէրը կորսուած էր այնպս, վասն զի օրիորդը շուտով հեռացաւ Մալկարայէն եւ ա'լ մեր տան մէջ ոչ ոք խօսեցաւ իր մասին: Ես չեմ գիտեր թէ այդ օրիորդը ի'նչ եղաւ, այսօր կ'ապրի՞ թէ ոչ: Ատոր համար կը զգուշանամ անունը տալէ, ինչ որ արդէն մեծ շահեկանութիւն մը պիտի չաւելցնէր այս կենսագրականին վրայ: Միայն թէ եթէ ողջ է ու պահած այն նամակները՝ զորս ընդունած է Արտաշէսէն, կ'արժէ որ զանոնք ինծի կամ իր ընտրած մէկ ուրիշին վստահի, վասն զի կը յուսամ թէ գրական գեղեցիկ հատուածներ պարունակեն անոնք»:

Արտաշէս «Բուրաստան Մանկանց»էն յետոյ աշխատակցած է նաեւ ուրիշ թերթերու: Բայց առաջին անգամ ան աչքի զարկած է Արփիարի «Հայրենիք»ին մէջ իր հրատարակած գաւառական պատկերներով: Առաջին յօդուածին տակ՝ փոխանակ իր անունին՝ ան զարմացումով տեսաւ թէ «Կարօ» ծածկանունը դրուած էր: Արփիարի կնքահայրութեամբ իրեն նուիրուած այս ծածկանունը հաճելի թուեցաւ իրեն եւ երկար ատեն դործածեց զայն, մինչեւ որ բոլոր հասնող, գրիչ գործածելու կարող Կարապետները սկսան Կարօ ստորագրել, գուցէ իրաւամբ եւ այսպէսով շփոթութիւն առաջ բերել: Այդ ատենէն ի վեր ան միշտ դործածեց իր քուն անունը: «Հայրենիք»ի մէջ էր որ Արփիար այդ օրերուն զնահատական ջերմ խօսքերով Մալկարացի Կարոյին եւ Թլկատինցիին անունները կը յիշատակէր իբր զաւառացի ինքնատիպ գրողներ՝ որոնք տոհմային հարազատ գիմագիծ ունեցող եւ իրապաշտ գրականութիւն մը կը մշակէին: Այդ յիշատակութենէն յետոյ էր, որ Թլկատինցին, այդ խիստ ինքնատիպ ու մեծ գրադէտը, կապուեցաւ Արտաշէսի հետ՝ զոր իր «լուսադբար»ը կը կոչէր: Արդարեւ լոյսի, գրականութեան նոր ու լուսադիւր ուղիի մը երկու ռահիւրաներն էին անոնք, ուղիի մը որուն պաշտպանն ու ձեւաբանողը պիտի ըլլար աւելի ուշ Արտաշէսը իր Վաղուան Գրականութեան մասին հրատարակած յօդուածներով: Անոնց երեւցած ատեն՝ արդէն իսկ երեւան եկած էին Մշոյ Գեղամը, Զարգարեանը, Գազանճեանը եւ ուրիշներ:

Այլ եւս մեծ չափով սկսած էր արտադրել ան եւ

իր մտքի արտադրութիւնները հրատարակել պոլսական գրեթէ բոլոր թերթերուն եւ պարբերականներուն, ինչպէս նաեւ Զմիւռնիայի «Արեւելեան Մամուլ»ին մէջ: Միւս կողմէ ընկլուզուած էր Փրանսական գրականութեան մէջ՝ զոր կը ճանչնար խորապէս: Պոլսոյ ջարդէն յետոյ մեր երիտասարդ գրագէտներէն շատեր անցած էին Եւրոպա, իսկ Արտաշէսին եւ նմաններուն արգիլուած էր նահանգի սահմաններէն դուրս ելլել: Այս սեղմումը արգելք չէր եղած սակայն, որ ան դադրեցնէր արտասահմանի հետ իր յարաբերութիւնները: Կը շարունակէր ստանալ «Մերփիւր տը Ֆրանս» գրական լուրջ հանդէսը, երիտասարդ սէնպոլիսներու ժամադրաւայր «Լա Փիլմ» պարբերականը եւ իշոն Պազալթէթի Լը Մակազին էմթերմասիոնալը: Այս վեջինին եւ աւելի վերջ Լ'Անֆլօի մէջ ան հրատարակեց հայ գրականութեան վրայ քանի մը յօդուածներ: Այսպէսով ան հիացիկ համակրութիւնն ու բարեկամութիւնը շահեցաւ Պազալթէթի, այդ հայասէր հեղինակին:

Անոր արտասահմանի հետ այս յարաբերութիւնները՝ որոնցմէ ոմանք տեղի կ'ունենային Ռոտոսթոյի օտար հիւպատոսներէն մէկին բարեացակամ միջնորդութեամբ, համիտեան շրջանին՝ խիստ վտանգաւոր էին: Բայց Մալկարացի մէջ կար ծերունի գայմազամ մը, Սալիհ Միւնիր պէյ, որ Արտաշէսի հօրը մտերիմ բարեկամը ցոյց տուած էր ինքզինքը եւ բարեացակամ վերաբերում ունէր անոնց հանդէպ: Այդ բարեացակամութեան ապացոյցը տուաւ գէթ անգամ մը: Սիսակ (Սուրէն Պարթեւեան) Մանչէսթըրի մէջ կը հրատարակէր «Վաղուան Զայնը» խորագրով հանդէս մը: Արտաշէս գաղտնաբար կ'աշխատակցէր անոր: Սիսակ թէ՛ թերթ զրկեր էր եւ թէ՛ գիրք-նամակ մը եւ իր լուսա-

նկարը՝ որոնք իշխանութեանց ուշադրութիւնը գրաւած
ըլլալով վար դրուեր էին: Անոնք կրնային Արտաշէսին
կորստեան պատճառ դառնալ, բայց գայլագաւթը զա-
նոնք իր քով վար դրեր էր եւ Մարկարայէն վերջնակա-
նապէս հեռանալէ առաջ հօրը յանձնէր էր: Այսպէս՝
հալածանքէ աւելի կամ նուազ հեռու մնաց ան, թէեւ
քիչ չէին այն թուրքերը՝ որոնք զինքը կը նկատէին իբր
վտանգաւոր մարդ:

Ինք շատ փոյթ չէր ընէր այս բոլորը եւ կը շարու-
նակէր իր անգուսպ գրասէրի փափաքներուն գոհացում
տալ բոլոր հնարաւոր միջոցներով: Կը թղթակցէր
վերահարընի հետ՝ որուն վրայ կը հիանար, եւ որմէ
աղբուկելով Պոլսահայոց մէջ առաջին անգամ ըլլալով
կը փորձէր ազատ ոտանաւորը արտակարգ յաջողու-
թեամբ: Կը գրէր նաեւ Ռէմի տը Կուրմոնի, որուն հե-
տեւելու ձգտումներ ունէր: Կը շարունակէր նաեւ գաղտ-
նարար ստանալ ընկերավարական թերթեր եւ գրքոյկներ:
Այդ միջոցներուն ան դեռ ճշդած չէր իր ընկերային դա-
ւանանքը, ուսումնասիրելու եւ փնտռելու վրայ էր:
Կիւսթամ Լը Պոնի բազմաթիւ հեղինակութիւններուն
ընթերցումը եւ Ռէմի տը Կուրմոնի միտքերը աւելի
պայծառացուցին իր դատումները, այնպէս որ ան ճշ-
դեց իր հակումը որ էր դէպի անհատապաշտութիւն
(էնտիվիտալիզմ) եւ որ կը յանդէր իր մտքին մէջ
անիշխանական թէոփին: Ասոր համար, գուցէ, ինքը
ըլլալով հանդերձ հայրենասէր հայ մը, Սահմանադրու-
թեան հռչակումէն առաջ թէ վերջը մնաց անկախ ամէն
հայ քաղաքական կուսակցութենէ, չծածկելով սակայն
իր համակրութիւնը Դաշնակցութեան, որուն մէջ էին
բոլոր իր ընտրեալ եւ շատ սիրած բարեկամները, Զար-
դարեան, Գեղամ Բարսեղեան, Շ. Միսաքեան եւն.:

17-5/76

Ժիւլ Լըմէթրի եւ մանաւանդ Ռէմի տը Կուրմոնի
ընթերցումները իր մէջ երեւան հանեցին գրական քն-
նադատի իր հակումները: Ինք արդէն կանուխէն մեծա-
պէս կը շահագրգռուէր գրական ամէն երեւոյթով եւ
կը դժէր դէմքեր, բայց իր դատելու ինքնատիպ եղա-
նակը ճշդուած է աւելի վերջ: Իր գրական քննադատի
հանրածանօթ համբաւը նուիրագործուեցաւ աւելի վերջ
երբ Բիւզանդիոնի, Ագատամարտի, Շանթի եւ ուրիշ
թերթերու մէջ կոչուեցաւ հրատարակելու իր հեղինա-
կաւոր քննադատական յօդուածները ժամանակակից
բոլոր հրատարակութիւններու մասին: Անիկա երբեմն
միայն անողորձօրէն հեղինոյ էր անտանելի միջակութիւն-
ներու հանդէպ՝ հոգ չէ թէ անոնք անիրաւօրէն համ-
բաւի տիրացած ըլլային, սակայն մեծ եռանդ եւ
գիտակցութիւն կը դնէր իրական արժէքներ վեր հանե-
լու համար, ինչպէս օրինակ այն խանդավառութիւնը՝
զոր ցոյց տուաւ Միսաք Մեծարենցի յայտնութեան ա-
ռիթով: Գ. Բարսեղեան՝ որ միշտ մնաց իր հիացիկ
բարեկամը, իրեն զրկած էր Մեծարենցի ձեռագիրնե-
րէն՝ նախ քան անոր առաջին հատորին հրատարակու-
թիւնը: Արտաշէս յայտնեց իր անվերապահ հիացումը
եւ, եթէ չեմ սխալիր, զրեց նաեւ հիւանդ բանաստեղ-
ծին: Անոր առաջին հատորին հրատարակութենէն վերջ
հրապարակով ալ արտայայտեց իր գնահատանքը, ինչ
որ աղբեցութիւն ունեցաւ Մեծարենցի բանաստեղծա-
կան բարձր արժանիքի ծանօթացման տեսակէտէն:

Սահմանադրութեան հռչակման տարին ան ի յայտ
բերաւ նաեւ իր հօրմէն ժառանգած բեմքասացի կարո-
ղութիւն մը: Իր ձայնը յստակ եւ հաճելի էր, արտայայ-
տութիւնը հանդարտ եւ ինքնավստահ՝ առանց ցրտու-
թեան, շարժումները ժուժկալ, բայց տեղին ու առանց



ուռուցիկութեան, իսկ պարբերութիւնները քերականական մեծ ճշգրտութեամբ կը յաջորդէին իրարու այնպէս՝ ինչպէս եթէ գրուած ըլլային խնամքով: Ունկընդիւրը այս փոքրահասակ այլ զօրաւոր, համեստ այլ ինքնավատահ, պարզ այլ ազդեցիկ մարդուն շրթունքէն կը կախուէր հմայուելով անոր բարձր բայց ժողովրդականացած միտքերէն ու նաեւ նայուածքէն՝ որուն կայծկւտող փայլը կը գերէր, կը հպատակեցնէր:

Արտաշէս 1903էն ի վեր հետեւած էր նաեւ հոգեկան գիտութիւններու եւ մասնաւորաբար քննածութեան: Յովհաննէս Գազանճեան՝ որ գաւառական գրականութեան ջատագովներէն ըլլալով շատոնց կը թղթակցէր Արտաշէսի հետ, իրեն կը գրէր նաեւ իր քննածական կիսատ յաջողութիւններուն մասին: Արտաշէսն էր որ զայն գրաւ գործնական ուղղութեան մէջ: Աւելի վերջ՝ Արտաշէս Փրանսերէնի թարգմանեց օֆիլթիզմի մասին անոր մէկ գործը՝ որ չենք գիտեր թէ հրատարակուեցա՞ւ թէ ոչ: Այս մարդին մէջ Արտաշէսի ձեռք բերած արտակարգ կարողութիւնները՝ առաւելապէս կը զործածէր ինքնաթելադրութեամբ իր անձին կատարելագործումին: Եւ փորձը ցոյց կուտար թէ ան օրէ օր աւելի տէր կը դառնար ինքզինքին՝ որքան հոգեկան՝ նոյնքան նաեւ Ֆիլիքական հաւասարակշռութեան տեսակէտով: Անիկա կարող էր իր կամքին ուժով նոյնիսկ անզգայութիւն առաջ բերել իր մարմինին որ եւ է մէկ կէտին վրայ եւ հոն մխել ասեղ մը՝ առանց ցաւ զգալու: Յիշելու համար միայն մէկ պարագայ, ինչպէս կը պատմեն Նիկոմիդիոյ եկեղեցիին մէջ իրեն հետ բանտարկուողները, ան վերջին օրերուն ուզած է մոռնալ թէ ունի մայր, քոյր, եղբայր՝ զորս այնքան շատ կը սիրէր, ուզած է հոռու պահել ինքզինքը ամէն զգայա-

վաւութենէ, որպէսզի իր տառապանքը նուազեցնէ եւ գացած է դահիճներուն հետ առանց յուզումի:

Արտաշէս Յարութիւնեան կը հետաքրքրուէր նաեւ շատ բարդ ու հոգեբանական խոր հմտութիւն պահանջող գիտութեամբ մը, դրալոծութեան (կրաֆօլոմփի) ուսումնասիրութեամբ: Գրալոծութիւնը հիմնուած ըլլալով հոգեկան վիճակներու մարդկային շարժումներու վրայ ունեցած անդրադարձումին եւ հետեւաբար անոնց նաեւ գիրերու վրայ պատկերացումին իրողութեան վրայ, դրական գիտութիւն մըն է որ կը պահանջէ միանգամայն հոգեբանական հմտութիւն եւ մեծ թափանցողութիւն: Երկար ուսումնասիրութիւններէ, փորձերէ եւ դրալոծութեան հիմնադիրին՝ Քրէփիէօ Ժամէնի հետ հրահանգիչ թղթակցութիւններէ յետոյ՝ Արտաշէս կատարելապէս իւրացուց այդ գիտութիւնը՝ որ իրեն առիթը կուտար հոգեբանական իր խոր հմտութիւնը մարզելու շարունակ: Ան գիրերու վրայէն նկարագիրներ կը վերլուծէր մեծ ու անակնկալ ճշգրտութեամբ:

Ազգային շրջանակի մէջ Արտաշէսի գործունէութիւնը եղած է քանի անգամներ թաղականութեան կամ հոգաբարձութեան մասնակցիլ: Այդ պաշտօններուն մէջ ան ջանացած է օգտակար ըլլալ, բայց յայտնապէս ախորժ չէր զգար հանրային պաշտօններէ եւ շուտով կը հեռանար անոնցմէ: Ինք կը սիրէր ապրիլ մեկուսի, որպէսզի կարենար ընկղմիլ իր գրական եւ իմաստասիրական ընթերցումներուն եւ գործունէութեան մէջ: Բայց եւ այնպէս կը զբաղէր վարժարանական հարցերով, կը գնէր ու կը կարդար մանկավարժական գիրքեր եւն. եւ մօտէն կը յարաբերուէր վարժարանի ուսուցիչներէն արժանաւորագոյններուն հետ: Մալկարան հինէն ի վեր նախանձախնդիր էր ուսուցիչներու ընտ-

րութեան մէջ եւ չառ լաւ ուսուցիչներ ունեցած էր . Վ . Թորոսեանը , Ս . Սրենցը , Տ . Զրաքեանը եւ ամէնէն վերջ Քիւֆէճեանը (Օշական)՝ որ 1911ին տնօրէն կարգուեցաւ Մալկարայի Վարժարանին : Այն ատեն Արտաշէս իր գրական համբաւի լրումին մէջ էր : Քիւֆէճեան դեռ հազիւ ըրած էր իր նախափորձերը : Ինք արդէն օթտուած նուրբ դիտողութեամբ եւ գրական ինքնատպութեամբ՝ կը փնտռէր իր ճամբան՝ զոր դեռ չէր գտած : Իր ամենօրեայ երկարատեւ շփումները Արտաշէսի առաջնորդող գաղափարներուն հետ , միացած այն գրական , քննադատական եւ իմաստասիրական ընթերցումներուն՝ որոնց Արտաշէս կը մղէր զինքը , հետզհետէ կազմեցին իր մէջ գրագէտը՝ որ քիչ յետոյ երեւան պիտի դար իր բովանդակ ինքնատպութեան մէջ : Անոր խոնարհները որ գրուած են մեծ մասամբ այդ թուականներուն՝ այդ խորագիրը ստացած են Արտաշէսի թելադրութեամբ :

Պալքանեան պատերազմէն յետոյ 1912 - 1913 շատ դժուարութիւններ կրելով , Արտաշէս իր ընտանիքին հետ կը հաստատուի Սկիւտար , կը դառնայ Իւնիօն տը Բառի ապահովագրական ընկերութեան քննիչը ու կը մեկնի գաւառները , Էսկիշէհի , Էրէյլի , Պօր , Կեսարիա եւ աւելի վերջը Էնկիւրի :

Մեծ պատերազմի յայտարարութենէն վերջ՝ անկարելի դարձաւ Արտաշէսին իր ապահովագրական քրոնիչի պաշտօնը շարունակել , վասնզի ներքին գաւառներ ճամբորդելու մեծ դժուարութիւն կար եւ ընկերութիւնը որուն մօտ կ'աշխատէր , իր գործերը կը սահմանափակէր : Այն ատեն Արտաշէս ձեռնարկեց ուսուցչութեան : Անիկա այցելու ուսուցիչ եղաւ եւ դասեր ստանձնեց չորս օր Գատը-գիւղի Արամեան վարժարանին մէջ՝

որուն տնօրէնն էր Հայիկ Պօճասարեան , եւ ուր կը պաշտօնավարէր նաեւ Յ . Օշական : Արտաշէս դասեր ստանձնեց նաեւ Սկիւտարի Ս . խաչ եւ Կաթուրիկ Հայրերու վարժարաններուն մէջ : Ուսուցչութեամբ աւելի կը շահէր թէեւ , բայց սկիզբները դո՛ւ չէր : Հետզհետէ սիրեց մանուկները՝ որոնք սկսած էին պաշտել զինքը : Կիրակի օրեր յաճախ Գատը-գիւղէն Սկիւտար տղոց խումբեր կուգային ծաղկեփունջերով Արտաշէսին այցելելու՝ տեսակ մը ուխտատեղի դարձնելով անոր տունը :

Թուրքիոյ զօրաշարժէն ու պատերազմի մասնակցութենէն յետոյ՝ ինչպէս բոլորին , մանաւանդ գրական ծանօթ անձերուն մտահոգութիւնը աւելցած էր :

1915 Ապրիլ 24ի առաջին ձերբակալութիւններէն զերծ մնաց Արտաշէս Յարութիւնեան : Շատ չանցած սակայն , իմացուեցաւ թէ ոստիկանութիւնը հասցէներ կը հաւաքէ : Գատը-գիւղի ուսուցիչներու կարգին Արտաշէսին ալ հասցէն առնուած էր : Կացութիւնը օրէ օր տագնապալի դառնալ կը սկսէր : Արտաշէս , իրեններուն պնդումներուն վրայ Սամաթիա տան մը մէջ կը պահուի մէկ ամիս : Օգոստոս 26/8ի կիրակի օրը , Սկիւտար կը մեկնի : Ճաշէն վերջ դուրս կ'ելլէ : Իր բացակայութեան հասցէին ապահովագրուած նամակ մը կը բերէ ցրուիչը , բայց չի յանձներ : Երկրորդ անգամ ցրուիչը նորէն կը բերէ նամակը , ընկերակցութեամբ գաղտնի ոստիկանի մը , որ ձերբակալելով Արտաշէսը , կը տանի նաւամատոյց եւ անկէ Պոլսոյ ոստիկանատունը : Յաջորդ օրը կը ձերբակալուի նաեւ Հայրը :

Հայր եւ որդի կը փոխադրուին Իզմիր ու կը բանտարկուին եկեղեցիին մէջ , ահաւոր չարճարաններու ենթարկուելով , ինչպէս կը վկայեն ականատեսները :

Օգոստոս 19/1 Սեպտեմբրի օրը, Իզմիտի եւ Տէրպէնտի կայարանին մէջ տեղի կ'ունենայ անոնց սպաննութիւնը: Արտաշէս Յարութիւնեան 42 տարեկան էր դեռ եւ կը դտնուէր մտաւորական հասունութեան իր լրումին մէջ:

Ա. Յարութիւնեան հրատարակած է բանաստեղծական երեք հատորներ. Լփում Բնար՝ որ խումբ մը երիտասարդ գրողներու նախաձեռնութեամբ եւ ծախքով հրապարակ ելաւ 1902ին, Երկումֆ՝ որ հրատարակուած է Արծիւ գրատան կողմէ 1906ին եւ Նոր Բնար որ հրատարակուած է իր կողմէն՝ «Շանթ» տպարանի խնամուած տպագրութեամբ 1912ին: Այս վերջին գործը՝ զոր ինք այնքան գուրգուրանքով պատրաստած է, թերեւս մեր նոր սերունդին կողմէ հաղիւ ճանչցուած է: Անոր հրապարակ հանուելը զուգադիպած է Պալքանեան պատերազմին՝ որուն յաջորդած է համաշխարհային պատերազմը: Այդ գիրքին օրինակները հազուադիւս են այսօր, վասնզի անոնք պատերազմի ու գաղթականութեան թոհուբոհներուն մէջ կորսուեցան: Նոր սերունդը բանաստեղծ Ա. Յարութիւնեանը պէտք է ճանչնայ՝ այս հատորին ընթերցումով, քանի որ նոյն իսկ հեղինակին խոստովանութեամբ եւ գիրքին խորագրին իմաստով՝ ան իր տաղանդին նորագոյն ձեւաւորումին արդիւնքն է, պատանեկան Լփում Բնարէն եւ երիտասարդութեան Երկումֆէն յետոյ՝ ծնած միտքի եւ զգացումներու հասունութեան շրջանի մը:

Արտաշէս գրած է իր ոտանաւորները կրօնական նախանձայնութիւն մը գործ դնելով անոնց իմաստին, լեզուին, ներդաշնակութեան եւ տաղաչափութեան մէջ: Ինչպէս եղած է, յարատեւօրէն իր անձը կատարելագործելու հետամուտ՝ նոյնպէս ջանացած է կատարե-

լագործել իր արձակն ու ոտանաւորը: Այս ձգտումն է որ զինքը ըրած է անխնայ սրբագրող մը:

Ա. Յարութիւնեան կը պաշտէր Խայեամը՝ որուն քառականերէն մէկուն վերջին տողը կը կրկնէր յաճախ. «Եթէ տունը մարդ կայ, մէկ բառ բաւ է»: Ասիկա տեսակ մը նշանաբան էր իրեն համար՝ որ գրական (եւ լեզուական) շատախօսութենէ չէր ախորժեր:

Կը սիրէր մեր հին բանաստեղծութիւնները՝ չարականները՝ որոնցմէ գեղեցիկ էջերու ընթօրինակութիւններ կան իր ձեռագիրներուն մէջ: Կը սիրէր Քուչակը՝ զոր զմայլանքով կը կարդար յաճախ:

Օտար բանաստեղծներէն կը սիրէր Պոտլէուը՝ որմէ թարգմանութիւններ հրատարակած է: Բայց կը սիրէր նաեւ Վէրլէնը, զոր հիացիկ յափշտակութեամբ կը կարդար ու կը բացատրէր, Մալարմէն՝ հակառակ անոր խրթնութեան, Բիէր Լուիսը, Մէթէրլինկը, Վերհաոնը:

Իսկ Սիւլլի Բրիւտոմը՝ զուսպ եւ խաղաղ, իմաստասէր միանգամայն յուզումով թրթռուն, իր սիրելագոյն բանաստեղծը կը թուէր ըլլալ: Կը սիրէր զայն անոր ժուժկալութեան եւ քերթուածին կատարելութեան համար՝ որուն կը ձգտէր ինք ալ յայտնապէս:

Կը սիրէր Վալթ Ուիթմէնը իր մեծւայելուչ եւ համայն մարդկութեան վրայ տարածուող սիրոյն համար:

Արձակագիրներէն՝ բացի այս նօթերու կարգին յիշուածներէն պաշտամունք մը ունէր Անաթօլ Ծրանսի վրայ՝ որուն փիլիսոփայութեան վրայ կը հիանար եւ որուն անխոցելի հեգնական ժպիտը՝ իր նկարագրին շատ յարմար՝ դիւրաւ կարողացած էր իւրացնել: Վերջին տարիներուն շատ մեծ ըմբոշխնումով կը կարդար նաեւ Ժիւլ Ռեմարը:

Արտաշէս Յարութիւնեան կատարած է նաեւ թարգ-

մանական աշխատութիւններ Կորքիէն, Թուրթոյէն՝ որմէ զեղեցիկ էջերու հաւաքածոյ մը կազմելու վրայ էր։ Առաջինը «Ձայն Հայրենեաց»ի մէջ հրատարակուած՝ պատերազմէն յետոյ գրքոյկի վերածուած է Պոլիս։ Երկրորդին ձեռագիրները կորսուած են։ Ան թարգմանած է նաեւ «Լէ կրանտ լէժանտ տը լ'իւմանիք» խորագրով հատոր մը։ Այդ թարգմանութեան առաջին երկու աւանդավէպերը կորսուած են. կը մնան մօտաւորապէս 100 էջ։ Իսկ վերջինը՝ Ֆաուստի Աւանդավէպը՝ կը մնայ կիսատ։

Վերջին տարիներուն Արտաշէս կ'ուզէր հրաժարիլ զրելէ եւ յաճախ կ'ըսէր իր բարեկամներուն թէ զրականութիւն ընելն ալ ունայն է։ Բայց ատիկա իր բացարձակ համոզումը ըլլալէ հեռու էր։ Այնպէս որ երբ Գ. Բարսեղեան, Կ. Ջարեան եւ Քիւֆէճեան Մեհեանը հրատարակեցին՝ աշխատակցեցաւ այդ թերթին։

Արտաշէս իր գրածները մեծ գուրգուրանքի առարկայ կը դարձնէր ու կ'ապրէր զանոնք մինչեւ անոնց հրատարակուիլը. իսկ երբ անոնք հրատարակուէին՝ հմայաթափ կ'ըլլար ու հասարակ տեղիք կը թուէին անոնք իրեն։

Բացի քերթուածներու երեք հատորներէն, Արտաշէս Յարութիւնեան կը ճանչցուի արեւմտահայ գրականութեան մէջ իբրեւ լուազոյն արձակագիրներէն մէկը։ Ստորագրեր է Մոխիր ու Մախր, Թափառումներ ու Հակասութիւններ վերնագրով արձակ էջեր։ Գրական Դիմաստուերներ՝ ժամանակակից գրական ղէմքերու վերլուծման նուիրուած, Գիրքեր ու Դէմքեր եւ Գրական Քրօնիկներ՝ օրուան ղէմքերուն եւ զիրքերուն շուրջ։ Աշխատակցած է ժամանակակից բոլոր հանդէսներուն ու օրաթերթերուն, գործածելով նաեւ

հետեւեալ ծածկանունները. Կարօ, Մանիշակ, Ուրուական եւ Շահէն-Կարօ։

Այս հատորին մէջ մեր ընթերցողները պիտի գըտնեն Գրական Դիմաստուերներ, անտիպ ճամբարներ՝ ուղղուած ծանօթ գրագիտուհի տիկին Չապէլ Եսայեանի, իմաստասիրական անտիպ էջեր, քննադատական էջեր ինչպէս նաեւ Վաղուան գրականութեան մասին մըշակած Հարցարանը եւ այդ առթիւ գրի առած իր պատասխանն ու եզրակացութիւնը։

Կենսագրական տողերուն մէկ մասը ինչպէս նաեւ անտիպ էջերն ու նամակները կը պարտինք հոգածութեանը իր եղբօրը, Պ. Վահան Յարութիւնեանի, որ պատրաստակամութեամբ մեր տրամադրութեան տակ դրաւ այս հատորը կազմելու համար։

Իր նահատակութենէն քսանէ աւելի տարիներ յետոյ, անտիպ ու տպուած էջերու ընտրուած այս փունջը գուրգուրանքով ամփոփելով ներկայ հատորին մէջ, նահատակ Գրագէտներու Բարեկամները խղճի եւ արդարութեան մեծ պարտք մը կատարած ըլլալու թեթեւութիւնն ու գոհունակութիւնը կը զգան, արեւմտահայ գրականութեան արժանաւոր ներկայացուցիչին ընդարձակ գործէն նմոյշ մը յանձնելով սերունդներու երախտագիտութեան։

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ
ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

ՀԱՐՑՈՒԿԸ

Քերթո՛ղ, ինչո՞ւ կը մոլորիս ցընդական
Այդ ապերախտ արհեստին մէջ դժուարին.
Բա՞ւ չէ քեզ որ յուզմունքները՝ հսական
Լուռի մը մէջ լռի բռնկին ու մարի՛ն:

ՔԵՐԹՈՂԸ

Յուզուիլ՝ ու մեծ անուրջներովն իր անել՝
— Ո՛վ միամիտ ու հսամոլ դու հարցուկ,
Ինկած մարդոց լուռ կարաւանն հրդեհել...:
Դու գիտէ՞ր փառքի տենչանքն այս ծածուկ:

Ա՛, բոլոր բիւր գիներբուքներն աշխարհին
Հոգուս մէջէն անցան ու հետք չը թողին.
Մեծ կիրքերու ուխտաւորն եմ ես վերջին.
— Այս է փառքի հուսկ երազը քերթողին:

1902 Մոսկւ

«ԼՔՈՒԱԾ ՔՆԱՐ»

ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ԵՐԱԶԱՆՔ

Վարդ, շուշան ու այծտերեւի...
Շուշան քերմակ ու վարդ կարմիր...
Այծտերեւի շառագոյն...
Հոտաւէտում, բոյր անուշ...
Բոլորն ասոնց՝ գարնան հովէն հեւ ի հեւ,
Կուգան լեցուիլ իմ հոգուն մէջ առած թեւ:

Պըլպուլ, սըմբուլ,
Երգ ու բուրեան,
Դաշնակաւոր տաղեր անդուլ,
Ու տերեւներ բիրաթոյր,
Ու առուակներ օճապըտոյտ,
Լընակ, ալեակ եւ կապոյտ,
Ուր կ'ստոստեն կայծ, բոյլ ու շող,
Ու կը լցուի աւօտին ցօղ,
Ամէնքն ալ գարնան
Շուրջ պար կը դառնան:

Ու կուսական լանջներու տակ
Ուր կեանքն առատ յորդան կուտայ,
Նիրհած յուզմունքներ, նըւազուն յուշեր
Կը վերընձիւղին բաբախուն ու տափ,
Նուազուն սէրեր, տժգոյն սարսուռներ
Երազի տարտամ երանգներով լի:
Մինչ շրթանց կարմիր թափշին վըրան
Յորդ կիրքեր կ'այրին ու կը թրթրան:
Կ'ուռնանան ուռ,

Ընձիւղ, տերեւ ու սաքսուռ,
Ու կը ծաղկի եղբւանին.
Յիշատակներն ալ կը ծաղկին սըրտիս մէջ,
Յիշատակներն իմ յոյժ սիրոյ անցեալին,
Դեռ թարմ ու անշէջ :

Երկինքին խորն, ու ամպերուն,
Շա՛տ հեռուն,
Հոն եմ անոնք, յիշատակներն իմ սիրուն,
Հոն եմ անոնք, շուրջս եմ անոնք :

Վարդ, շուշան ու այծտերեւիկ,
Շուշան ներմակ ու վարդ կարմիր,
Այծտերեւի շառագոյն,
Հոտաւետում, բոյր անուշ,
Պղպուլ սմբուլ,
Երգ ու բոյր,
Դաշնակաւոր տաղեր անդուլ,
Ու թիթեռներ բազմաթոյր,
Ու առուակներ օճապըտոյտ,
Լընակ, ալեակ եւ կապոյտ,
Բոլորն ահա կը բողբոջին
Բանաստեղծին սրտին վըրան,
Իր շրթներն ալ կը սաքսըռան
Յուզմամբն անոնց ներքողին :

1902

«ԼՔՈՒԱԾ ՔՆԱՐ»

ՏՐՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԻՆ

Իմաստասէրի լուս-թիւն մը լուռ
Կը ցոլայ անփայլ իր դէմքին վըրայ,
Եւ ներքին վիշտի լերդ ծիծաղ մը սուր՝
Շրթունքներուն շուրջն հոն կը թրթըռայ :

Ձըկայ աչքերուն անդրադարձ փայլին,
Ցուրտ քիւրեղին մէջ՝ լըփումն յուսահատ.
Եւ այդ սեւ, պղտոր, ալեծուփ հայլին
Ձի ցոլացըներ մահուան դէմքը վատ :

Պահծու կիրքերու եւ կամքի ուժեղ՝
Հով մը կը սահի իր վեհ նակատէն,
Ու բընաբարուած տենչի յորդագեղ
Ցաւոտ պրկումներ գանի կը պատեն :

Այդ նայուածքին մէջ կեանքի լայն սիրոյն
Ձը փոխարինուած իդար կայ լըռին.
Ու մագնիսացած ասեղի հանգոյն
Իր տրտում աչքերն անոր կը յառին :

Անոր կը յառին, կեանքին կը յառին,
Այս խեղ՝ այլ սիրուած անգութ աղջկան,
Ու մի՛ զարմանաք թէ իր մուսային
Երգն ըլլայ կրփոտ ողբ մը տրտմական :

1902

«ԼՔՈՒԱԾ ՔՆԱՐ»

ՄԻԱՆՁՆՈՒՀԻՆ

Տաճարին խաղաղ առանձնութեան մէջ
Ուր լուռ խորհուրդներ կ'առնեն ելեւէջ,
Հանդարտ իրիկուան թոյլ ստուերներէն
Յրտին սաքսուռ մը կ'իյնայ մեղմօրէն .
Գոթական հսկայ կամարներուն տակ
Կը տիրապետէ մեծ լուռը համակ :
Խունկի, կնդրուկի բոյրեր կը թռչին
Իբր աստուածաշունչ հոգին տաճարին :
Ամէն բան խաղաղ, հանդարտ, սուրբ է հոդ
Ու մենաստանի կեանքովն՝ ըստուերտ :

Տիրամօր անուշ պատկերի մ'առջեւ,
— Ամենամաքուր կին խնդրապարգեւ,
Դալկադէմ բոյրը կ'աղօթէ խոհուն,
Աչքերն՝ արցունքի գոհարով փայլուն,
Հոգին՝ հաւատքի սաքսուռով լեցուն,
Եւ Յոյսի անուշ բուրմունքովն անհուն :
Ազուռը սրբուհին՝ ձեռքերն իրարու,
Կ'ըսէ՛ք՝ այս կեանքէն հոգեւին հեռու,
Տեսիլքէն արքշիռ, վերամբարձ աչքով,
Կ'ամբաստնայ սրտով մեծ փեսային բով :
Նրբին շրթներէն, ուր վարդի տծգոյն
Կարմիրն է ցնդեր երագի հանգոյն,
Յիսուսի սիրուն աղօթքն բոգեշունչ
Վեր կը խնկանայ յամբ ու անմրմունջ :
Ու պատկառելի այս վեհ պատկերին՝
Վերէն հրեշտակներն ալ կը խոնարհին,
Մինչ Տիրամայրն ալ գոգցես հրճուանքէն .

Անուշ կը ժպտի շղարշին տակէն :
Կ'աղօթէ հանդարտ, կ'աղօթէ լռին,
Սգաւոր լաչակն աղւոր երեսին,
Հերմակ երեսին՝ խոժոռ լաքը սեւ,
Սուրբ Աստուածամօր պատկերին առջեւ,
Բայց ինչո՞ւ դէմքին տրտմութեան վրայ՝
Անցեալ մ'ալեկոծ դեռ կը թրթռայ :

Մատաղ է դեռ շատ աղջիկն երագուն՝
Ու թարմ է թաւիշն իր աչուկներուն,
Եւ ներանձնացման այս սուգէն անդարձ
Օ՛ր, ի՞նչ կ'ըսպասէ սիրտն իր բոցարձարձ .
Ու ինչ որ աշխարհ չը տուաւ իրեն,
Կը խնդրէ արդեօք Յիսուսէ՞ն, վերէ՞ն :
Աղջի՛կ, այդ նայուածքն իդձով երկնաւոր
Յուզո՛ւած, կը գգուէ դէմքը Տիրամօր .
Ըսէ՛ք, Մարիամին ջինջ նայուածքը հեգ
Իր գաւկէն բան մը կը խոստանա՞ր քեզ :

Դէմքին նըւաղկոտ մաքրութեան վրայ
Կը յորդի յուզմունքն ու կը սաքսըռայ,
Եւ ներանձնացման մոռացումին մէջ
Հոգին՝ կեանքի հուսկ հրթիռով մ'անշէջ,
Տախտակի փոխուած չոր լանջին վըրայ
Հեւքի մը շունչով յուշիկ կը թրթռայ :

Ի՞նչ, մոռնա՛լ կեանքը, ու մոռնալ յաւէտ
Ինչ որ իր լանջին ու իր հոգուն տակ
Ունի կինն անշէջ, թանձր ու կենսաւէտ,
Ու մոռնալ ծաին ուժգնութիւնը տա՛ք :
Օ՛հ, ի՞նչպէս քանդել գգուտ աչքերուն
Բիւր ըզանգներու ցանցը վառվռուն,

Ուրանա՛լ ինչ որ բնութիւնն յաւերժ
Ունի պարգեւած բուռն, անտարաժեք,
Ինչ որ դիւքական ու գերադրապէս
Ունի իգական սիրտն հպարտ ու հեզ...:

Տաճարին խաղաղ առանձնութեան մէջ,
Ուր սեւ սարսուռներ կ'առնեն ելեւէջ,
Հէգ միանձնուհին, ձեռքերն իրարու,
Կարծես այս կեանքէն հոգեւին հեռու,
Պատկերին առջեւ Սուրբ Աստուածածնին՝
Անուշ ու առատ կ'արտասուէ լըռին :

1902

«ԼՔՈՒԱԾ ՔՆԱՐ»

ՅՈՊՈՊ ԹՌԶՈՒՆ
(Ա լ ա ն դ ա Վ է պ)

Զբփնաղ առտու մը գարնան
Յօդոտ, կիսալոյս,
Աղուոր աղջիկ մ'աննըման,
Հարսնցու մի կոյս :

Լոգարանին մէջ մինակ,
Անփոյթ պչրանքով,
Կը լուացուի ու ներմակ
Շուշան մ'է տեսքով :

Մագերն ըսփիւռ ոսկեգօծ՝
Կը սանտրէ անի,

Ու կը սարսուռն լանջքը հոծ
Ու պորտն հոլանի :

Ու վարսերը կը ցրուին,
Վիժակ՝ սոնապան՝
Ծրփալով շուրջն իր մարմնին ,
— հորան մաքրութեան :

Այլ լաղնիքին կիսաբաց
Դռնէն՝ աղջըկան
Եղբօր աչքն է հանդիպած՝
Քրքոյ մերկութեա՛ն ... :

Օ՛հ, ի՛նչ ամօք, Աստուած իմ,
Փըրկէ՛, փըրկէ՛ զինք,
«Թըռչուն մ'ըլլամ ու քոչի՛մ
Երկինքէ երկինք՝ ... :»

Եւ աղուորը սարսաղին
Յանկարծ կ'առնէ քեւ ,
Մոռցած սանտրը դեռ գլխին,
Մագերուն վերել :

Յոպոպ քոչունն է այսօր
Սիրուն աղջիկն այն,
Բըբուկն ալ՝ սանտրը անոր,
Ըստ աւանդութեան :

1902

«ԼՔՈՒԱԾ ՔՆԱՐ»

Բանաստեղծութեանց այս պոետիկ հատորը՝ մասնաւոր ծրագրի մը համաձայն պատրաստուած երկասիրութիւն մը չէ։ Ասիկա փունջ մըն է, կազմուած մեծագոյն մասով այն քերթուածներու՝ որ Լեւոնի Բնարին հրատարակութենէն առաջ եւ ետքը լոյս տեսած են զանազան պարբերաթերթերու մէջ։ Ընդհանրապէս զեռերէկ միայն գրուած բանաստեղծութիւններ չեն անոնք։ Անոնց մէջ կան որ տասնեակ մը տարիէ ի վեր կեանք ունին արդէն։ Ձանոնք այսօր հատորի մը վերածելու համար վերստին ձեռք առած պահուս, կարգ մը պոետիկ վերհպումներ անհրաժեշտ տեսնուած են, ո՛չ այնքան խորքին մտահոգութեամբ, որքան ձեւին խղճմտութիւնով։ Հարկ չկար անոնց բնատիպ երանգը եղծանելու կամ խճողելու։ Այդ բանաստեղծութիւնները՝ հոգեկան բացառիկ վայրկեաններու անկեղծ արձանագրութիւններ են, ու նուիրական անոր համար՝ որ ծնունդ տուաւ անոնց։ Թերեւս հիմա շատ ինչ փոխուած է մէջս, անոնցմէ բաւական ինչ օտար կը թուի հոգւոյս։ Բայց այսօր առաւել քան երբեք խանդաղատանքս գիտակցութեամբ ու տրամադին պաշտամունքով օծուած է երազաւէտ արբեցութեանց այդ երջանիկ՝ այլ անդարձ խորհուրդներու յիշատակին։ Ամէնէն ցուրտ մարդը կը սիրէ իր հոգիին պատմութիւնը լեղթատել, կրօնքով խնկուած ու պատկառանքով քաղցրացած հետաքրքրութեամբ մը, ու չկայ թերեւս աւելի եղբրականօրէն շա-

1) Այս տողերը, իբրեւ յառաջաբան երկունք քերթուածներու հատորին, Ա. Յարութիւնեան գրի առած է 1904 Յունիս 13ին, Մալկարայի մէջ։ Ն.Գ.Բ.

հազրդիւ բան՝ քան միաթիկ պատմութիւնը հոգիի մը ճամբորդութեան, այս ունայն աշխարհին տխուր հորիզոնին վրայէն։

Երկունքը տրամաբանական կապ մըն է Լեւոնի Բնարին ու Նոր Բնարին միջեւ։ Հոգիիս շրջանառութիւններուն հանգրուաններէն մին կը յատկանշէ անիկա։

Այս ծփուն անհաստատութեան առերեւոյթ հակասութիւններուն մէջ՝ երբեք չեմ փնտրեր ընթերցող հասարակութեան մը գլխատ ներդաժմտութիւններուն ապաստանիլ։ Այդ մտահոգութիւնը կը թողուի դպրոցական դասագրքեր պատրաստող խոժոռաղէմ պատուելիներու։ Բանաստեղծութեանց հատորի մը հրատարակումը՝ հասարակ ձեւով ըմբռնուած օգտակարութեան մը տխուր ու նուաստացուցիչ կոչումէն հեռու է։ Միայն թէ, մարդ իր հոգիին հաղորդականութիւնը կը փորձէ։ Երջանիկ է, եթէ սիրոյ ժապաւէններ, համարութեան երիզներ լծորդած են զինքը իր շուրջը գտնուող հոգիներուն հետ։ Ապա թէ ո՛չ՝ կուլայ իր աննշանութեան վրայ։ Ահա՛ միակ փառքը, — ունա՛յն փառք, — երազամոլ աշուղին։

Ն Ո Ի Է Ր

Նուիրեց ինձի շուշանը ճերմակ
Ջար ակռաներով խածած էր հուրին,
Ներշնչելով շունչն իր մարմնի բոյրին
Այդ ծաղիկին մէջ՝ ցօղաւէտ համակ։

Ու փնտրեցի անձկութեամբ մը տաք,
Ձլատիչ յոյզովն հոգւոյ սարսուռին,

Բուրմունքներն ամեն՝ որ հոն կը թառին,
Փափուկ թերթերուն ագուցածֆին տակ:

Ու փեթըռտելով թերթերը բոլոր՝
Ես հոն չը գըտայ երազ մ'իրական.
Շուշանէն մընաց՝ լուկ ծըղօտը չոր ...:

Քմահան բաղդն էր հուրին այդ գարնան,
Շուշանն ալ ներմակ ու բուրումնաւէտ՝
Մեր սին յոյսերուն ծաղիկը մամէտ:

1896

«ԵՐԿՈՒՆՔ»

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐ

Անբիծ, մաքուր ձիւնին վըրայ
Եթէ կայլակ մ'արիւն կաթի,
Զիւնն անբասիր կը սարսըռայ
Ճերմակութեան մէջ իր կաթի:

Ու ծաղիկ մը, աստըղ կարմիր,
Կը ծըլի հոն, ներմակին մէջ.
Վիրաւոր է ձիւնն անբասիր
Տաֆ ու խորունկ վերֆով մ'անշէջ:

1902

«ԵՐԿՈՒՆՔ»

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՏՕՆԸ

Երազաւէտ խնկոտ առտուն ապաւէն
Զըւարթ, կայտառ, կարմիր հարսի մը նման
Հորիզոնին կաթ ամպերուն բացուածֆէն
Կը ցրցֆնէ ժպիտ մ'անծիր հիացման:

Ու կը թռչին ժպտին կայծերն անհամար,
— Կենդանութեան բազմաբողբոջ մասնիկներ,
Պտղաբերել թաֆուն սերմերն անսպառ
Մայր բընութեան գգուտ գրկին մէջ անմեռ:

Ու գարունը՝ ոսկեցընցուղ աւօտին
Տարփանքներուն մէջ կ'արթնայ ցնծութեամբ.
Լուռ գիշերուան երազները կը ցնդին
Այգուն շֆեղ վառ հանդէսին մէջ անամպ:

Ու տօնն անհուն երգի, բոյրի, հիացման,
Տօն բնութեան, շրֆեղ տօնը Արեւին,
Փթթումներու լայն գրկին մէջ անսահման
Կը թրթըռայ կեանքով յոյզով ցնծագին:

1902

«ԵՐԿՈՒՆՔ»

Քրոջս՝ Վերգինէին

Անհո՛ւնօրէն խաղաղ գիշերն ամառուան
Կը բարախէ խորհուրդի մը մէջ վսեմ.
Խորն այն լագուարթ միայնութեանց՝ կը հեւան
Ոսկի աչքեր, ծիր-կաթինը ճիւղնէին :

Մայրագործով բընութիւնը յոգնաբեկ
Հանգիստ կ'առնէ գիշերուան մէջ փառաւոր,
Եւ լուսընկան իր փողօրափայլ ժըպտով շէկ
Կ'ոսկեգօծէ վայրանըկարն հեռաւոր :

Պարտէզին մէջ՝ շուշանները ճիւղնալանջ
Իրենց նըրբին կը մըլխան բոյրն ըզգըլխիչ.
Հոն՝ ըսփոփել իր վէս հոգին նըրբատանջ
Թոյլատրեցէ՛ք երագողին դառնախիղն :

Կայծառիկ մը կ'ուրուագըծէ մութին մէջ
Ըստուգութեան նըրբուղի մը լուսնէին,
— Իտէալի մամբան՝ յանդուգն ելեւէջ,
Զոր գիշերուան ալիքները կը թաղեն:

Դեռ մըրմունջներ, հեւքեր կ'երգեն քըմանման
Ծառերուն տակ, ծաղկանց մէջէն ցընծալիք,
Եւ բընութիւնն իր գործով մայրական՝
Կ'ապրեցընէ ամէն մասնիկ, ամէն իր :

Ընկողմանած յունապիին խընկաւոտ
Ճիւղերուն տակ, բանաստեղծը յուրաբար
Կը թերթատէ իր խոհերը վաքանոտ,
Ճաքակ՝ յուզմանց իր քընարին բազմալար:

Եւ կ'օրհներգէ յուզումնալառ շըրթներով
Անասելի գեղեցկութիւնը կեանքին,
Մինչ ոսկեքիթ աչքեր՝ վերէն՝ անվըրդով՝
Բանաստեղծին կը բարեւեն ժըպտագին :

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

ՔԱՅՔԱՅՈՒՄ

Ա՛յ կը դեղնի սաղարթախիտ սարփիման,
Պատըշգամիս դալարագեղ հովանին.
Զոր տերեւներ, դողդոջ, տըրտում վար կ'իյնան,
Ու մահագոյժ սեւ օրուան մը սուգն ունին:

Հոն կը խամրի յետին ողկոյզն ազագուն,
Կը հեռանայ անկից՝ մեղուն յուսահատ,
Ու ցըրտագին կապոյտին մէջ՝ շըւարուն՝
Կ'երթայ թոցնել պատրանքներուն իր ջոկատ:

Քանի՛՜ անգամ այս երդին տակ խընկաւէտ
Եւ երկնեցի ջինջ երագներ վեհաշուք,
Եւ կամ առտուն՝ թըռչուններուն գուգահետ
Մատուցի հոն իմ պաշտամունքս անշըշուկ:

Հորիզոնին հանդէպ, անշարժ, ինքնամփոփ,
Իրիկուններն, հոն, երկիւղած տրտմութեամբ,
Քանի՛՜ անգամ եւ հըսկած եմ սըրտատրոփ,
Հոգւոյս վերեւ՝ կասկածներուն իմ սեւ ամպ:

Խորան դալար՝ խոկումներու մեհամոլ,
Կը փայտալուսի պատըշգամիս սարփիման.
Զոր տերեւներ, իբրեւ յոյսերն իմ ամուլ,
Դողդըղալէն եւ ուժաբափ վար կ'իյնան:

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

Գեղամ Բարսեղեանին

Այգիս դալար՝ կը սարսըռայ ցընծագին,
Ողկոյզներու մարգարտաշար յորդման մէջ.
Կ'ուռի կայլակը մեղրալից հատիկին՝
Օծուած այգուն արծաթ-ափայլ ցօղով գէջ:

Համայնասփիւռ կարմիր համբոյրն արեւին
Կը կայծկըլտի ծիրաներփնեան ցոլփերով,
Ու կը խայտայ մեմարանիս փոքր այգին՝
Առտււան մէջ, օրուան սեմին վըրայ գով:

Կը մըլսըրնին մատներս յուզմամբ երջանիկ,
Տերեւներուն ագուցուածքին մէջ տամուկ,
Ու կը ճըռփեմ ատոմ ողկոյզն անդրանիկ,
Իբրեւ մարգրիտ, իբրեւ մաքուր դեղին խունկ:

Կը խորտակուի ակռաներու տակ՝ լեցուն
Հատիկներուն մեղրածորան սաթն անփայլ,
Ու կ'ըմբռնենմ հեշտապարգեւ ջինջ փաղցուն՝
Որ կ'ամո՛հէ բերնիս պապակը մըռայլ:

Ու կը մըղուի երակներու մէջ՝ շինիչ
Թափանցանց հոյզն անհառելի նեկտարին,
Եւ կը մռռնամ ես ամէն բան քիչ առ քիչ,
Վայելփին մէջ արքեցունքեան այս խորին:

Հոգւոյս խորը կարօտներ կան
Որ կը փանդեն զիս օրէ օր,
Ինչպէս՝ բոցին կարմիր լեզուն
Մոմին ներմակ մարմինն աղուոր:

Կարօտներ կան խորը մըտփիս,
Որ անդադար գայն կը փորեն.
Լա՛ւ, ի՞նչ է վերջն այս ցաւերուն.
Լուռ՝ կը խորհիմ ես ինքնիրեն:

Ու կը լայննայ վէրքը տակաւ
Ձը դարմանուած կարօտներուն.
Ոչ ո՛ք գիտէ զանոնք, ի՞նչ փոյթ,
Ես դագաղն եմ այդ ցաւերուն:

Ձընչի՞ն ցաւեր, է՛, ո՛ր վ գիտէ.
Խորհուրդներն են անոնք հոգւոյս.
Մեծ երագներ եւ իդճեր վառ
Կը մարին խորն այդ ցաւերուս:

Ու կարօտներն իմ մեծամոլ
Կ'ըսպառեն զիս մինչեւ ցըմահ,
Ինչպէս բոցի կարմիր լեզուն
Մոմին մաքուր մարմինն աղուոր:

Աֆասիան ներքեւ ըստուերն է փափուկ,
ժամադրավայր անուրջներու խուսափուկ:

Նուրբ հեշտութեան անկըշռելի մթնոլորտ,
Որուն՝ հոգիս է երկիւղած յանախորդ:

Կ'ընկողմանիմ կանանչ թաւին խորն անդոյր,
Այն ոսկեգօծ ըստուերին մէջ խընկաբոյր,

Եւ ընդ երկա՛ր աչքերս անթարթ կը դիտեն
Երկինքը ջինջ՝ սաղարթներու ընդմէջէն:

Հակտիս վըրայ, մագերուս մէջ՝ անհամար
Զանակներու կը դեգերի խօլ մէկ պար,

Կ'իյնայ այտիս վըրայ տերեւ մը վերէն,
Եւ մեղու մը մեղրով արբշիռ՝ յամբօրէն

Կուգայ թառիլ անձկոտ շըրթանցս իմ վըրայ,
Ուր ցանկութեան խըտղըտում մը կը սարսռայ:

Ու կը մընամ արբեցութեան խորն այս լուռ.
Ի՞նչ եմ ես ինքս, անել երա՞զ մ'ուսկեհուռ,

Լըքուած յո՞յս մը մոռացութեան աշխարհին,
Թէ՛ գահագուրկ աստուծոյ մը ձոյլ անդրին:

Ու կ'երագեմ... ես ինքս՝ տարտամ ուրուական,
Փայլ մը ոչինչ, կայծ մը, պարապ մէկ

վայրկեա՛ն:

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

Այսպէս, կեանքին դեռ կը փարիմ երբ, աւա՛ղ,
Պատրանքներուն մասնատուին է ա՛լ թափուր,
Երբ յայտերը կը խորտակուին գերդ փըրփուր,
Ու կը փըչէ ոչընչութեան քամին պաղ:

Զի՛ կը մոգէ զիս դառն հեշտանքն ունայնին.
Անդորրն ունիմ ա՛լ չը խաբուող սըրտերուն,
Եւ զի բոլոր տեսիլներն անկայուն՝
Անհատելի թովփի մը մէջ կ'անհետին:

Վայրավատին գեղեցկութեանց վեհ տաճար,
Ես կը պաշտեմ բընութիւնը մայրական.
Բա՛ց է հոգիս իր խորհուրդին մոգական.
Դիւթանքն անոր զիս կ'առնէմէ չարաչար:

Դեռ կը սիրեմ... փախչող ցոլփերը թրթռուն,
Օծուած՝ տըրտում գեղովն անդարձ կորուստին,
Եւ խորհուրդի խորշն՝ ուրկէ ինծի կը ժըպտին
Բիւր տեսիլներն անմեկնելի իրերուն:

Ու կը փարիմ կեանքին, - պայմանն իսկ ըստոյգ
Այս նըրբահամ ու հեշտաւէտ խնջոյքին,
Միշտ ջերմեռանդ, մի՛շտ աւելի սըրտագին,
Հոգիս՝ կայծ ու հեգնանք, ու սիրտս ալ խաբոյկ:

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

ՁՄԵՌՈՒԱՆ ՀՈՎՈՒԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Իրիկունը կը ծաւալի ձորին մէջ,
Ցուրտ գիշերուան բերանաբաց դռներէն.
Բլրին թաւշոտ կողին վըրայ, մեղմօրէն,
Հովի քննուշ հեւք մը կ'առնէ ելեւէջ:

Կը թըրթռայ յուշիկ՝ գեփիւտը թեթեւ,
Ու դեռածիլ դալարիքը ձըմեռուան
Իր համբոյրին փայփայանքէն՝ ցուրտ մահուան
Կարծես կ'ըզգայ նախագգացումն ակներեւ:

Իրիկուն է, լուռ է գիւղակն ամայի.
Վերադարձող կովերը մերթ, սրտագի՛ն,
Կը բառաչեն կարօտն իրենց հորթուկին,
Փողոցներուն մէջ գիւղակին ամայի:

Ետ կը դառնան մարդիկ՝ հեռուի դաշտերէն,
Մինչ յոգնութեան տոպրակը դեռ կըռնակին,
Հոգագործը, դուրսը նըստած իր հիւղին,
Տըրեխներուն կը թոթուէ հողն յամբօրէն:

Ու երկինքի թաւշին խորէն կապտանուշ,
Կըռունկներու կարաւան մը կը հոսի,
Եւ չի կենար, դեռ շա՛տ ցուրտ է, եւ քանգի
Գարունն աւա՛ղ, գուցէ մընայ դեռ շատ ուշ:

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

ԵՐԿՐԱՆՏ

Ծովէն անդին, ու լեռներէն ալ անդին,
Մահախոյզին խորն երագի մ'ոսկեփայլ,
Աշխարհ մը կայ, որուն պատկերն հոգեզմայլ
Կը կորսըւի ծոցն անըստոյգ անդունդին:

Ձբմա՛ղ աշխարհ, ուր խոկումներս կը փրթփին,
Անըրջահիւս տեսերեւոյթդ անայլայլ
Կը լեցընէ պարապն հոգւոյս իմ մըռայլ
Որ՝ թաղծաքեկ՝ գփեզ կը տեկնայ վերստին:

Կը խուսափի՛ս տարտամին խորն օրէ օր,
Ի գուր նայումքս երեւոյթին դիւթաւոր
Կը նըկըրտի նըշդել վայրկեանն հոսանուտ:

Ու գիւղովցած անկարելի երագէն,
Ոտքերըս դեռ յամառօրէն կը վագեն
Անվերջ համբուն երկայնքին վրայ բազմախոր:

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

ԽԱՆՈՒԹՊԱՆ ՄԸ

Դաւառի մը խորը երկրի մ'աննըշան,
Աւանի մը հին փողոցին անկեան մօտ,
Խանութ մ'ունի փերեգակը մըտաշփոթ,
Կըրպակ մը՝ գոր իր պապէն է ժառանգած:

Այդ կըրպակը՝ սահմանն է իր գոյութեան,
Շրջագիծը անյեղի՝
Իր աննըշան ու անշըշուկ կենցաղին,
Այդ կըրպակը՝ իր խոհերուն թանկագին
Նըւիրական սուրբ բագին:

Հոն՝ աշխարհի հանոյֆին,
Հոն՝ աշխարհի պէտֆին համար,
Փերեգակը՝ մունջ ու խոնարհ,
Կը վաճառէ կըտաւ, կերպաս, տըպածոյ,
Եագմա, գուլպայ, ֆէս, անկուածոյ՝
Եւ՝ այսեղէն իրեր ջնջին անհամար:

Կըտաները՝ խոշոր ժանգոտ իր կանգունով
Կը չափէ,
Ու մըկրատով մ'անսահման՝
Կը կըտրատէ գանոնֆ երբոր պէտֆ ըլլան,
Ու երկուքն ալ, մըկրատն՝ ինչպէս այդ կանգուն,
Կըրպակին հետ՝
Ժառանգութիւն մընացեր է այս մարդուն:

Ամառ օրերն՝ օրն է տարի, օրն՝ անհո՛ւն,
Ու նեղ փողոցն է ամայի, անշըշուկ,
Եւ գընորդի մ'իսկ չերեւիր մագին շուք:

Այդ ճանճրոյթի եւ ըսպաման
Եւ մաղաղկուն ըսպաման մութ օրերուն,
Խանութ-պանը, կըծկած անկիւնն իր կըրպակին,
Տագնապահար ու անձկագին,
Կը չափչըփէ սեւ սահմաններն համբերութեան,
Եւ իր ժանգոտ մըկրատով՝
Կը մըկրատէ, կը յօշոտէ իր յոյսերուն,
Երագներուն խեռ ու դալար
Բողբոջներն անհամար:

Պապենական ժառանգութեան խըստամբեր
Ծանրատաղտուկ երկնափարն իր կըռնակին,
Խանութ-պանը կը տուկայ, խանութ-պանը՝
անտարբեր

Աշխարհի բիրտ հեգնանֆին,
Բոսոր արեան բիծ մ'իւր տըժգոյն շրթունֆին:

Ժառանգական երկանափարն անսահման
Կը ծանրանա՛յ անկարեկիր, անհընարի՛ն,
Տառապատանջ՝ այլ անբասիր
Հոգւոյն վըրայ առանձնամոլ փերեգակին:
Եւ այս անգութ հարկն՝ իր հոգին կը ջընջէ,
Կ'ընկնէ գինֆը, կը փըշրէ կամֆն իր վիրատը,
Ուրախութեան վերջին ծիլերն իր սըրտին՝
Կը փեթըռտի՛ն, կը փեթըռտի՛ն:
Ու չըլլային եթէ կանգունն ու մըկրատ,
Փերեգակը, իր իղձերովն անըսպառ,
Երագներովն իր առատ,
Այս աշխարհի լուրջ, հեռատես
Խմաստութեան խոհեմ աչֆին՝
Կորած, կորա՛ծ էր իսպառ,

Հիմա բիւր փառք արարչին,
 Որ շքնորհեց իմաստութիւնն իր երկիւղին
 Այս աննըշան մարդուն ջրնջին,
 Ու՛ր ո՛չ մէկը ոչի՛նչ գիտէ իր ներսէն,
 Ո՛չ ոք ոչի՛նչ պիտի գիտնայ իր ցաւերէն,
 Ու վշտագին պատմութիւնն իր փրնացման՝
 Պիտի անցնի լուռ, անվաւեր, աննըշմար
 Եւ իր անգօր երագները քանկագին՝
 Պիտի չիյնան գոհ՝ այս ռամիկ աշխարհին
 Պիղծ, շքնական ծաղրանքին :

Ու մինչեւ վերջն իր օրերուն սեւածիր,
 Հոն, կրքալիկն կրծկած անկիւնն աննըշմար,
 Փերեգակը մունջ ու խոնարհ,
 Պիտի ծախէ կըտաւ, կերպաս, տըպածոյ .
 Եագմա, գուլպայ, փէս, անկուածոյ,
 Եւ աշտեղէն նիւթեր ջրնջին անհամար,
 Իր իննաւորց կանգունով
 Չափչըփելով սև սահմաններն համբերութեան,
 Եւ իր ժանգոտ մըկրատով
 Յօշոտելով իր յոյսերուն
 Եւ իր վըսեմ անուրջներուն
 Բողբոջներն անհամար, բողբոջներն անըսպառ
 Իբր աշխարհիս իմաստութեանը համար :

1912

«ՆՈՐ ՔՆԱՐ»

ԳՐԱԿԱՆ ԴԻՄԱՍՏՈՒԵՐՆԵՐ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐԱՊԵՂԵԱՆ

Եղիա Տէմիրճիպաշեան՝ արտակարգ գրագէտի ան-
 վիճելի յատկութիւններ ու միջակ մտքի մը անտանե-
 լիութիւնները ունի հաւասարապէս: Ոչ ոք իրեն չափ
 անհաւասար եղած է իբրեւ արուեստագէտ ու իբրեւ
 խորհող: Բոլոր ընդգիմակութիւնները անցած են իր
 ալեկոծ հոգիին մէջէն, ու բոլոր հակառակ հասանք-
 ները զիրար խաչաձեւած են հոն չարաչար: Մէկ ակ-
 նարկով անկարելի է ընդգրկել այս կնճիռը, եւ մատի-
 տի քանի մը անկոյթ հարուածներով չըջագծել՝ բա-
 ցարձակապէս անհնար այս դէմքը, — ստուերի նման
 տարտամ ու խուսափուկ, ալիքի նման զաղփաղփուն ու
 յեղյեղուկ:

Իրմով գրադողները՝ զինքը կը դատեն, առանց
 վերապահութեան, այն տարասեռ տպաւորութիւննե-
 րուն համար՝ զոր գրագէտին երկրութիւնը գերակշռո-
 րէն կը ձգէ իր յաճախորդներուն վրայ: Մինչդեռ ա-
 մենէն առաջ հարկ էր զինքը հասկնալ ու բացատրել
 մանաւանդ, արդար դատաստանին իրաւունքին համար:

Եւ ահա՛ ատոր հակառակն է պատահածը, ինչպէս
 վերը ըսի արդէն: Ապշեցուցիչ ու անախորժ անհեթե-
 թութեան մը տպաւորութիւնը կը ձգէ միամիտ, ան-
 կեղծ սիրտերուն վրայ, որոնց մէջ նողկանքը բնական
 է հակասականին ու կնճոռոտ նրբութեան նկատմամբ,

մինչդեռ թելադրող ու անպատճառաբանեալ հիացումով մը կը համակուել՝ դիւրահաւան անհասկացողութեան մը բազմութիւնը:

Առաջինները չեն կրնար սիրել զինքը, հակառակ իր բարութեան մեծ համբաւին: Իր հակասութիւնը՝ խորհողի յատկութիւնն է, իր իմաստասիրութիւնը՝ երկիւղալի է ու վտանգաւոր, — թէեւ շատ սխալ պիտի ըլլար իր անխոնջ շեղաբանութիւններուն մէջ ճանչնալ որոշ իմաստասիրութիւն մը, — եւ իր մտաւորական իսկութիւնն ալ՝ խորունկութեան լեծազորող պիտակով պատկառելի դատարկութիւն մը: Անոնց համեմատ, Տէմիրճիպաշեան, ախտաւոր միտքը, աղէտք մըն է որ եւ է առողջ գործարանաւորութեան մէջ: Տէմիրճիպաշեանի գերականութիւնը, իր թելադրողի ու հրապուրողի գերազանց յատկութիւններով, — վասն զի ուժ մը, հրապոյր մըն է ան, բայց ախտավարակ ու վնասակար, — մեր մէջ ամբողջ գրական թարմ սերունդ մը գերեզմանական խոնաւ ցանկութիւններով վառեց: Անոր համեմատ չէ՞ր որ ճշմարիտ բանաստեղծները հարկ էր ըլլային տժգոյն ու թոքախտաւոր: Իր անձնական բարոյականը կամ բարոյադիտութիւնը, — որուն ջիղը՝ մութին ու իմացական մեղաւոր գիւղութեան հրայրքը, անէութեան կիրքն ու մահուան մոլեռանդութիւնն է, — գերազանց անբարոյականութիւնն է, եթէ որ եւ է բարոյական սկզբունքի զնահատութիւնը կրնանք ընել այն հակամիտութեան աստիճանին համեմատ՝ զոր ան կը հրաւիրէ դէպի կեանքին բնական, ներոյժ ու զեղուն բողբոջումը: Եւ, բնազանցական ցաւազարութիւնները միշտ դուրս ձգելով լուսանցքէն, ի՞նչ բարոյական աւելի ուժեղ է ու գեղեցիկ քան այն՝ որ կը հանդիսանայ իբրեւ կեանքի սկզբունք:

Բնութիւնը, երբ ինքզինքը կը ներկայացնէ մարդուն մէջ կեանքի ձեւին ներքեւ, տեսակ մը ներքին ուժ է, թերեւ Շօքէնհաուէրի կամքը (Wille) որ անդադար կը մղուի զարգանալու, ուռճանալու, յորդան տալու՝ այս թատերաբեմին վրայ: Ինչ որ կը հակառակի զարգացման այս գործին, կը պատճառէ ցաւը ու վերջնականօրէն կը յանդի մահուան, ինչ որ կը նպաստէ ընդհակառակն անոր՝ կը պատճառէ հաճօքը եւ կեանքի ուրախութիւնը: Մարդս իրեն հետ կը բերէ այս տրամադրութիւնները, եւ մահուան ընդվզումը, մանաւանդ երբ մահը անժամանակ է, ցաւերուն ամենէն ուժղինը կը մնայ, ու, իմացականութիւնն իր բոլոր հնարքներով չի կրնար հակադդել այս ընդվզումին դէմ: Ուրեմն, բարոյականը, այս տեսակէտէն, զուտ օգտակարական դառնալով կեանքի ծաւալման հանդէպ, ինչ որ Մահուան դրդում մը, Մահուան պատրուակ մըն է, կը դառնայ անբարոյական:

Ու դատապարտութիւններուն թուումն մասանցն է որ կը շարունակուի:

Փիլիսոփայական հակասութիւնը՝ հոգեբանօրէն ի՞նչպէս կարելի է բացատրել Տէմիրճիպաշեանին մէջ: Օկիւսթ Գոնթին ու Լիթնէին ցամաք դրապաշտութիւնը (positivisme), Շօքէնհաուէրի ու Քանդի տեսլապաշտութեան (idéisme) բարեկամութեանը հրաւիրուելու կատակը որքա՞ն քմահաճ ու թուցիկօրէն կամայական կ'երեւի, — թէեւ ըլլայ այնքան աղմկայարոյց ու ցուցամուր: Պատճառն այն է որ Տէմիրճիպաշեանին պակասած է անհատական միութեան գեղեցկութիւնը: Երբեք որոշ ինքնութիւն մը չէ կրցած ստորագրել ինք իր մէջ: Մաշուած առնականութեան մը եւ կեղծ ու պիտաւոր իդականութեան մը ճաշակները հրապուրած են զինքը:

Ամբողջ իր գրականութիւնը բարեկենդանի երփներանդ ու փոփոխական դիմակաւորումներու տպաւորութիւնը կը ձգէ, զաւելտական՝ այլ տխուր տողանցումի մը մէջ յուցադրուելով իբրեւ Գրասէր Ատոմ, Նուրանիա, Մելանիա, Թեւանիօ, Մոնազ, Հուր - Հայրան, Ճին - Յակոբ, եւն.։ Ասիկա կը նշանակէ թէ բնաւ ինք իր անհատականութենէն գոհ չէ կրցած ըլլալ, ու երբե՛ք վստահ՝ տիրական այնպիսի յատկանիշներու վրայ, որոնք անհատական նկարագիրներու ինքնութիւնը կը կազմեն ու կը յաւերժացնեն։ Կրօնական հաւատքին ու անաստուած գիտութեան մէջ՝ անդադար ու՛ չլատիչ կոծկոծումը, վստահութեան ու պայծառատեսութեան վախը, գերադրելու հիւանդագին զգայնութեան մը արդիւնքն են թերեւս, բացատրուած՝ վայրկեանին թուրքիկ ու վաղանցուկ տարասեռ տպաւորութիւններովը, ու բանականութիւնն ու կամքը դադրած են գիտակցօրէն գերակշռելէ։ Ասոր հետեւանքն է անտարակոյս որ՝ դադափարներուն ցտելով միայն կ'անցնի Տէմիրճիպաշեան, առանց վստահ ու անդրդուելի քայլով մը կայ առնելու անոնց մէջ։

Այս իմացական փոփոխամտութիւնը ինքն իսկ ջանացած է բացատրել անհո՛ւն միամտութեամբ մը, Աւելիմ Ճառին ցուցամոլ եւ ուռուցիկ յառաջաբանին մէջ։ Այն նորամոյժի (novateur) հրապուրիչ դերը, զոր ինք իր վրան առնել կ'ուզէ փիլիսոփայական, գրական եւ բարոյական հակառակամարտ դրութիւններու ու վարդապետութիւններու ախոյեան հանդիսանալով փոխն ի փոխ, չի պարզուիր բնաւ այն պատմութիւնով՝ զոր յառաջ կը բերէ Սբէնսէրէն, տրուած իբրեւ բացատրութիւն՝ միջակ միտքերու միայն նմանելու տրամադրութեան եւ նորամոյժներու անկախ յառաջապա-

հութեան։ Այլ երբե՛ք իրական novateur մը չէ ինքը, վասնզի զուրկ է տիրական դադափարի մը, խանդավառող տեսլականի մը գերադրութենէն ու կարկառուն գերակշիռ ձգտումի մը ուժէն։ Ստրուկ հետեւող մը իր անմեթոտ, անկանոն բազմաթիւ ընթերցումներուն, իւրաքանչիւրին տպաւորութեան եւ ազդեցութեան տակ՝ իր անհատականութեան մէջ խանգարուած ու խճողուած, անյաջող ժողովրդականացնող (vulgarisateur) մըն է միայն, աւելի կամ նուազ անջիղ, աւելի կամ նուազ գրքունակ։ Իր կարծեցեալ տարակերպութիւնները ? (paradoxe) պարզ հակասութիւններ են, ու, հոգեբանօրէն, ախտանիշները կեղծ մտքի մը եւ ցուցամոլ ու սնույ նշանակութեան մը։ Վասն զի այս բոլորը չենք կրնար նկարագրի եւ իմացականութեան դիւրաթեքութեամբ բացատրել, եթէ այս վերջինն այն յատկութիւնն է որ, Բոլհան հոգեբանին համեմատ, կը կայանայ «տեսակ մը աւելի կամ նուազ դիւրութեան մէջ՝ փոփոխուելու, ծնելու նոր տարրեր, եւ յարմարելու նոր պարագաներու՝ առանց ձեւագեղծ ըլլալու կամ ձեւալուծուելու»։

Կը յիշէ՞ք իր պոետտայականի ունայնասիրութիւնը՝ որ ամէնուն ծանօթ է։

Բայց գիտէի՞ք նշանակութիւնը այս խորհրդաւոր կատակին։

Մտիկ ըրէք մանաւանդ։

Բոլոր միւս երեւոյթներուն նման՝ կեանքը, որուն ձեւին ներքեւ երեւան կուգանք, համայնական անէութեան մը ծոցէն դուրս չեղումի թշուառական եւ անխելք փորձ մըն է։ Կեանքը չէ իսկական իրականութիւնը։ Անիկա՝ պատրանք մը, ներկայացում մըն է, ինչպէս բովանդակ առարկան մարդկային ճանաչողու-

թեան: Կեանքը յարատեւ ցաւ մըն է, քանի որ անդադրում ճիշդ մը կ'ենթադրէ անէութեան, chose en soi-ին անդորր ու օրինաւոր շաւիղէն: Անէացումն է միայն հանգստաւէտ իրականութիւնը: Մարդուն համար՝ որ մատնուած է կեանքի դժբախտութեանց, Նիքվաման այն միջոցն է՝ որով, մեր անցաւոր դոյութեան ուրացումովը, կը յաջողինք վերադառնալ անէութեան խաղաղ ծոցը:

Rentre dans le néant que la vie a troublé,
բանաստեղծ Լըգոնթ տը Լիւի դեղեցիկ բացատրութեան համեմատ:

Տէմիրճիպաշեան, որ մեր մէջ յոռետեսութեան առաքելը ըլլալու փառքը կը վայելէ, Շօթէնհաուէրի աշակերտ մը կը դաւանի ինքզինքը: Տիտղոսը փայլուն ու հրապուրիչ է հարկաւ: Դժբախտութիւն է որ, սակայն, փիլիսոփայութիւնը այնքա՛ն խիղճութեամբ անտարբեր ըլլայ բարոյականին, — ինչպէս դիտութիւնը, — եւ, փիլիսոփային անկարեկիր ու չեղօք նայուածքը՝ ընդմիջուած ըլլայ անհատական խառնուածքներու պէս-պիսութեամբը գունաւորուած սեւ կամ պայծառ ակնոցով մը, երբ փիլիսոփան բարոյագէտի մտադրութիւններ կ'ստանձնէ:

Այսպէսով է որ յոռետեսութիւն ու լաւատեսութիւն, — այդ երկու թելադրող բառերը, — հաւասարապէս դոյութեան իրաւունք ձեռք բերած են երկինքին տակ:

Անտարակոյս շատ ապուշ ու անխելք պիտի ըլլար պնդել թէ՛ աշխարհիս դժբախտները իրաւունք չունին տխուր ըլլալու, ինչպէս նաեւ բարեբախտները՝ զրւարթ: Բայց ո՞վ կրնայ իրաւունք ունենալ վճռելու թէ՛ կեանքը չարժեք ապրիլ ընդհանրապէս: Այո՛, ես կ'ըն-

դունիմ թէ կայ իրօք առողջ ու անդրադարձ յոռետեսութիւն մը՝ որ ժխտական ու կործանարար չէ սակայն: Անիկա աւելի այլասէր դժգոհութիւնն է որ, անձնականութեան նեղ առանձնոցէն դուրս գալով, կը լայն-նայ, կը տարածուի ամբողջ մարդկութեան վրայ խորունկ դիտակցութեան մը լրջութեամբը, եւ առողջ, կորովի եւ փրկարար նպատակներով: Այս ձգտումը՝ յատկանիչն է արդէն ժամանակակից մեծագոյն դրականութիւններուն:

Տեսակ մը անիմաստ fatalisme ի ճակատագրականութեան արդարացումովը ընդունիլ կեանքը իր բոլոր դիմայեղումներուն մէջ, — այդ լաւատեսութիւնը քիչ մը շատ միամիտ ու վտանգաւոր պիտի ըլլար: Պէտք էր դժգոհ դադափարաբանութիւն մը՝ կեանքի լաւագոյն հեռանկարներուն գինովութիւնը տար մեղի, մեր ապրելուն իբրեւ նպատակ: Կեանքին մէջ, ըստ Շօթէնհաուէրի, եթէ նոյն իսկ տառապալները ըլլար դրական, սփոփանքները կամ անոնց հաւանականութիւնները կան, որ կրնան սրտապնդել: Պէտքերուն ցաւին՝ կրնայ յաջորդել դժացման հաճոյքը կամ անոր հնարաւորութեան դադափարապաշտ միջիթարանքը:

Անձուկ իմաստով լաւատեսութիւն ու յոռետեսութիւն՝ իրաւացի են միայն՝ երբ կը սահմանափակուին լոկ անձնական շրջանակի մէջ: Պարզ փորհարութիւն մը՝ աշխարհը ցաւի ու արցունքի հովիտին վերածելու իրաւունք չունի, եւ, հանգիստ մարսողութիւն մը՝ չի կրնար անսխալօրէն վճռել «Tout va pour le bien dans le meilleur des mondes possibles», Լայպնիցեան առած՝ զոր այնքա՛ն հիանալիօրէն ծաղրած է Candide ի հեղինակը:

Իրերը եւ աշխարհը դատելու համար բարոյական

նշանակութեան տեսակէտէն, կարելի եղածին չափ աշխատելու է դուրս ելնել անձնականութեան նեղլիկ խցիկէն, եւ փոխանակ դուրս եսական օգտապաշտութեան մը ձգտելու, պէտք է հասկնալ բնութեան դործը այնպէս՝ ինչպէս որ է:

Մահն իսկ, որ ցաւերուն մեծագոյնն է, երբ կը հասնի կերպով մը իր ժամանակին, երբ իր պաշտօնը լրացուցած դործարանաւորութիւն մը կը հարուածէ, պէտք է դատուի իմաստասիրական ճշմարտութեան տեսակէտէն: «Պարտինք ընդունիլ ու կրել մահը ո՛չ իբրեւ չարիք մը կամ վիշտ մը, այլ իբրեւ կեանքի վերջին fonction ը, պարտքի մը հատուցումը, եւ դերագոյն պարտականութիւնը: Անիկա իրականացումն է ամէն էականերուն հասարակաց օրէնքի մը օգտակար իրենց համար ու փրկարար մեղի համար իսկ: Բանի որ մեր նախորդները մեռած են իրենց տեղը մեղի տալու համար, մենք ալ պարտինք մեռնիլ՝ տեղ բանալու համար մեր յաջորդներուն:» (1)

Ասկից աւելի վսեմ ու պարզ մտքի հաւասարակը՝ ուղեծրամբ կարելի չէր դատել աշխարհի դործը:

Այլ եթէ կ'ուզէք, յոռետեսութիւնը բացարձակապէս առաջ մղենք, կեանքը նկատելով Շօքէնհաուէրի համեմատ «Անդագրում որսորդութիւն մը, ուր մերթ որսացող ու մերթ որսացուած, էականքը իրարու ձեռքէ կը քաշկուտեն սարսափելի որսամասի մը փերթերը, ամէնով իրարու դէմ մղուած պատերազմ մը, տեսակ մը ցաւին բնական պատմութիւնը՝ որ սապէս կը համա-

1) Bourdeau. Causes et origine du Mal (Revue Philosophique, Août 1900), cité par Galante, Précis de sociologie.

ռօտուի — ուտել՝ առանց պատճառի, միշտ տառապիլ, միշտ պայքարիլ, յետոյ մեռնիլ, եւ այսպէս յաջորդաբար դարերու դարերուն մէջ, մինչեւ որ մեր մոլորակին կեղեւը փսորուի ցիրուցան, ամենափոքր մասնիկներով:»

Այս այնքան միակողմանի հաւատքն իսկ ուր սկզբունքով կ'ուրացուի ուրախութեան գոյութիւնը, իրաւունք պիտի տա՞ր իրաւացիօրէն եզրակացնել թէ՛ ելքի ճամբայ մը կայ անէութեան, ո՛չ — լինելութեան, կամքի (Wille) ուրացման մէջ, ելք մը՝ որուն իրագործումը այնքան անհեթեթ է ու անհասկնալի՝ որքան անոր հետեւանքը՝ անստոյգ: Ծիծաղելի չի՞ դառնար մարդկային ճղճիմ իմացականութիւնը, երբ բնութեան անյեղի օրէնքին, կեանքի սկզբունքին կը յաւակնի ընդդիմադրել իր ողորմելիօրէն լիրբ ու արգահատելիօրէն խեղճուկ մէկ քմահաճոյքը: Կարելի՞ բան է արդեօք բնութեան լուսանցքէն դուրս՝ գոյութեան ժամադրովայր մը հաստատել մեր եսին: Կարելի՞ բան է արդեօք, — եթէ նոյն իսկ մարդկային տեսակը՝ ամբողջական միահաղոյն ինքնասպանութեան մէջ հնարաւոր ըլլար մէջտեղէն վերցնել, — կարելի՞ բան էր արդեօք՝ քայքայել ջնջել բնութեան այն ոյժերը՝ որոնք կրցած են իրարու քով դալ, իրարու հետ համաձայնիլ, դործարանաւոր ու ինքնագիտակ կեանքը սոսնելու համար մարդուն մէջ, եւ որոնց այդ համերաշխութեան յատկութիւնը՝ առ այժմ որ եւ է կերպով խանգարուած ըլլալ չի թուիր (??):

Չէ՛, վախճանական պատճառներու սկզբունքին համեմատ չէր, ո՛չ ալ բացարձակ լաւատեսութեան մը միամտութիւններուն մէջէն, որ պիտի ուզէինք մարդկային կեանքին նպատակը եւ ճակատագիրը սահմանել:

Ըստ ինքեան՝ կեանքը ո՛չ աղէկ ըլլալու է՝ ոչ դէշ բացարձակօրէն։ Կարելի է միայն հաստատել ամէն հաւասարակշիւ իմացականութեան համար, թէ՛ կեանքը, մարդուն մէջ հասած ինքնադիտակցութեան բարձրագոյն վիճակին, մեղի կը յայտնուի գեղեցիկ երեւոյթ մը, եւ իր պաշտօնին ու ելեւէջներուն մէջ՝ ունի խանդավառող ու յարատեւ գործունէութեան հրաւիրող պատահումներ՝ որոնց համար անդիտակցօրէն, բնական մղումով, հաճոյք կ'ըզանք յոգնիլ, որոնց համար կը դուարթանանք, եւ կը հետամտինք ապրելու կոիււրն։ Այս տրամադրութիւններուն մէջ, ա'լ բարոյական նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ ո՛չ փիլիսոփայական ճշմարտութիւնը, — նոյն իսկ այնքա՛ն իր իսկութեան մէջ ժխտական, ոչնչական, յուսահատեցողիչ, — ոչ ալ անտաւոր հոգիի մը յուստեսութիւնը, այնքա՛ն անձուկ, այնքա՛ն միակողմանի ու եսական։

Եթէ փիլիսոփայութիւնը կը միտի տրամաբանօրէն ունայնութեան, եթէ վախճանական պատճառներու չզոյութիւնը կը յուսահատեցնէ մարդը, թերեւ տրամաբանական ըլլայ եզրակացնել թէ՛ կեանքը չարժեք ապրիլ, քանի որ բացարձակ նպատակի մը գոյութիւնը ցնորք մը կը դառնայ։ Ասիկա՝ զուտ մարդկային պահանջկոտութիւն մըն է սակայն։ Մարդկային իմացականութեան մէկ ընդունակութիւնը, — տրամաբանութիւնը, — պահանջելի չի կրնար ըլլալ որ բնութեան օրէնքները վարէ։ Եւ ան, բնութիւնը, որ չի ճանչնար թէ ի՛նչ է տրամաբանութիւն, ճիշդ ատոր ապացոյցը տուած է սուտը, պատրանքը, դէպքերու կոյր շարալարութիւնը զնելով կեանքի սկզբունք։ Նախապատմական շրջաններէն մինչեւ մեր օրերը, նկատողութեան առնելով մարդկային բնաշրջման բարոյական ազդակ-

ները, կրօնք, աւանդութիւն, հաւատալիք, եւն., — կարելի է հաստատել թէ՛ մանաւանդ ստույգութիւնը կըրցած է ըլլալ անկախօրէն բացարձակ ճշմարտութենէն՝ որ ըստ ինքեան ոչնչական է, — կեանքի զարգացման սկզբունք 1)։ Նիցչէ իրաւունք ունի ուրեմն ըսելով թէ «Հարկ է ոչ-ճշմարտը ընդունիլ իբրեւ կեանքի պայման»։

Իրաւցընէ, — եզրակացնելու համար, — տղայական չպիտի՞ ըլլար տիեզերքին կրաւորական դիրք մը հրամայել՝ հանդէպ մարդկային իմացականութեան՝ որ մասն է ամբողջին։

Այս բոլորէն յետոյ՝ Տէմիրճիպաշեանին անկեղծութիւնը չէ որ կասկածելի պիտի ուզէի նկատել։ Իր պարկեշտ ու մաքուր մարդու համբաւը՝ անվիճելի է։ Դիտմամբ ծանրացայ միայն այս կէտերուն վրայ, անոնց ազդեցութեան հակասութիւնները մատնանշելու համար իր մտադրութիւններուն ու յաւակնութիւններուն հետ, որոնք երբեմն նոյն իսկ անիմաստ լաւատեսութեան մը նշանատիւն կը փորձեն։

Այլ եթէ առհասարակ իր մահաբաղձ ու ժխտական ոգին ստղտանք մը ըրի իրեն, չեմ կրնար արդարութիւն չընել իր ուրիշ մասնաւորութիւններուն համար՝ որ նշանակելի պիտի մնան մեր արդի գրականութեան մէջ։

Այնքա՛ն նանրասէր, այնքա՛ն միամտօրէն անձնագով ու սէքլամին համար այնքա՛ն անտաւարակ զդայնութեամբ զգայուն այս մարդը՝ Օտեանէն յետոյ, առաջնակարգ արձակագիր արուեստագէտն է մեր աշխարհիկ գրականութեան առաջին շրջանին։ Ոչ ոք իրեն

1) « De Kant à Nietzsche », par Jules de Gaultier.

չափ ամենակարող Աստուածն է իր գրչին, այդ մոգական, առաձգական, գերառաձգական փետուրին՝ որուն այնքան արուեստոտ էջեր կը պարտինք: Տէմիրճիպաշեան՝ մեր ամենէն իսկատիպ գրողներէն մէկն է, լեզուի ու ոճի տեսակէտէն: Իր լեզուն ու իր պարբերութիւնը՝ ինքնայատուկ արուեստ ու գեղեցկութիւն ունին: Ես զինքը կը համարիմ անկապաշտ մը, (décadent) ոճի ու լեզուի տեսակէտներէն, եւ այս վերադերը իրեն համար մեղադրանք մը ըլլալէ շատ հեռի է: Ընդհակառակն: Պոտլէռի, — որուն անունը, Հայնէինին հետ առաջին անգամ իրմէն կարգացած եմ, — Յաւիմ Ծաղիկներուն յառաջաբանին մէջ, Թէօֆիլ Կոթիէ բանաստեղծը սապէս կը սահմանէ անկապաշտ լեզուն. «Դիւրին բան չէ սակայն պատուելիօրէն (pédant) արհամարհուած այդ ոճը: Վասն զի անիկա կը բացատրէ նոր գաղափարներ՝ նոր ձեւերով ու բառերով, զոր դեռ նոր կը լսենք:»

«Հանճարեղ, կնճռոտ, գիտուն, երանգաճոխ ու խուզարկութիւններով լեցուն է ան, որ կը հեռանայ միշտ լեզուին սահմաններէն, փոխ կ'առնէ բոլոր բառաբաններէն, գոյներ քաղելով բոլոր երանգապնակներէն, խազեր՝ բոլոր ստեղնաշարներէն, ջանալով արտադրել ինչ որ ունի մտածումն՝ ամենէն անճառելի, ու ձեւը իր ամենէն տարտամ, ամենէն խուսափուկ շրջագիծերուն մէջ. կ'ունկնդրէ ան, զանոնք թարգմանելու համար, ջլախտին նրբին մտերմութիւններուն, խոստովանութիւններուն՝ հինցող կիրքին որ կ'ապականի, եւ անհեթեթ բանդադուշանքներուն հաստատուն գաղափարին՝ որ յիմարութեան կը միտի: Անկապաշտութեան այս ոճը՝ վերջին բառն է բանին՝ նեղը դրուած՝ արտայայտելու ամէն ինչ, մղուած գերագոյն չափազանցութեան:»

Թէոֆիլ Կոթիէն կարգալէ առաջ անշուշտ՝ Տէմիրճիպաշեան իր յատուկ բառարանը ունեցաւ: Բառին կիրքը, բառին մոլութիւնը՝ ոչ ոք իրեն չափ առաջ տարած է: Կը սիրէ, կը պաշտէ զանոնք, — բառերը, — այնչափ մը՝ որովհետեւ անոնց երախտագէտ կ'զգայ ինքզինքը այն հաճոյակատարութեան համար՝ որով անոնք անկարելի ճկունութիւններու յանձնառու կ'ըլլան իր ամպոտ ու միսթիկ մտքին կնճռոտ ու հիւանդագին արարենիները (arabesque) պատկերացնելու համար 1), որքան իրենց սոսկական գեղեցկութեան յատճառով: Դիտելի է թէ իր բառերը՝ միշտ ֆրանսերէններու թարգմանութիւններ չեն: Իր ստեղծածները կան անոնց մէջ, նորերը, անթարգմանելիները, բոլորովին գեղեցիկ ու յանդուգն, բարբարոս կամ նազելագեղ, յաւէտ իսկատիպ բառեր՝ որոնք իսկատիպ գրիչներու ծայրը միայն գոյութեան իրաւունք կրնան ունենալ, բացատրելով անոնց արտակարգ խառնուածքը եւ իմացականութեան նրբերանդները: Նարեկացին ալ միւսեւոյն երեւոյթը չի՞ ներկայացներ միթէ, ինչպէս շատ իրաւամբ դիտել տուած է Յովհաննէս Գաղանձեան: Ասոր համար է որ առաջին հանդիպողին նոր բառեր շինելու մարմաջը՝ այնքան ցաւալի ու ուժիկ հետեւանքներ կրնայ ունենալ:

Տէմիրճիպաշեան՝ մեծ բանաստեղծի ու փիլիսոփայի համբաւ ունի մեր մէջ: Արմատական բան մը չկրցան ընել անոնք՝ որ այս համբաւը բղբտել ջանացին հանրութեան համոզումին մէջ: Ամենէն վերջը, քննադատութեան անողոք դատաստանին առջեւ, որ իր ունայնութիւնը բացը կը հանէր, Տէմիրճիպաշեան

1) «Բառերուն նշանակութիւնը անձանց համեմատ կը փոխուի», կը գրէ իմքը տեղ մը:

նին անունը՝ բարի մարդուն ու հիւանդին չբժեղանքով
վը փաստաբանեցին: Կարելի չէր չկարեկցիլ, ու ընե-
լիք չէր մնար այլեւս: Հասկնալի է թէ հասարակու-
թեան մը համար շատ դժուար ըլլար հին վարժութենէ
մը յեղակարծօրէն հրաժարիլ: Նախապաշարումը ի՞նչ
անմեղ ու խանդաղատեցնող միջոցներու կրնայ դիմել,
ինքզինքը պաշտպանելու համար սրբապիղծ յանդգնու-
թեան դէմ, եթէ այս վերջինը նոյն իսկ ըլլայ օգտակար
ու բարերար:

Տեսակ մը խղճի միտք կայ, սակայն, որ զիս շատ
անգամ անհանդիստ ըրած է, զգացման մը տկարու-
թիւններուն մեղադրանքով տագնապելով: Ինչպէ՞ս
յանձն առնել Գաղափարին զոհողութիւնը, զգացումին
անունով, որ տկար է, որ այնքան երբեմն անզօր է
բանաւարութեան առջեւ:

Ասոր համար է որ պիտի համարձակիմ, — թէեւ
այնքա՛ն ցաւելով, ինչպէս դիւրահասկանալի է, —
ըսել թէ՝ Տէմիրճիպաշեան, աւա՛ղ, չեղած է իր համ-
բաւին մարդը:

Ի՞նչ պիտի մնայ իր իմաստասիրութենէն, ըսէ՛րք:
Ձէ՞ք հաճիր խոստովանիլ թէ՛ բառին պատկառելի
փայլին հանդէպ՝ իր ճշմիւր ու հիւանդոտ մտածումը
պիտի խանձի, ինչպէս յարգի չիւղ մը՝ վառարանի
բոցին մէջ: Ու այս դժբախտ փորձէն՝ զինքը չպիտի
փրկեն, — աւա՛ղ վերստին, — ո՛չ Սաքիու — Մունին,
ո՛չ Կոմիւնիկոսը, ո՛չ Շօբէնհաուէրը, ո՛չ Սթէնսէրը,
ո՛չ Օկիւսթ Բօնթը, ո՛չ իսկ Լիթոն, որոնց անուննե-
րը հազարաւոր անգամներ կարդացած է մեր գլխին,
առանց անոնցմէ լուրջ ու հասկնալի բան մը պատմե-
լու մեզի, եւ որոնց մտերմութեան մէջ ապրած ըլլալ
հաւատացուցած է զանոնք՝ որ քննադատութեան սկեպ-

տութիւնը չճանչնալու չափ բարեմիտ են, — բարե-
սի՛րտ են մանաւանդ: Այս պայմաններուն տակ, հա-
մարձակութիւնն ունեցէք խոստովանելու՝, թէ՛ այս
փայլը կեղծ է ու այս աղմուկը կատակասէր ու ան-
տեղի:

Շատ կը հաւատա՞ք թէ բան մը, լուրջ ու յաւեր-
ժագեղ բան մը պիտի մնայ իր բանաստեղծութենէն:
Նախ, իր արձակը փոխն ի փոխ հեղասահ առուի մը
քնքուչ ու նազոտ հեծկտանքը, արաբական նժոյգի մը
ջլապիւրի ճկունութիւնը կամ դահալէժ գետի մը շուա-
րուն ու յորդ գնացքն ունի, իր տաղաչափութիւնը՝
կաղ մուրացկանի մը ողորմելի կոտորտումներով կը
յատկանշուի: Տէմիրճիպաշեան այն տաղանդն է՝ որ
գրած է ժամանակիս ամենէ՛ն դժուարընթեանի ոտա-
նաւորներէն, միշտ աղտոտուած գրաբարի գարշելի
ցեխացայտերով, 1) ու մի՛շտ աւելի ռամիկ եւ արձա-
կունակ, — մինչդեռ իր արձակը՝ մերթ կշռական ար-
ձակ մըն է:

Յետոյ, եթէ իր գրչէն ելած երկայնաշունչ աշխա-
տութիւն մը այսքան երկար տարիներէ ի վեր տակաւին
զոյւթիւն չունեցաւ, իբրեւ յուշարար իր անունին՝
առաջայ սերունդներուն, իր հատուածեալ տաղանդին
երփներանգ փետրափոխութիւններն ալ՝ տակաւին
քիչ մը ատենի համար, ծաղկաքաղներու եւ հատըն-
տիրներու մէջ քաջջուրէյ, գեղադիտութեան ուսու-
ցիչներու կարճ շնչառութիւնը՝ վայրկեանական ընդլայ-
նումներու ենթարկելէ յետոյ, պիտի մոռցուին, պիտի
մէկ կողմ նետուին:

1) Յօդուածագրին գրաբարի դիմ սոյն քշմամանիկ
յարձակումն անհեթեթ ու անիմաստ կը գտնենք:

Ծանօթ. «Արեւ. Մամուլ»ի խմբ.

Երբեմն՝ sentimental էր մեր ամբողջ հասարակութիւնը: Ինքն էր որ Տէմիրճիպաշեանը սնոյց՝ իր անմահութեան միամտօրէն յանդուգն թեկնածութիւններուն մէջ: Ոմանք, երբեմն, իր լալկան եսապաշտութիւնը, իր փորի ցաւերուն անտանելի պատմութիւնները, իր «անձնական դրականութիւնը», — այնքա՛ն քիչ Շօթէնհաուէրեան կամ Պուտտայական, նկատելով որ, արուեստին տեսակէտէն, անձը հարկ է քաշուի, իր տեղը փոխ տալու համար դադարեալին, նկատելով որ «արուեստը եւ բանաստեղծութիւնը հարկ է ըլլան անանձնաւոր» — առարկայական, — ըստ իր սիրած իմաստասէրին, — զոր ինքը կարծած էր ընել Ամիէլին, Հայնէին կամ Պայրընին հանգիտութեամբ, — տափակ ու տղայական գտան: Այդ բանը զարմանք ու վիշտ պատճառեց իրեն, — այնքա՛ն անակնկալ էր, — եւ, յուզմունքի դերագոյն վայրկեանի մը մէջ, իր միամիտ գիտակցութիւնը սրուած զգաց յայտարարելու թէ՛ այն մեկաններուն համար՝ զոր աննկատ շուշուրեամբ վատնած էր այսքա՛ն տարիներէ ի վեր հոս հոն, ինքզինքը «արժանի կ'զգար հայ ժողովրդեան սիրոյն ու յարգանաց:» Կրնայի՞ք ըսել թէ ասիկա անօրինակ դժուարապահանջութիւնն ըլլար:

Այլ բացարձակապէս ոչնչութեան չէ կարելի վերածել այս մարդը՝ որ այնքա՛ն յոգնած է գրականութեան համար: Կէտ մը կայ՝ ուր իր մատուցած ծառայութիւնը անվիճելի է: Բայց այս այնքա՛ն աւելի ցաւալի է՝ որքան այդ կէտը՝ իր յաւակնութիւններուն ամենէն աննշանը պիտի մնայ: — Հո՛ն են այն քառորդ երկոտասանեակ Փրանսահայ ու հայաֆրանս բառարանները, զոր պատրաստելու տաղտուկը յանձն առած է, ո՛չ թէ հայ ուսանողներու օգտին մտադրութեամբն անշուշտ, — վասն զի ասիկա քիչ մը շատ տափակ եւ

ուամիկ պիտի ըլլար, — այլ իր բառաշինական միամտութիւնը դոհունակօրէն դրօսցնելու արուեստագիտական քմայքով: Այլ, ըսի՞ արդէն, — աշխարհի հեղնութիւններն անողոք կ'ըլլան, — եթէ Տէմիրճիպաշեանին գրադէտի անունը՝ դուռը բաց մոռցուած քանարիկի վանդակի մը տպաւորութիւնը ձգել սկսած է, անդին, մինչեւ նորագոյններուն ու կատարելագոյններուն երեւումը, իր բառարանները պիտի թղթատուին հայ աղքատիկ ուսանողին երախտադէտ ձեռներուն մէջ, որ, հեղինակին նորակերտ բառերէն հրապուրու՛լէ աւելի, — իրաւա՛մբ աւա՛ղ, — նորայրին կամ Նուպարեանին պատկառելի ու անմերձենալի վսեմութենէն խոյս տուած պիտի ըլլայ, «ի հարկէ ստիպեալ»:

1 Մարտ 1902

«Արեւելեան Մամուլ» էջ 243-253

ԳԱԼՈՒՍՏ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Տեսակ մը ցնցող շացում կը համակէ զիս, ամէն անգամ որ Գալուստ Կոստանդեանի վրայ կը խորհիմ։ Ու, իր մահուանէն ի վեր որ առիթները բազմապատկուած են իր վրայ խորհելու, հետզհետէ կը համոզուիմ թէ այդ մարդը իրօք եղական ու թանկագին տիպար մըն է եղեր։ Եւ անհուն ցաւ մը կը համակէ զիս, վասն զի աստուածները կը մեռնին, ու անոնց տեղերը պարապ կը մնան։ Հորիզոնին վրայ մեծ դէմքեր կ'անհետանան, եւ հողը, ուր նոր տունկերը կը ծլին, կը սնանկանայ աղնուազի պտղաբերութիւններէն, ա՛յ յուսատու չերեւիր ու տատաններու անշահ բուսականութեան մէջ խոսկանացած է, աւա՛ղ։

Գալուստ Կոստանդեան գիտուն միտք մըն էր, — թէեւ կը հաւատեն մեզ թէ իր աշխատանոցին մէջ գիտունի ձեռքեր ալ կիրառութեան դրած է։

Ասով՝ չեմ ուզեր ըսած ըլլալ թէ՛ գիտուններէն ու գիտուն միտքերէն բացարձակապէս սնանկացած է ալ հայ շրջանակը։ Վասն զի Մանուէլեան՝ իր անունը փառաւոր միացման գիծով մը կցած է այսօր Մաթիա Տիւվալի պէս հոյակապ գիտունի մը անունին, եւ Գօլօրեան՝ իր անձնական գիտական խուզարկութիւններուն վրայ Փրանսերէն ուսումնասիրութիւններ կը հրատարակէ ու կը գնահատուի։ Աւելի մեզի մօտիկ, Տօքթ. Տաղաւարեան, իր ծանօթութիւններուն անըս-

պառելի շտեմարանէն ամէն օր բան մը ունի ներկայացնելիք՝ մեր հասարակութեան հետաքրքրութեան։ Եւ դեռ ուրիշ անուններ չեն պակսիր, զոր կարելի չըլլար յիշել, շարքը պատկանելիօրէն երկարելու համար։

Զէ՛, չըսի եւ չուզեցի ըսել թէ հայ գիտական միտքեր ու հայ գիտուններ չունինք ալ։ Պիտի ուզէի ըսել, պիտի ուզէի շեշտուած ձայնով մատնանշել, սակայն, թէ՛ Գալուստ Կոստանդեանին պէս գիտական միտքեր ա՛լ չարտադրեր մեր հողը։ Խղճմտօրէն ուշադրութիւն ըրէք դիտելու՝ թէ տեսակ մը կեդրոնախոյս զօրութիւն դուրս կը նետէ մեր սահմաններէն սերմերը՝ որ այդ հազուադէպ բոյսը պիտի արտադրէին, ու հայ մտքին լաւագոյն, աղնուազոյն բողբոջները՝ վտարանդի գետիններու հիւրընկալութիւնը կը փնտռեն։

Կոստանդեան պարզ ժողովրդականացնող մը չեղաւ միայն։ Անիկա միեւնոյն ատեն անկեղծ ու կորովի կռուող մըն էր։ Կոստանդեան՝ հայերուն Պիւհնէրը պիտի կրնար համարուիլ։

Professionnel, արհեստով գիտուններ կան, որոնք գիտութիւնը գիտութեան համար կը մշակեն, իրենց աշխատանոցին մենամոլ առանձնութեան մէջ, եթէ զիրենք չառաջնորդեր բարձրօրէն մարդկային փառասիրութիւն մը այն վտանգաւոր ձեռնարկներուն մէջ՝ ուր իրենց կեանքը մահուան սարսափին տակ կը դողայ ամէն վայրկեան։ Լաւուազիէներուն, Կէյ-Լիւսաքներուն, Նանդէններուն շառաւիղն է աս։

Զէ՛զօք ձեռքով մը՝ գիտութիւնը ժողովուրդին հրամցնողները, գիտութեան սնունդին կառսմները կան, — ինչպէս մեր Տաղաւարեանը, — անփոյթ՝ մաստասիրական ընդհանրացումներու եւ եղրակացութիւններու մասին։ Կա՛ն նաեւ կռուողները՝ գիտութեան հաւատքին համար։ Գիտութեան առաքեալներն

են անոնք, որ ճշմարտութեան խօսքը կը քարոզեն: Վասն զի հո՛ս ալ կայ այն ներսէն մղում տուող ան-
ձողողիկի ու մաքուր ուժը, որ կ'անուանուի հաւատք,
եւ առանց որուն՝ մեծ դործերը պիտի ճողչին, պիտի
ցամքէին՝ դաճած ու վրիպոտ անճրկումներու մէջ:
Ու դիտութեան հաւատքը անո՛վ աւելի վսեմ ու փա-
ռայեղ է որ, մարդկային իմացականութեան կրօնա-
կան - բնադանցական պէտքին՝ ամենէն աւելի տրամա-
բանական ու բանաւոր պայծառութեամբ կը թուի գո-
հացում տալ: Ահա՛ այս վերջիններու խումբէն կը հա-
մարուին Պէսթըլօները:

Գիտութեան իմաստին, դիտութեան բանին աւե-
տարանող մըն էր նաեւ՝ Գալուստ Կոստանդեանը: Իր
գրքոյկը, Մեքստի վրայ, որուն վերլուծումը Հպիտի
բնաւ փորձեմ ընել, տեսակ մը հանդանակ է, ուր կը
տաքնայ ու կը բռնկի իր վճռական մարդու բացարձակ
անկեղծութիւնն ու խանդավառութիւնը: Այդ խանդա-
վառութիւնը՝ շինիչ ըլլալէ առաջ պարտաւորուած էր
կործանարար ըլլալ: Ատկէ՛ այն հալածանքը, որ ա-
ռաքեալին կրունկը կը հետապնդէ դարերէ ի վեր:
Վասն զի պզտիկ ոճիր չէ յանդգնութիւնը՝ որ կը միտի
մտաւորական ու բարոյական հանդարտ ու երջանկաբեր
statu quo- ի մը ամբարիշտ տակնուվրայութեան 1):

1) Աշխարհի չորս կողմ ցիրուցան կրօնային հա-
սարակութեան մը միութեան եւ քայքայուն գոյութեան
խաբիսխը կազմող կրօնի եւ եկեղեցւոյ հիմքը բանդող
փիլիսոփայութիւն մ'էր ձախող եւ յայտնապէս անդէպ
ու անժամ: «Մեթոտի վրայ» գիրքը՝ որ ու եւ է կերպով
չպատրաստուած հայ անհատը կ'շլմորէր, կ'սասանէր
վտանգաւոր կերպով ու յայտնի վնասով:

Ծ. Խմբ. «Ա. Մ.»ի

Կոստանդեանինը, Կոստանդեանի ոճիրը, մանա-
ւանդ, մեծագոյններէն էր այնպիսի ժամանակի մը ու
այնպիսի հասարակութեան մը մէջ՝ որուն համար ի-
մաստութեան սկիզբը՝ յաւէտ ճակատագրուած ըլլալ
կը թուի՝ Աստուծոյ վախը: Իրաւամբ աստուածաշնչա-
կան շանթ մը պէտք էր հալածէր այդ մահկանացուն՝
որ իր հէգ ու անբախտ նախահօր հիւանդադին հետա-
քրքրութեան մէկ հեռաւոր վերապրումին վտանգաւոր
ախտանիշը ցոյց կուտար, հաւադարձական երեւոյթով:
Գիտութեան ծա՛ռը: Ո՛հ, ահա՛ սկզբնական ոճիրը, որ
մարդը դրախտէն վճնտեց, այն դրախտէն՝ ուր Տգի-
տութիւնը, անդորր ու ապահով, զինքը երջանկութեան
լուսացանցին մէջ կը պարուէր: Կը տեսնէ՞ք ինչպէս
կը պատժուէին աստուածային առաջին պատուէրին
դէմ խիզախուած ընդվզումները:

Ու Կոստանդեան՝ Գիտութեան ծառին տարաբախտ
հետաքրքիրն էր: Անոր համար մեր հասարակութիւնը
զինքը դրախտէն վճնտեց, անոր համար սատանան՝ այդ
անբարիշտ հայուն եղբայրը կարծուեցաւ: Իր գրքին
համար, զոր ցուցամատին մէջ կ'անցնէին, զինքը բա-
նադրեցին, նզովեցին, ամէն ինչ ըրին՝ սատանան,
Ուէլսի անտեսանելի մարդը մատնացոյց ընելու նպատա-
կով: Ահագին սպառնալիքի մը սարսափը սաւառնած
էր՝ փիլոնաւոր խղճմտանքներուն վերեւ: Քահանային
սեւ գրուանը՝ անկումի ցնցում մը կրած էր: Ու ժամա-
նակին պատրիարքը իր տոպրակ մը չքեղ մօրուքով, կը
պատմեն, բողոքական պատուլիի մը աստուածաբա-
նութեանը պարտաւորուեցաւ ապաւինիլ, հերքելու հա-
մար գայթակղութեան ու կործանումի խօսքը, ու փրը-
կելու, պաշտպանելու համար անոր դէմ՝ հնօրեայ
նուիրականութիւններուն մասնատուիւր: Միթէ կրնա՞ր

ներելի ըլլալ՝ խորտակել զայն, եւ իր ախտը ու մթին պարունակութիւնը՝ ճշմարտութեան պայծառ լոյսին ցուցադրել:

Մեքստի վրայ գրքոյկը սակայն, իմաստասիրական անհեթեթութիւններու կամ կրօնական հերձուածներու հանդիսարան մը չէր, տեղի տալու համար այդ իրարանցումին: Մէկ կողմէն, բնական ու բնապատմական գիտութիւններու յայտնած ճշմարտութիւններուն համեմատ, կը պարունակէ անսեթեւեթ ու համառօտ ուրուագիծ մը, այն ճամբորդութեան՝ զոր մարդկութիւնը կատարած է «Մենդոց» մթին չուկէտէ մը՝ մինչեւ այսօր, «համազգային ու անկղեր լուսաւորութեան Քանան»ին սահմաններուն մօտիկ: Միւս կողմէն, հաւատական ու տրամաբանական եւ կամ աստուածաբանական ու բնազանցական ըմբռնումներու աւերակներուն վրայ՝ գրական կամ գիտական մտքին յաղթանակը հռչակող ու քաջալերող գործ մը եւ գիտական մեթոտի ամենէն պերճախօս, ամենէն ուժով ու անկեղծ ջատագովութիւն մըն է, զոր երբեք կարդացած ըլլանք:

Կոստանդեանի գործը ըլլալով պարզ ժողովրդականացնողի եւ interprete ի գործ, իր արժանիքը շատ յարաբերական կրնար մնալ, այնպիսի ընկերութեան մը մէջ՝ որուն ա'րդէն մասամբ օտար չըլլար գիտութեան ամբարշտութիւնը: Բայց, այնպիսի միջավայրի մը մէջ, զոր կենդանացնող շունչը դեռ աստուածաբանական ծակ ու ողորմելի փքոց մը կը հայթայթէ, Կոստանդեանի արժանիքը, ինչպէս արդէն մատնանշեցինք, գաղափարի մարդուն կամքոտ ու անվեհեր արիւթեան վրայ հիմնուեցաւ: Իր գործը այնքան հմտութեան որքան կուրի գործ մը եղաւ: Գիտունի համեստութիւնը՝ գաղափարի պաշտամունքովը խանդավառուածի պարագային լծորդուած, ամէն նկատողութիւն

սրբած էր իր առջեւէն, ու ճշմարտութեան սէրը՝ անձնական ճղճիմ հաշիւներուն մոռացումը բերած էր: Ապա թէ ոչ, գիտունը, գիտա'կ զինքը շրջապատող աշխարհին իմացական ու բարոյական աւանդութիւններուն, իր աշխատանոցին մենական պատերուն մէջ առանձնացած, քթին ծայրը արհամարհանքի ու հեղնութեան ժպիտ մը, կրնար իր գործը շարունակել իր անձնական հաճոյքին համար միայն, ինչպէս Պ. Ժօտտանը, Զոլայի Աշխատութեան մէջ: Այլ Կոստանդեան՝ «երկար տարիներու զննութեան ու մտածողութեան» հարուստ պաշար մը՝ իր անձին ու իր եասսէր հաճոյքին վերապահելու, զայն իր մտքին մէջ կղպելու տեսակ մը կծծի ունայնասիրութիւնը չունեցաւ: Այո՛, իրեն պէս լեցուն մարդու մը համար, որ չէր անդիտեր իրեն սպասող ընդունելութիւնը, զինքը շրջապատող թշուառ խաւարին վրայ ճշմարտութեան պայծառ լուսամուտէն ինքնազօհ եւ արհամարհոտ նայուածք մը միայն պտտցնել՝ դիւրին ու հաճելի պիտի կրնար ըլլալ անտարակոյս: Այն ատեն սակայն, իր բոլոր արժանիքը՝ ամուլ հմտութեան մը տժգոյն արժանիքը միայն պիտի ըլլար:

Կոստանդեան՝ չկրցաւ տոկալ սակայն. իր անհատական ներգործութիւնը՝ պարտաւորուեցաւ տեղի տալու հաւաքական հակադդեցութեան, — տգէտ, անխելք, կոյր, — եւ Արեւելեան Գիտական Մատենաշարին Ա. հատորը՝ պարտաւորուեցաւ նաեւ ըլլալու՝ վերջինը:

Կոստանդեան լռեց, — վասն զի հնար չէր ուրիշ կերպ ընել, — ու իրեն հետ նա'եւ այն քանի մը հազուագիւտ բարեկամները, Մսերեան, Ոսկան, Էւն., որ գիտութեան դրօշը պահ մը կանգուն պահել փորձած էին: Հերոսը՝ վերջնականօրէն պարտուած ու իր մէջ՝ գաղափարը անդամանելիօրէն ինկած պիտի նկա-

տէինք եթէ մեզի չիմացնէին թէ՛ հեռու ըլլալէ դասա-
լիք մը, որ կը մատնէ իր պաշտամունքն ու կ'ուրանայ
իր հաւատքը, Կոստանդեան կ'աշխատէր միշտ իր
propagande ի գործին մէջ, — բայց այս անգամ Ֆը-
րանսերէն դերելով:

Յետոյ, մահուանէն վերջ, իր կտակը իր իսկա-
տպութեամբը եկաւ միեւնոյն բանը շեշտել: Հազար
լիւրա արժողութեամբ մատենադարանը՝ Իզմիրի Յոյն
ընթերցատան կը նուիրէր:

Իր կենդանութեանը իր վերարկուին քղանքին
հետամտող թափառկոտներուն ջոկիւրը՝ այս անգամ իր
դիակին շուրջը խմբուեցաւ բացարձակ անվախու-
թեամբ: Քաջութեան բարձրագոյն աստիճանն էր այս:

Իրաւ, Կոստանդեան քէնոտած մըն էր թէեւ, —
ու որեւէ քէն՝ ժխտական հոգեբանութենէ մը կը թուի
բղխել, — բայց իր կտակը իր գործին տրամաբանական
չարունակութիւնը կ'երեւայ ինծի, ունենալով իր մէջ
բարոյական խիստ նշանակութիւն մը, զոր ժամանակին
ոչ ոք դիտեց: Մեր հասարակութիւնը՝ նուրբ ձեւերէն
ոչ կը հասկնայ ոչ կ'ախորժի: Կոշտ կերպերը միայն
կրնան մեզի զարնուիլ ու ազդել: Կոստանդեան՝ դաս
մը կ'ուզէր տալ մեզի տակաւին, հասկնալ ուզէինք կամ
ոչ: Միթէ մենք արժէքը պիտի դիտնայի՞նք իր նուէ-
րին. խողին առջեւ անխելքութիւն չէ՞ր մարդրիտ նե-
տել:

Ու բոլոր կատաղութիւնները նորէն բռնկեցան ան-
պաշտպան դիակին շուրջը: - Բոլոր սեւ խղճմտանքներն
ու բոլոր պլչկած հոգիները իրենց աղտեղութիւնը փոր-
ձեցին իր յիշատակին: Կոստանդեան հայ չէ՞ր, Կոս-
տանդեան տոհմասիրութիւն չունէր, Կոստանդեան օ-
տարամոլ էր, Կոստանդեան անբարոյական էր, — Յոյն

հոմանուհիի մը հետ կը կենակցէր:

Անհունօրէն կը տխրիմ ու ցաւոտ հարցում մը կը
յաճախէ միտքս:

Այդ բարոյականութեան միեւնոյն մոլենտիկները,
որ իրենց հետտորութիւնը վատնեցին հէզ պատուական
դիտունին մաքուր յիշատակը աղտոտելու, իրենց ճար-
տարախօսութիւնը, իրենց երգեցիկ տիրացութեան
տաղանդը արդեօք ի՞նչպէս պիտի գործածէին, եթէ Կոս-
տանդեան ազգին նուիրած ըլլար այն մատենադարանը՝
որ աղբերակը եղած էր իր անբարոյական ու անբարիշտ
մտածումին: Այն ատեն ազգը պէտք ունեցած պիտի ըլ-
լա՞ր արդեօք անաստուածի մը, անկրօնի մը, աշխար-
հաքաղաքացիի մը, վտանգաւոր մարդու մը այդ պիղծ
ու վնասակար նուէրին: Գայթակղութիւնը նուա՞զ մեծ
պիտի ըլլար արդեօք. Կոստանդեան քաւած պիտի ըլ-
լա՞ր իր Մեքստի վրայն, եւ հարկ չպիտի՞ ըլլար բանալ
հին տետրակներ, քրքրել հին հաշիւներ, ու այրել,
ոչնչացնել այդ դիրքը, խեղդել այդ կայծերը, որոնք,
ի վնաս բոլոր յարգուած կեղծաւորութիւններուն, ի
վնաս բոլոր նուիրական ու պաշտելի ստութիւններուն,
— Աստուած մի՛ արասցէ, — կ'սպառնային ճշմարտու-
թեան հանդիսաւոր ու մեծ հրդեհը բռնկցնել:

Ասոնց բոլորին եզրակացութիւնը այնքան օգտա-
կար է, որքան անուղղակի առնչութիւն մը միայն ունի
Կոստանդեանի դիմաստուերին հետ:

Բայց այս մարդը ձեզի ներկայացնել փորձած ա-
տենս, յուսահատութիւնը չէ որ կը համակէ զիս մեր
ապուշութիւններուն ու մեր տղիտութիւններուն հա-
մար: Կոստանդեանին յիշատակը կորովաբեր ու կաղ-
ղուրիչ ընկեր մըն է միշտ: Ասոր համար է որ, ես ալ,
մտածողներու ամենէն յետինը, որ հայ մեծ մարդուն

յիշատակին արդարութիւն ընել փորձեցի, իրեն հետ կը հաւատամ թէ, «գրական օրէնքները զմեզ կը դերեն, բնական լոյսը՝ հաւատոյ խորաններուն կանթեղները կը խաւարեցնէ:» եւ «Ձենք կարծեր որ մէկը կարենայ առանց կրքի ու նախադատութեան ամէն ինչ քննել՝ եւ այս համոզումին չի դալ: Իբրեւ եւ իրաւը այնքան կապուած են մէկ մէկու, շօշափելի եւ զննելի եղելութիւնները այնքան մեծ հեղինակութիւն մը ունին իբրեւ յաւիտեանական ճշմարտութիւն, որ անհնար է փրկիստփայլութեան հետեւիլ, առանց ուշ կամ կանուխ գիտական մեթոտի աշակերտելու:» 1)

Յ. Գ. — Բացատրութիւն մը, նախորդ յօդուածիս, (Եղիա Տէմիրճիպաշեան) լուսանցքին ներքեւ գրաբարի առթիւ Ար. Մամուլի խմբագրութեան կողմէ եղած դիտողութեան մասին, որ թիւրիմացութենէ մը առաջ եկած է:

Գրաբարը սկզբունքով արհամարհող մը, ատող մը չեմ: Ընդհակառակն ես իմ ուրոյն հիացումս ունիմ՝ այդ լեզուին ուրոյն գեղեցկութեանն ու ճոխութեանը մասին: Իմ ըրած դիտողութիւնս՝ գրաբարախառն աշխարհաբարին դէմ էր, եւ աշխարհաբարին մէջ գրաբարամոլ ձեւերը, ասութիւնները նկատած էի դարձելի ցեխացալտումներ, որ արդի աշխարհիկ լեզուին հետոյհետէ զտուող մաքրութեան ու սահունութեան կը վնասեն: Այս էր ահա ըսել ուզածս:

15 Ապրիլ 1902

«Ար. Մամուլ», էջ 386-392

1) Մեքոտի վրայ, էջ 156:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՃԷՄԵԱՆ

Ասիկա՝ հասուն տարիքին սահմաններուն վրայ դեղերող աղուորուհի մըն է, ու զինքը ուշադրութեամբ դիտողը՝ չի կրնար առանց կանխորոշ կուրութեան ստանալ ստոյգ գեղեցկութիւն մը, որ աւելի թարշամած է քան աւրուած ու քայքայուած: Այդ գեղեցկութիւնը՝ աղուոր ու մխիթարող ենթադրութիւններ ընել կուտայ ի նպաստ հինաւուրց հարսին:

Մօտան յատկանշողներուն ու մօտան ներկայացնողներուն խճողակ երամին մէջ ուր, աւա՛ղ, ինչպէս միշտ սովորութիւն է ըսել, շատ բան կորսուած է հինէն, առանց մխիթարական բան մը շահելու ի նպաստ նորին յաւակնութիւններուն, — ինքը, նախկին աղուորուհին եթէ ոչ այնքան իր համակրութեան, գէթ իր պատկառանքին անկիւնը ունի, որուն համար զոհ է, ինքը, գիտակից գոհունակութեամբ մը:

Երբեմն երբեմն, երբ նոր տանտիկիներուն յաւակնոտ անճարակութիւնները զինքը կը յուսահատեցնեն, անկեղծ ու արդարացի փառասիրութեան թափի մը մէջ, ամուր կղպուած հին դարակի մը բանալին կը դարձնէ: Մանրակրկիտ մարդու զգուշաւորութեամբ ու, պէրանքով մը, որ տակաւին, որ միշտ այնքան կը վայլէ իր գեղակորոյս ամբողջութեան, եւ, անհուն դուրգուրանքով մը, ուր մայրական բան մը կայ խանդադատեցնող, կը բանայ դարակներ, քողաղերձ կ'ընէ

թաքստոցներ, անոնցմէ դուրս բերելու համար իր պաշտելի մատիկներուն ճարտարութեան հմայքը, — մոռցուած արուեստին հպարտութիւնը, — ձեռագործ մը, ժանեակի շերտ մը, տափէլ արմէնիւնի հինաւորաց ներքին նմոյշ մը, — մասնիկ մը՝ որ իր մատուցներուն մէջ կեանք առած ու ապրած է: Իր շուրջը գտնուողները դարձանքի ու հիացումի անակնկալ մը կ'ունենան: Իրա՞ւ: Ի՞նչպէս կարելի է ուրեմն: Ու ինքը, եթէ ոչ յաւակնութեամբ, գէթ խրոխտ շնորհով մը, որուն իրաւունքը իրն է, գիտակցօրէն կը հպարտանայ իր յաղթանակին համար:

Մէ'կ բան միայն, — եւ, աւա՛ղ, ասիկա կեանքի օրէնքն է, — կը տհաճեցնէ նրբաճաշակ հանդիսատեսը, — նուիրական սնտուկին կափարիչը՝ տեղի կուտայ կծու բուրմունքի մը, զոր դարակները կ'արտաշնչեն, — հոտ մը՝ որ այնքան անդիմադրելիօրէն յատկանշական է: Մղլու՛մի, բորբոսի, հնութեան հոտն է անիկա, հոտը երկար ատեն կըսլուած, երկար ատեն դոց պահուած բաներուն, որոնք, ո՛վ դժբախտութիւն, լոյսի կեանքին զրկման դալկութիւնն ու կենսազրաւումն ունին կարծես, — այնքա՛ն տխուր ու հատած է իրենց երանգն ու երեսոյթը: Ու, հանդիսատեսը, որ միեւնոյն ատեն ճաշակադէտ մըն է եւ *initié* մը, չի կրնար ստանալ բոլոր արժէքը այդ հնօրեայ ձեռակերտներուն, որոնց կեանք տուող մատները, չօժտուած չեն կրնար եղած ըլլալ արուեստագէտի յատկութիւններով: Եւ, հոտը, կծու հոտը, որ շատերուն պիտի բացարձակապէս նողկանք պատճառէր, իրեն համար տեսակ մը ախորժ ալ ունի, — ախորժը հնախօսական վաւերանիւթի մը, զոր եթէ ոչ կ'ըմբռնէ, այլ գէթ կը հասկնայ ու կը ճաշակէ: Այդ ձեռակերտները, իրաւ, հինաւորաց են, բայց բոլորովին հինցած չեն, մեռած չեն, — իրենց

մէջ կեանքի մասնիկ մը կը բաբախէ դեռ:

Մկրտիչ Աճէմեան, հին սերունդին միակ բանաստեղծը որ կ'ապրի դեռ ու կը գրէ, այս տպաւորութիւնը կը ձգէ վրաս:

Բայց ասոնցմով չեն վերջնար իր յատկանիշները:

Մկրտիչ Աճէմեան ունի մասնաւորութիւն մը՝ որ իր արժանիքներուն ամենէն աննշանը չէ ապահովաբար: Եթէ Աճէմեան մեր ժամանակին ամենէն մեծ բանաստեղծը չէ, մեր ժամանակին ամենէն զուտ բանաստեղծն է անիկա առանց տարակոյսի: Կշռութեան ու ներդաշնակութեան պաշտամունքը, մուսաներու լեզուին սէրը, ոչ ոք իրեն չափ զուտ, անխառն խանդավառութեամբ մը կ'ենթադրեմ որ հետապնդած ըլլայ, վասն զի Աճէմեան այն տաղաչափողն է, որմէ տող մը արձակ չենք ճանչնար գէթ մենք, նորբոս, եւ իր ստորագրութեան՝ համաչափ կամ կշռաւոր գիծերու ներքեւ միայն հանդիպելու վարժութիւնն ունինք: Վասն զի մեզի համար գրեթէ պատմական իսկ չպիտի ըլլայ այն իրողութիւնը թէ, «այն ժամանակն ուր հայ թատրոնը կը ծաղկէր, Աճէմեան Թէրզեանի եւ Թղլեանի հետ թատրերգակ ալ եղած ըլլայ, թարգմանելով Շիլլէրի Աւագակները եւ հեղինակելով կատակերգութիւն մը, Ծեր սիրաւարը, որու ձեռագիրն ալ կորսուած է այսօր:» 1) Եւ եթէ բաղդատութիւնները կը սիրէք, պիտի ըսէի թէ, այս վերջին տեսակէտէն, Աճէմեան հայերու Լէոն Տիէռքսն է, զուտ, *pure* բանաստեղծը, որ տող մը արձակի անհամաչափութիւնով չէ ընդմիջած իր կշռութիւններն ու ներդաշնակութիւնները:

Եթէ բաղդատութեան ու դասակարգութեան սէրը առաջ տանէինք, պիտի կրնայի ըսել նաեւ թէ

1) «Մասիս», 1 Օգոստ. 1902, Հրանտ Ասատուր:

Մկրտիչ Աճէմեան խառնուրդ մըն է ռոմանթիկի ու բառնասիէնի: Ըսածս ընդլայնելէ առաջ պէտք է փակազօնմ թէ այս տեսակ օտար պիտակներ (étiquette) շատ դիւրութեամբ կարելի էր դնել մեր Պոլսահայ գրողներու մեծ մասին համար: Հիմա խնդիր չպիտի ընէի թէ այս պարագային մէջ բարի՞ք մը կայ մեր գրականութեան համար, թէ անիկա ստղտանքն է աւոր: Կ'ուզէի միայն ստորագծել թէ, Ֆրանսական գրելակերպերուն ու գրական դպրոցներուն ուղղակի ազդեցութիւնը՝ այնքա՛ն հզօրապէս դրոշմուած է մեր գրական մարդերուն տաղանդին վրայ:

Մկրտիչ Աճէմեան՝ ռոմանթիք է իր նկարագրական եւ իմաստասիրական ոտանաւորներուն մէջ: Առաջինները կ'ուրուագծուին տարտամ երանգները եւ անորոշ չըջադիծերը նախընտրող վրձինի մը քմահաճոյքին համար: Մանրակրկիտին, կենդանի իրականութեան զգացումը (sens) չկայ հոն: Պատկերները՝ միշտ աւելի զգացումներով քան զգացողութիւններով կ'անդրադառնան ու կը թարգմանուին: Թերեւս ասիկա՝ մէկն է ռոմանթիզմի ընդհանուր յատկանիշներէն: Պատկերը՝ որ կ'անդրադառնայ աչքի ցանցներին վրայ, հոն չի լուսանկարուիր՝ թարգմանուելու համար գոյներով ու գիծերով, այլ կը կերպարանափոխուի յուզումի մը, զգացման մը: Անոր համար է որ Մկրտիչ Աճէմեան, զուրկ իրականին զգացումէն, միշտ անյաջող եղած է իր այն ոտանաւորներուն մէջ, ուր փորձած է Քօփէի մը կեանքոտ վրձինը գործածել, առօրեայ կեանքին չըջանակին մէջ գլորուող ու տողանցող պատկերներուն վրայ:

Իր իմաստասիրութիւնը՝ իմաստասիրութիւնն է ռոմանթիքներու մեծ մասին: Անիկա՝ ընդհանրապէս տարտամօրէն հոգեպաշտ տրամադրութիւններ՝ առկախ

կը ձգէ իմաստասիրական կասկածին առջեւ: Զի նշանակե՛ր թէ հեղնօրէն սկեպտիկ ըլլայ այս իմաստասիրութիւնը: Անիկա մանաւանդ վարանոտ է եւ կը կասկածի:

Ո՛չ, մի՛ հարցնե՛ք թէ ես ինչ խորիմ,
Գրիչն իմ սրբոյն չէ հաւատարիմ.
Ա՛յլ է տեսակետն իմ եւ ձերն է այլ.
Մութ քուի ձեզ հոն ուր ես տեսնեմ փայլ:

Շուարում մը կայ հոն, յանդգնութեան վախը կայ հոն, որ սփոփանք կը փնտռէ խորխափանքին մէջ:

Առ Գրիգոր էՖ. Օտեան ուղղուած գեղեցիկ ոտանաւորի մը մէջ, Ո՛ւր երթան հոգիք, Աճէմեանի մտքի այս վիճակը ցայտուն կերպով երեւան կուգայ.

Մեր հորիզոնէն այսպէս մեկնեցար,
Եւ երկբայութեան գիւ պատեն խաւար.
Թէ՛ քու հետ տանիս դու մահուան գաղտնիք
Ո՛վ ինձ մեկնէ թէ ո՛ւր երթան հոգիք...:

Ո՛ւր երթան հոգիք... իբրեւ ծաղկանց բոյր
Միթէ կը ցրուի՞ն... իբրեւ մեղմ համբոյր
Իբրեւ երգ քուցիկ կը մարի՞ն միթէ.
Հապա ո՛ւր երթան հոգիք...

Ո՛վ գիտէ:

Բայց իր կեանքի ըմբռնումը, իր աշխարհահայեցողութիւնը, — եթէ թոյլ կուտայիք գործածել այս բարբարոս եւ տգեղ բառը, — տրամաբանական հետեւութիւնը չի թուիր ըլլալ այդ կասկածոտ իմաստասիրութեան: Իրական կեանքին արդի պայմաններուն դառն հասկացողութեան մէջ, որ զինքը տեսակ մը համակերպող հեղնանքով կը լեցնէ, անիկա կը պահէ նո-

րէն կերպ մը յարաբերական լաւատեսութիւն՝ որ կազ-
դուրիչ ու զովացուցիչ է լաւկան ու մահաբաղձիկ բա-
նաստեղծներու դուժաւոր կաղկանձիւններուն մէջ:
Հոն, այդ լաւատեսութեան խորը, փորձառու մարդը
կայ, որ աշխարհը կը դատէ ո՛չ թէ իմաստասիրական
դրութեան բարոյական եղբակացութիւններուն համե-
մատ, — որոնք աւելի կամ նուազ միշտ կամայական
են, — այլ իր համեստ եսին կողմանկիւնէն, անձնա-
կան տրամադրութիւններու անձուկ՝ այլ սրտապնդող
տեսակէտէ մը:

Աշխարհիկ ու ապրած մարդու, սակաւապետ ու
երջանիկ նահապետի հայրական բան մը կայ Օղիին,
Սիկարին, Յետ յիսուն ամբանին մէջ:

Յետ յիսուն ամբան՝ չունիմ ստացուած,
Ոչ տուն՝ ոչ հիւղիկ յարդէ ծածկուած,
Բայց փոփոյս բախտին պարգեւներ խարդախ
Արեամարհելով երգեմ միշտ ուրախ:

Յետ յիսուն ամբան՝ դեռ ծովեր ու սար,
Արտեր ոսկեվարս, դաշտ, հովիտ դալար
Դիտեմ ընդ երկար, վայելեմ լըռիկ,
Եւ այս շատ իսկ է սրտիս իմ փոքրիկ:

Յետ յիսուն ամբան՝ տակաւին կայտառ
Շրջիմ հետիոտս ի ձոր եւ յանտառ,
Եւ ոչ նախանձիմ հարստին երբեք
Որ ճշի կառփին մէջ երթայ ցաւաբեկ:

Յետ յիսուն ամբան՝ պատերն են անգարդ
Համեստ սենեկիս, բայց երբ լայս գուարթ
Ներս կը թափանցէ, ցոյց տայ ինձ պատկեր
Սիրուն գաւակացս՝ իմ միակ գանձեր:

Յետ յիսուն ամբան՝ չունիմ ստացուած,
Ոչ մի թիզ պարտէզ, բայց գիտես Աստուած,
Թէ ոչ շրթներէս թռած է գանգաւ.
Թող միշտ երջանիկ բայց լինիմ աղքատ:

Յետ յիսուն ամբան՝ ո՛ր Տէր, ինձ մի՛ տար
Ոչ փառք կնուրացիկ, ոչ սիրտ յշտահար,
Այլ տուր ինձ ճարել հացիկ անխարդախ
Եւ տուր ինձ երգել միշտ գոհ եւ ուրախ:

Զէ՞ք զգար թէ այս տողերուն մէջ երջանիկ ու
կազդուրիչ բան մը կայ, որ կ'սփոփէ ու կը զովացնէ:
Ու այսօր ալ, «յետ վաթսուն ամբան» նորէն, բանաս-
տեղծը իր նախկին տրամադրութիւնները չէ փոխած
բնաւ, անցամաքելի լաւատեսութեան մէջ շարունակե-
լով տարփողել կեանքին սէրն ու ուրախութիւնը:

Երբ ետիս դառնամ՝ անցեալը դիտեմ
Կեանքի առեղծուածն կանգնի ինձի դէմ,
Տիեզերական անհուն անըսպառ
Կեանքին մէջ՝ մարդուն կեանքն է մէկ պատառ.
Անծայր ծովուն մէջ հազիւ մէկ կաթիլ,
Ու կը հարցնեմ թէ կ'արժէ՞ ապրիլ:
Ո՛հ կեանքն անուշ է ու յառաջ լեղի,
Վնիտ վտակն ալ փոխուի հեղեղի,
Տառապանք, վայելք, դառնութիւն, հաճոյք
Զիրար հալածեմ կամ ընթանա՞ն գոյգ.
Ու թէ որ ճշէ՞ գիս կեանքին պայքար
Ծրոյս եղեգին պէս գլուխս տկար
Ու մրրիկն անոր գիս ոչ կ'արգելու
Հոգւոյս ձգտումներն անխռով երգելու,
Երբ ջերմ համբուրեմ վարդին լանջ քննուշ,
Ինչ փոյթ թէ շրթունքս արիւնէ սուր փուշ:

հեղճ փիլիսոփայի ի գուր կը յոգնիք,
կեանքը կը լուծուի՝ բայց ոչ իր գաղտնիք.
Առեղծուած կեանքի՞ն քէ մահուան անգուր,
Ըսէք ինձ, ո՞րն է շատ աւելի մութ,
կեանքը սերտեցի, հեշտ ու փշոտ է,
Իսկ մահը ... գիշեր՝ քէ առաւօտ է:

Դրամին մէջ կը ցայտէ հեղնութիւնը հանդարտա-
բարոյ՝ այլ արդարամիտ մարդուն, կծու, խայթիչ,
այլ առանց բարկութեան ու կիրքի, տեսակ մը ընկ-
ճուած համակերպութեամբ՝ նուիրագործելով տխուր
խրոզութիւնները՝ զոր հաստատելու դառն ու դժնդակ
պարտաւորութիւնն ունի:

Հարկ չէ միշտ լինել խոհուն գիտնական,
Յաճախ նա որ է տգէտ աննշան՝
Ակադեմիայի ընտրուի անդամ

Եթէ ունի դրամ :

Զարմանալի են օրէնք աշխարհի,
Կարծեն քէ հարտար խօսի եւ խորհի
Նա որ իրօք է ապուշ եւ անհամ,

Եթէ ունի դրամ :

Ընկերակցութեանց մէջ բազմի վերին բարձ,
Երկնից մէջ նաեւ յուսայ առնուլ վարձ՝
Երբեմնն նա իսկ որ է անըզգամ

Եթէ ունի դրամ :

Ի՞նչ փոյթ եթէ կաղ ըլլայ կամ քոստո,
Թէ համբարձք նորա բուրեն գազիք հոտ,
Տօնեն գնա միշտ հէգ կանանց երամ

Եթէ ունի դրամ :

Նա որ ոտնակոխ առնէ գիրք պատիւ,
Եւ ծաղրէ ամէն զգացմունք ազնիւ,
Նա եւս ստանայ փառք եւ բարեկամ

Եթէ ունի դրամ :

Իրաւունք գտնայ միշտ լեցուն գրպան,
Եւ առանց խղճի կուտայ տէր-պապան
Զորս կին մէկ մարդուն, ես կը հաւատամ,
Եթէ ունի դրամ :

Ու պարզապէս տեսակ մը պաշտամունքով կ'ար-
տաւորեմ սա տողերը՝ որոնց մաքուր յօրինուածքը,
աշխուժ դրուածքն՝ ու դալար թարմութիւնը՝ երբեք
հակասութիւն մը չեն ծերունի բանաստեղծին մշտանո-
րոգ հոգիին մէջ:

ԱՊՐԻԼ

Գարնան դռնէն՝ անհամբեր

Ապրիլ նայի դէս ու դէն.

Զիւներ հալեր ու ամպեր

Զմրան փայտեր են արդէն :

Գարնան դռնէն՝ պչրելով

Ապրիլ ժպտի դէս ու դէն,

Հաշտ ու կապոյտ ծփայ ծով

Լեռներ, ձորեր կ'ըլլան շէն:

Գարնան դռնէն՝ ոսկեցով

Լոյսեր գեղուն գերդ տարափ,

Ապրիլ չորս դին սփռէ խօլ՝

Վարդի խուրճեր լեցուն ափ:

Գարնան դռնէն խնկաւէտ

Հովեր փչեն մեղմօրօր,

Ապրիլ նորեկ քոչնոց հետ

Մեզ կ'աւետէ ուրախ օր :

Ապրիլ՝, ծաղկունքդ այդ նախշուն՝

Որո՞ւ շռայլես այդ շողեր՝

Տե՛ս, ալեւոր իմ գլխուն

Բազդը ցանց դառն հոգեր :

Ծաղիկներուդ տակ փունջ փունջ
 Յիշատակներ ունիմ տխուր,
 Ու այդ հովիկ հեգաշունջ
 Արծարծէ իմ սրտիս հուր :
 Խամբած հոգւոյս մէջ՝ Ապրի՛լ,
 Ալ չես կրնար դնել ոչ,
 Անուշ բոյրէդ մէկ կաթիլ՝
 Վարդերէդ մէկ ծիլ բողբոջ :

Վերջին տողերուն անհուն մեղամաղձութիւնն իսկ իրեն մէջ ունի տեսակ մը չեչտ՝ որ չեչտը չէ բնաւ զգուանքին ու յափրանքին, այլ չեչտը՝ կեանքի վերջին անքոյթ հանգրուաններուն մէջ իր յոգնութիւնը առնող զոհունակ ծերունիին, որ երկտասարդութեան օրերուն կարմիր կարօտովը կ'ուռի:

Եթէ որ եւ է դրող իր մտադրութիւններուն ու իր յաւակնութիւններուն համեմատ միայն հարկ ըլլար դատել, ապահովապէս կարելի պիտի ըլլար ըսել Մկրտիչ Աճէմեանին համար թէ մեր ժամանակին լաւագոյն բանաստեղծն է անիկա, համեստ երազներուն ու ժուժկալ քնարերգութեան մը բոյնը:

Այս տեսակէտէն, մեր աչքին պէտք չէ զարնեն իր մինչեւ այսօր դորձածած հայերէնը՝ իր կղպուած պահարանի թթու հոտովը: Ու քննադատութիւն մը չենք ընել իրեն իր ոտանաւորին ալ միօրինակ յօրինուածութիւնը, որ կը յատկանշուի տասը ոտքով ու զոյգ յանգերու անընդմիջական համապատասխանութեամբ: Այս համեստ երգիչը՝ բազմաթիւ լարերուն ու բազմահազադ չեչտերուն խիզախութենէն խուսափած է միշտ, իր միօրինակ կշռութիւնը պատշաճեցնելով իր այլազան յուզմունքներուն:

Նորէն, համարձակէի՞ արդեօք իրեն մեղադրանք մը ընել տաղաչափական օրէնքի տգիտութիւն մը, որ մինակ իրեն չի վերադրուիր, եւ որուն ստղտանքին ենթարկուած է նաեւ երբեմն՝ Պօտլէռի նման խոճամիտ արուեստագէտ մը: Աճէմեան սխալ հնչեակ (sonnet) դրող մըն է:

Ապահովաբար ձեւը չէ որ իր տաղանդը կը շինէ: Հնչեակի մը երկու քառեակներուն նոյնայանգութենէն չի բղխիր բանաստեղծական յուզմունքը: Ծիչդ այս պատճառով է որ, Ալիասլան, ճարտար ու անստգիւտ տաղաչափողը, մեծահարուստ յանգաբանը, միջակ բանաստեղծ մըն է Աճէմեանին քով:

Բոլոր խնդիրը սա՛ է թէ, հնչեակը, ոտանաւորի վճռուած ձեւ մըն է, եւ անոր համեմատ դրուած ատեն միայն այդ անունը կրնայ կրել, ինչպէս քանքումը, քէրճառիման, ոսնտէլը եւն: Պզտիկ թերութիւն մը՝ ոտանաւորի այդ նուիրագործուած ձեւերը զրկած կ'ըլլայ իրենց անունէն, երեւան բերելով տաղաչափողին անճարակութիւնը կամ տգիտութիւնը, — եւ այդչափ միայն:

Աճէմեանի համար փորձուած դիմաստուերի մը վերջին վրձինի հարուածը՝ աս չէր կրնար ըլլալ սակայն: Մեր ժամանակին մէջ, ուր շատ են բանաստեղծներն ու շատ քիչ՝ իրական տաղանդները, մխիթարական է որ այս ճշմարիտ բանաստեղծը երբեմն բանայ իր հնօրեայ դարակները, անոնցմէ դուրս քաշելու եւ մեր հիացումին ու վալելքին նուիրելու համար՝ իր ձեռագործներէն մէկը, որ եթէ երբեմն ըլլա՛յ իսկ նորագուրկ ու հնարոյր մտքի արդուզարդ մը, այլ յաճախ դանձ մը ու դոհար մըն է:

1 Յունիս 1902 «Արեւ. Մամուլ» էջ 497 - 504:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Յովհաննէս Գազանճեան գաւառացի գրագէտ մըն է :

Հիմակէն չէ՞ք գուշակեր բոլոր այն միամտօրէն ողորմելի հեգնութեան ժպիտները՝ որ պիտի ուրուագծուին ընթերցողներու մէկ մասին քթին շուրջը — գոհունակ արհամարհանքի նուրբ ժպիտներ, ծաղկանկարչական դիմածոումի ուրուագիծներ, որ այնքան երջանիկ պիտի ընեն զիրենք, որքան ատոնց շարժաւիթը եղած պիտի ըլլայ ոճրական ու վտանգաւոր անհասկացողութիւն մը, դէպի ոգին տօհմային լուրջ գրականութեան :

Անձկամիտ ընթերցողին երջանկութիւնը խանդարելու եւ իր անիմաստ դիմածոումին մէջ զինքը անդրթօրէն անհանգիստ ընելու դիտաւորութիւն չունիմ : Բայց պիտի ըսեմ թէ՛ Գազանճեան ալ ինքնիրեն բուսածներէն է : Վարժարանական փայլուն չրջանի մը յիշատակները չեն սփռիք զինքը, իր յամառ ու տաժանելի տքնութիւններուն մէջ, եւ շողշողուն վկայականներու ամօքումը կը պակսի իր ինքնաշխատութեամբ ու հազար դժուարութիւններով երեւան եկած գրողի յաճախադէպ դառնութիւններուն : Ուրեմն ինքն ալ մէկն է այն անանուն ծաղիկներէն՝ որոնք անջրդի ժայռի մը կողին վրայ կը բուսնին, դժուարաւ դուրս գալով քարերու բացուածքներէն, եւ արեւին հայրական խանդաղատանքին տակ, օրին մէկը իրենց բովան-

դակ ուժն ու կենսունակութիւնը կ'զգացնեն առոյգ ու ջերմ բողբոջումով մը՝ որ այնքան ուժգնօրէն կ'ընդդիմադրէ ջերմանոցներու կեղծ մթնոլորտին մէջ ու պարտիզպանի ախտավարակ խնամքներուն ներքեւ հասնող ծաղիկներուն հիւանդ գեղեցկութեան :

Իր արժանիքին ստորոգելիները թուելէ առաջ, զինքը կը ներկայացնեմ կարեւոր անդամներէն մէկը այն փոքրաթիւ՝ այլ յամառօրէն կամքոտ խումբին՝ որ բարի պայքարը կը շարունակէ մղել ընդդէմ պոլսահայ օտարացած ու կեղծաւոր մտքին՝ ի նպաստ վաղուան հայ գրականութեան ցեղայնութեան եւ ինքնուրոյնութեան առողջ ու կենսունակ գաղափարին :

Իր յօդուածները՝ մտածուած, սերտուած ու լուրջ գաղափարներու գեղեցիկ ընդլայնումներ են, եւ անոնք որ հետաքրքրութիւնը ունենան օր մը մեր մէջ մտաւորական ժամանակակից հոսանքներուն ուսումնասիրութեան ձեռնարկելու, օգտակար վաւերանիւթեր պիտի գտնեն Գազանճեանի գրութիւններուն մէջ :

Արդեօք խնդր՞ է թէ այսօրուէն վաղը անմիջապէս պիտի իրագործուին Գազանճեանին եւ իր համախոհներուն ծրագիրները : Արդեօք խնդր՞ է թէ դադարի մը կարեւորութիւնը՝ տրամաբանական է որ համեմատական նկատուի այն մօտաւորութեան կամ հեռավորութեան՝ զոր անիկա ունենալ կը թուի հաւանական իրագործումին հետ : Գաղափարը, իր կարեւորութեան մէջ, անկախ չէ՞ միթէ անմիջական օգտակարութեան անձուկ նկատողութենէն : Շատեր՝ հակառակ կերպով կը դատեն գաւառական գրականութեան պարագան, փաստաբանելով անոր կանխահասութիւնը : Երբ այսօրուանը կայ, կ'ըսեն, իր բովանդակ խեղճութեան մէջ, վաղուանին վրայ մտածել՝ դործնական

մտքի յայտնի պակաս է: Այլ ի՞նչ բան ճշդիւ պիտի հարկադրէր վաղուան գրականութեան գաղափարողները՝ եթէ ոչ իսկ եւ իսկ այսօրուանին անբաւականութիւնն ու ողորմելի նկարագիրը: Բոլոր առարկութիւնը բառերու աղուոր կատակ մըն է, անհիմն ու անտանելի: Ուրեմն այսպէս խորհողները աւելի նպաստաւոր են գաղափարին քան Պէրպէրեան էֆ. որ հիմնապէս կը մերժէ թէ ապագայ հայ գրականութիւն մը, վաղուան գրականութիւնը, կրնայ պոլսականէն աւելի տոհմային ըլլալ, կամ թէ գաւառական գրականութիւնը՝ ընդունակութիւններ ունի վաղուան ճամարիտ հայ գրականութիւնը դառնալու: Առաջինները մանաւանդ կ'ըսեն թէ պոլսականէն անկախ գաւառական միտք մը առայժմ չի կրնար գոյութիւն ունենալ, հետեւապէս պոլսինը կ'ուղղէ եւ հարկ է որ տակաւին երկար ատեն ուղղէ գաւառականը: Չէ՞ք զգար հոս հաւանութեան լոին հանդիսաւորութիւնը:

Այլ ո՛չ Պէրպէրեան էֆ. ի վտանգը, ոչ ալ կանխահասութեան սարսափին տակ դողացողները իրենց մէջ բաւականաչափ ոյժ ունին դիմադրելու այն հոսանքին՝ որ կը զարգանայ հայ ժողովրդին կուրծքին տակ, տոհմային ինքնամոլութեամբի զգացման ձեւին ներքեւ, որ կը համակէ նոր սերունդը, իր կազդուրիչ ու ջղուտ տենդով, եւ որ պիտի տիրապետէ վաղուան գրականութեան ընդհանուր ոգիին վրայ, պոլսահայ միտքը լուսանցքին մէջ ձգելով, եթէ անակնկալ հակադրեցութիւններ չլսատեն թուիչքին աշխոյժն ու թափը:

Խնդացողները եւ ծաղրողները, ամբողջ խումբը չհասկցողներուն, բոլոր ապականած վոհմակը խառնածիններուն, երկակեցադներուն ու իրենց տոհմայնութեան անարատ արիւնին մէջ այլասերածներուն, նահանջի եւ պարտութեան ամօթին տակ պիտի ընկճուին:

Գաղափարը՝ հաւատքի մը անխորտակելի պատուանդանին վրայ բարձրացած է միտքերու մէջ: Գաղանձեանին ու իր ընկերներու արժանիքը պիտի մնայ իրենց ուժին նպաստը բերած ըլլալ անոր շուտափոյթ յաղթանակին:

Բայց Գաղանձեան դեռ բուն գաւառացի գրագէտը չէ, անիկա՝ որ իր հանճարին մէջ արտայայտութեան մասնիկ մը պիտի ըլլար իր ցեղի ոգիին: Գաղանձեան ուղղակի չի բաղդատուիր Թլկատինցիին, — բուն գաւառացի տոհմային գրագէտին հետ: Բացի այն զանազան քննադատական յօդուածներէն, հէքեաթներէն, նոյն իսկ ոտանաւորներէն, որոնցմէ օգտուած են գրեթէ բոլոր օրագիրներն ու հանդէսները, Գաղանձեան իր արժանիքի տիրողսը կը գտնէ մասնաճիւղի մը, բանասիրական լեզուաբանութեան մէջ, գիտութիւն մը՝ զոր ասպետական հանդիսաւորութեամբ ծաղրելու անհաւատալի քաջութիւնը գործեց Պոլսեցի աղմկալից գրիչ մը, Պ. Ենոյք Արմէն:

Բայց ի՞նչ է այդ ըստ Պ. Ենոյքի բարակցաւ գիտութիւնը՝ որ իր խստութիւնները կ'ընդգրկեմադրէ նորեկուկ գրագէտներու սանձարձակ եւ ազատասէր քմահաճոյքին:

«Բանասիրութիւնը, կ'ըսէ Ֆրէտէրիք Նիցշէ 1), այն յարգելի արուեստն է, որ ամէն բանէ առաջ իր հաւատարիմներուն վրայ պարտք կը դնէ մեկուսի մընալ, ժամանակին նուիրուիլ, լուռ, յամբ ըլլալ, — արուեստ մը ոսկերիչի, բառաձանաչի ուր բոլոր աշխատութիւնները փափուկ են ու մանրակրկիտ, ուր կարելի չէ ոչ մէկ բան յաջողցնել, եթէ ոչ յուշիկ,

1) La philosophie de Nietzsche, par H. Lichtenberger, F. Alcan, éditeur, p. 36.

յամբօրէն: Այս պատճառով է նաեւ որ անիկա աւելի քան երբեք պիտանի է այսօր. այս պատճառով է որ անիկա զմեզ կը գերէ ու կը հրապուրէ այս «աշխատութեան», ըսել կ':ուզեմ ամապարանքի, անպատեհ ու քրտնաթոր գահավիժման ժամանակին մէջ, որ կարելի եղածին չափ շուտով կ'ուզէ ամէն բան «կարճ կապել», ամէն բան գլխէն վանել, գիրքերն ալ, անոնք ըլլան հին կամ նոր: Բանասիրութիւնը, անիկա երբեք չի գիտեր կարճ կապել, խնդիրը ի՛նչ բանի վրայ որ ըլլայ, անիկա կը սորվեցնէ լաւ կարգալ, այսինքն յամբօրէն, խորապէս, ամէն կողմէն զգուշանալով կանխորոշ մտածումներէն չըջահայեցութեամբ վերաբերուելով ելքերու մասին, անիկա կը սորվեցնէ վերջապէս կարգալ փափուկ ձեռքով մը եւ փորձ աչքով մը»:

Հիմա տեսա՞ք թէ բանասիրութեան դառն օշարակը՝ տկար ու հաճոյասէր քիմքերուն չպիտի կրնայ պատշաճիլ: Այսօր հայ բանասիրութիւնն ալ պէտք է ազատագրուի չոր ու ցամաք հասկաքաղութիւններու սահմանափակումէն, եւ ըստ Նիցշէի, անիկա պէտք է ճոխանայ կամ լրանայ մանաւանդ իմաստասիրութեան ու արուեստի նպաստներովը:

Այսօր բաւականին չափ հուժմ նիւթերու աշխատութեան եւ բնագիրներու եւ ձեռագիրներու քաղղատութեան գործը առաջ դացած բաներ են: Ինծի կը թուի թէ այլեւս հնարաւոր է այս ցրուած ու ցրցքնուած տարրերով համադրել ու վերակազմել հայ ոգիին շիջելափառ անցեալը, իր անկումներուն ու բարձրացումներուն, իր քաղաքակրթութեան յարափոփոխ փուլերուն մէջ: Այն ատենն է որ արդի հայը, առօրեայ խորթ ազդեցութիւններու մշտատեւ սպառնալիքին մէջ, ինքզինքը պիտի ճանչնայ՝ ոգեկոչուած անցեալին

ստուերոտ նշոյններուն ընդմէջէն, ու պիտի վերագտնէ հոն հարազատ բնագիշերը ցեղի ոգիին, պիտի լսէ հոն յուզող, ցնցող կոչը՝ ցեղին ձայնին:

Ահա՛ այն բանասիրութիւնը՝ որուն այլեւս իրօք պէտք ունինք, զոր փորձած են մասամբ իրագործել մէկ կամ երկու Ռուսահայ վիպասաններ, եւ զոր կը թուի ջատագովել Գաղանձեան իր ուսումնասիրութիւններով:

Գաղանձեան, բաց ի այն տեսակ ուսումնասիրութիւններէ, որոնցմով Շահինեանին եւ ուրիշ մէկ երկուքի հետ մատնանիշ ըրած է հայ ազգագրութեան, հայ բանասիրութեան, հայ հնագիտութեան կարեւորութիւնը, վաղուան դրականութեան գաղափարին իրագործման տեսակէտէն, աշխատասիրած է նաեւ Թուքատի գաւառաբարբառին ուսումնասիրութիւնը, (Ջախարանութիւն, Բառացուցակ, Առածներ, եւն.) Թրքահայերու մէջ առաջին անգամ փորձը տալով նմանօրինակ անհրապոյր՝ այլ օգտաշատ երկին: Իզմիրեանց կտակին յանձնաժողովը, որուն գնահատման ներկայացած էր այս գործը, վերապահումով մը վարձատրեց զայն, — ինչ որ ամէն պարագայի մէջ Գաղանձեանի արժանիքին պաշտօնական նուիրագործման նշան մըն է:

Պոլսահայ — գաւառահայ գրական վէճը՝ իր ցաւալի թիւրիմացութիւններն ունի: Գրականութեան մէջ երբ գաւառացիները լեզուի խնդիր յարուցին, շատեր, ու ամենէն յօժարամիտներէն կարծեցին թէ գաւառաբարբառներուն դերը կը հրաւիրուէր ոտնձգութիւններ ընելու՝ արդի Պոլսահայ աշխարհիկ լեզուին ձայնաբանական ու քերականական սահմաններուն վրայ: Ռաւիթ Սաչկոնց իր Բիւրակներովը երբեմն այդ սխալը նուիրագործելու նպաստեց, լեզուաբանական յայտնի

անդգուշութեամբ: Գաւառաբարբառներու առանձին ու բաղդատական ուսումնասիրութիւնը ունենալով հանդերձ գիտական շատ բարձր նշանակութիւն, վաղուան գրականութեան գաղափարողները մտքերնու չանցուցին բնաւ որ եւ է գաւառաբարբառ իր ձայնաբանութեան ու քերականութեան տեսակէտէն գրական լեզուի բարձրացնելու անխոհմտութիւնը գործել: Գաղանձեան եւ իր ընկերները ըսին ու կը կրկնեն թէ, Պոլսահայ բարբառը, արդէն բարձրացած գրական լեզուի նուիրագործումին, ու իր նկարագրով ունենալով բազմակողմանի հանգիստութիւններ՝ քանի մը կարեւոր կենդանի գաւառաբարբառներու հետ, անսլալման կերպով կը պահէ իր այդ դիրքը: Բայց եթէ լեզուաբանօրէն անկաւայսօր զարգացած ու կանոնաւոր լեզու կրնայ համարուիլ, այլ սակայն, գրականութեան տեսակէտէն հասնելու համար բաղձացուած հարստութեան ու ընդարձակութեան, շատ պէտք ունի գաւառաբարբառներու բառամթերքին ու ոճին, որոնք իրեւ հայ լեզուին հարազատ՝ այլ անտեսուած ստացուածքները, պիտի գային արդի աշխարհաբարին մէջ գրաւել իրենց համար բաց մնացած տեղերը, այնքա՛ն զեղեցկապէս ու օգտակարապէս հերքելով օտար լեզուներու բառարանին ու ոճին խաթարող ու ալլասերող արշաւանքը:

Ուրեմն Գաղանձեան շատ իրաւամբ կը քննադատէ օրինակի համար Թլկատինցիին ու Գեղամին լեզուները, երբ այս գաւառացի գրողները շատ անգամ իրենց բարբառին քերականութիւնը եւ հնչումները կը գործածեն, եւ գրուածքը խրթին ու անհասկնալի կը դարձնեն, մինչդեռ Զարդարեանին լեզուն, այս տեսակէտով, կրնայ անստգիւտ համարուիլ, նկատելով որ անիկա կը պահէ Պոլսահայ բարբառին քերականութիւնն ու ձայնաբանութիւնը, իր լեզուն ճոխացնելով միայն գաւառ-

ռական զեղեցիկ բառերով, ոճերով, դարձուածքներով:

Գաղանձեանը, գաւառացի գրողներու խումբին այս յարգելի անդամը ներկայացուցած պահուս, դիտմամբ շատ զբաղեցայ քանի մը երկրորդական գիծերով, որոնք այնքան լաւ կը յատկանշեն տիրապետող նկարագիրը Գաղանձեանի մտաւորական ձգտումներուն: Իբրեւ բարացուցիչ իր իսկ հոգեբանական խառնուածքին, պիտի աւելցնեմ թէ այս տղան, որ գաղափարներու ամենէն հրատապին ու ամենէն գրգռիչներէն մէկին պաշտպանութեան համար զինուորագրուած գտնուեցաւ, իր կուռողի դերին մէջ զգացումէ, կիրքէ, խանդավառութենէ աւելի գերակշռօրէն՝ հաշիւ, հեռատեսութիւն ու հնարք դնել գիտցաւ: Զղային հանդարտութեան այն հազուագիւտ յատկութիւնը, հոգեբանական ձգտումներու այն հաւասարակշռութիւնը, որ զինքը այնքա՛ն կը մօտիկցնէ մտաւորական խառնուածքով՝ ուրիշ գաւառացի գրագէտի մը, Գ. Անդրէասեանին, չեմ գիտեր թէ տկարացուցած է իր մէջ գաղափարը, որ այնքան հաշիւ, լրջութիւն, որքան կիրք, տենդ, խանդավառութիւն կը պահանջէ, իր բովանդակ ուժգնութեան մէջ արտայայտութեան գալու համար:

Խնդիրը այն է թէ՛ Գաղանձեան աշխարհի ամենէն ազնիւ մարդն է, զոր երբեք ճանչցած ըլլամ, եւ որուն սրտին ազնուութիւնը իր մտածումներուն անկեղծութեան եւ իր գաղափարներուն անկախութեան կրցած է դուգահեռաբար ընկերանալ, — պարագայ մը՝ որ իր մէկէ աւելի արժանիքներուն ամենէն պզտիկը չպիտի եղած ըլլայ:

1 Օգոստոս 1902

«Արեւ. Մամուլ», էջ 731-736

ԳԻՐՔԵՐ ԵՒ ԴԵՄՔԵՐ

ԻՆՏՐԱ ԵՒ ԻՐ «ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ»Ը

Գրողներ կան, որոնց տաղանդին անյաղթելի բացարձակութիւնն եւ մտքին անճողոպրելի հեղինակութիւնն ինքզինքնին հարկադիր կ'ընեն իրենց ժամանակին վրայ: Անտեղիտալի բռնակալութիւնն է ան հանճարին որուն առջեւ ստիպուած ենք խոնարհիլ: Ուրիշներ կան, հասարակ տաղանդները, դիւրին, բեղուն, աւելի կամ նուազ ճկուն, ու հետեւակ: Ծեծուած ճամբաներու վրայ երթեւեկող կառապաններ են ասոնք: Իրենց հետ հանգիստ ենք ու ապահով: Հասարակաց հաւանութիւնն ու վստահութիւնն անոնց հետ է, հասարակաց ծոյլ վստահութիւնը, որ կը վախճայ խոտորնակ ճամբաներէն, անընդունակ է տոկալու անոնց յոգնեցուցիչ հաճոյքին:

Կան նաեւ տարականոն տաղանդները: Հանճարին տիեզերականութիւնը չունին անոնք: Բայց մեկուսի ու վեր են հասարակ միտքերու ռամիկ սովորականութենէն: Արտողի, կողմնակի, նորերեւոյթ ճիգեր են անոնք. մերթ, լաւագոյն պարագային, յոյժ շահեկան: Իրենց միակողմանիութիւնը, աւելի կամ նուազ անձուկ, աւելի կամ նուազ աղանդամոլ անհատապաշտութիւնը՝ հաճելի չէ ամենուն: Մանաւանդ թէ՛ հասա-

րակաց զայրոյթն ու հակակրութիւնը կը գրգռէ յաճախ: Սովորաբար, չենք սիրեր այս մարդիկը՝ որք նմանութեան եզրերը կը խանդարեն: Անհրաժեշտապէս կ'ուզենք որ մարդիկ իրարու նմանին: Ասիկա՝ հասարակաց մտքին տափակութեան զայրալի խոստովանութիւնն է: Տարտամօրէն ու խուլօրէն կ'զգանք թէ ամենուն չնմանողներն իրենց վրայ բան մ'ունին՝ որ եթէ միշտ գերազանցութիւնը չէ՝ բայց ուշադրութիւն կը հրաւիրէ: մինչդեռ, սովորական դէմքերը, աւա՛ղ, իրարու հետ կը շփոթուին: Հետեւաբար, այդ զարտուղի տաղանդներուն մօտենալու պատշաճագոյն եւ լաւագոյն եղանակը, առանց կանխորոշութեան, հանդարտօրէն, ու մանաւանդ համակրութեամբ հետաքրքրուիլն է անոնցմով: Առանց բարեմտութեան, առանց արուեստի ազատութեան սկզբունքին ընդունելութեան, եւ առանց տեսակ մը հոգւոյ ճկունութեան, որ ընդունակ ըլլար բոլոր ձեւերուն հետ ձեւաւորուելու, այդ զարտուղի տաղանդներն անվիճելիօրէն մերժելի են: Համակրութիւնը լաւագոյն révélateur ն է այդ զգայուն տախտակներուն (plaque sensible) վրայ պահուրտած անտեսանելի պատկերներուն յստակ յայտնումին:

Ներաշխարհի հեղինակը կը պատկանի գրագէտներու այս վերջին դասակարգին:

Տիրան Զրաքեան՝ խրոխտ, անհամբոյր, խստօրէն եսական միտք մ'է: Շատեր, որք տասնեակ տարիներէ ի վեր հետամուտ եղած են մեր գրական խլրտումին, թերեւս նոր լսեցին իր անունը: Այս անողորմելի դժուարապահանջը, իրեն համար պատուոյ խնդիր համարած է բոլորովին հեռու մնալ մեր արդի լրագրական գրականութենէն, ուր վերջին քանի մը տարուան միջոցին յայտնուող դէմքերը, առանց բացառութեան, թշուառութիւն ու ոչնչութիւն են միայն: Այս ոչ ոքի հաւնող

մարդը, կարծես անապատի մը մէջ մինակ գտնելով
ինքզինքը, մխիթարուելու համար, կամ իր ձանձրոյթը
փարատելու համար, խոշորացոյց հայելիի մը մէջ կը
նայի մերթ: Իսկատիպ խառնուածք մ'է ինքը, անվիճե-
լի կերպով: Իր կերպասը՝ սովորական կերպաս մը չէ:
Բայց իսկատպութեան բնադղն իրեն մէջ գիտակցու-
թեան բարձրացած վիճակ մ'է: Գիտակցութեան գերա-
կշիռ աճումը կը վնասէ արուեստի գործին: Անդին
Թլկատինցին, բուն իսկատիպ գրողն է, ինքնաբուխ,
բնական: Մինչդեռ, իսկատպութիւնը, գիտակցութեան
բարձրացած, այլեւս հոգ մը եւ յաւակնութիւն մ'է:
Ուրիշներուն ըրածը շատ ողորմելի բան մ'է. ուրիշնե-
րուն չըրածը պէտք է ընել: Որովհետեւ, հարկ է ջնջել
ուրիշներուն հետ հասարակաց ամէն եզր, եւ ստեղծել,
նոյն իսկ, նոր լեզու մը, նոր քերականութիւն մը:
Այսպէս ըրած չէ՞ Նարեկացին, այսպէս ըրած չէ՞ Տէ-
միրճիպաշեան. այսպէս ըրած չէ՞ Մալլաումէ: Զրաք-
եան՝ անհունօրէն կը գերազանցէ զանոնք: Իր այլա-
մերժ, ինքնաբաւ, գոռոզ անհատականութիւնը կը թուի
ունենալ ուզում մաս մը, որ թերեւս չափը կ'անցնէ:
Եւ գուցէ այդ է պատճառն որ, իր տաղանդը հանդուր-
ժելի չի հանդիսանար ծայրէ ծայր: Խաղարարութեան
բաժին մը կ'սկածելի կ'ըլլայ հոն: Վասն զի ինչ ան-
թարգմանելի բան բացատրելու համար պիտի կրնային
յօրինուիլ քմածին կաղմութեամբ ածանցումներ ու
բարդութիւններ՝ որոնց ճիշտ ու կանոնաւոր հոմանիշ-
ները գոյութիւն ունին, արդէն, եւ մանաւանդ, ինչ
բանաւոր պէտքի գոհացում տալու անհրաժեշտու-
թեամբ, այլանդակօրէն եւ կամայականօրէն ձեւազեղծ
Վլադիմիր Կարգ մը բառեր, օրինակ, մտաւաճառ — մտաճառ,
փարափարաւեստ — փարափարաւեստ, մարդադաւ —
մարդաւ, լուսասփիւռ — լուսփիւռ եւն. ինչպէս շատ

իրաւամբ դիտած է Պէրպէրեան էֆ. իր գեղեցիկ յա-
ռաջարանին մէջ, — սքանչելիք մը նրբութեան, հեղ-
նութեան, փափկութեան ու փաղաքշտ անկեղծութեան:

Հասարակաց եզրերու ջնջման մէջ լեզուն ունի,
ճաշակի տէր եւ լուրջ մարդուն համար, տեսակ մը նը-
ւիրականութիւն: Ղոր չենք կրնար պղծել առանց մեծա-
մտութեան, կամ առանց տգիտութեան: Լեզուական
իսկատպութիւնը մանաւանդ արտառոցութիւն մ'է: Իս-
կատիպ է Թլկատինցին. իսկատիպ է Սրուանձտեանց:
Բայց շինծու չէ իրենց լեզուն: Դասական լեզուն իսկ
կարող է իսկատիպ խառնուածք մը լիովին թարգմա-
նել: Հարիւրաւոր օրինակներ կարելի է մէջ բերել օտար
մատենագրութիւններէ: Անշուշտ, կենդանի լեզուն չէ
սառեր վերջնական կաղապարումի մը մէջ: Ասիկա նկա-
րադիրն է մեռած լեզուներուն: Կենդանի լեզուն կը
փոխուի, կը շրջուի, անշուշտ, քանի որ կ'ապրի: Բայց
այս պարագան չի կրնար չիթթուիլ բնաւ, չինծու,
բռնաճիգ ու փախուկ լեզուական յանդգնութիւններուն
հետ:

Ներաշխարհը, Զրաքեանի նորատիպ գործը, հոգիի
մը պատմութեանն՝ բացառիկ կերպով տպաւորուած
վայրկեաններու նկարագրութիւն մ'է, բանաստեղծա-
շունչ, քնարական յուզումով թրթռուն: Ներաշխարհը
փոթորիկ մ'է. փոթորիկի մը անկարգ, զանազանակ եւ
ընդդիմակ երեւոյթներուն հանդիսարանը: Թոթովում
մը եւ զառանցանք մ'է ան. զգայապատրանական նոպա-
յի մը ուժգին զարկը: Յորձանապտոյտ միգամածի մը
պակուցիչ սաստկութիւնը, ցնորաբեր չիթթն ու ջղա-
գալար ուժգնութիւնը կայ հոն: Ներաշխարհը տեսիլք-
ներու դիւթական հանդիսարանն է, մթնշաղին տարտամ
ոսկեգոծման մէջ խլրտացող հմայիչ տեսիլքներուն տո-
ղանցումը: Իրականին ու գաղափարականին տարօրի-

նակ չփոթումն է ան, նիւթին տեսլակերպ անվերջ ա-
նօսրացումը, գաղափարացումը: Հոն ամէն պատկեր,
ամէն իր՝ խորհրդանշանական եւ ներքսածական կեր-
պարանափոխում մ'է, եւ ներածածուկ իմաստի մթին
հոծութիւն մը կ'արտաշնչէ: Այլատարր, հակառակաբը-
բնոյթ իրերու եւ իրողութիւններու մոգական, բնազան-
ցական միաւորման ջանքը, համագոյից ներքին ու
գաղտնի առնչութիւններուն միաւորիչ ընդելուզման
յանդուգն խողարկութիւնն է Ներաշխարհը:

Պատկերները, դէպքերը, երազային ու տեսլական
պատկերներ են, անկապ, անշրջագիծ: Արդէն, զգայա-
րանօրէն ըմբռնելի աշխարհին երեւութական ստուգու-
թիւնը չի գոհացներ, վիճելի կամ տարակուսելի ըլ-
լալով: Եւ, ճշմարտութիւնը, վերջնական, իսկական,
«ներէական» ճշմարտութիւնն այլուրին կամ «անաշ-
խարհային» ոլորտին մէջ փնտռելու տենչը՝ այլեւս մո-
լութիւն մը հիւանդութիւն մ'է, մինչդեռ հոս, մարդ-
կութիւնը, իր խոհանոցային աշխարհահայեցողութեան
մէջ, աւա՛ղ, այնքա՛ն ողորմելի է, այնքա՛ն թշուառ:

Եւ զայրազին, կնճռոտ նրբամոլութեամբ մը, հոն
կը վերլուծուի ամէն բան. անվերջ տրոհում մը, կո-
տորակում մը, դէպի հիւլէական, նախատարրային ալ-
քիմիական կազմութիւնը մարդուն եւ տիեզերքին: Ան-
կէց վերջը, նիւթնա՛ն է. ոչ թէ անէութիւնը, այլ
«հանրէութիւնը» մանաւանդ, ուր ամէն ինչ այլ եւս
իրարու հետ կը շփոթուի: Խաբուսիկ մասնաւորմանց
այս ժխտումն ու զգուանքը, եւ «հանրէական» հալումին
այս փափաքն ո՛րքան տրամաբանական ու ցանկալի կը
դարձնէ մահը, որուն կը տենչայ արդէն բանաստեղծը
հոգեւին, նոյնանալու համար մեծ ամբողջին հետ:

Ասոնք նոր ճշմարտազանցութիւններ չեն. բայց
միշտ շահեկան են: Ներաշխարհն անկախ, զարտուղի,

բուռն անհատականութեան մը ծառացումն է ահա,
ընդդէմ սովորական, անմիջականօրէն իրական աշխար-
հին ու իր պայմաններուն:

Ներաշխարհը միայն այս չէ սակայն: Յոռետես
մտածողին քով, որ իր պատրանքները, ցաւերն ու
զգուանքները կ'ըսէ տեսակ մը շնական բուռն միամտու-
թեամբ, որ իր բաղձանքները կը բանաձեւէ հաւատա-
ցողի մը ոգիով, հոն է նաեւ բանաստեղծը, քնարեր-
դուն ու արուեստագէտը: Բայց հոս, ինչպէս այլուր,
ոչ մէկ չափաւորութիւն, ոչ մէկ ներդաշնակիչ, գտիչ,
կանոնաւորիչ նկարագիր: Պատկերները, զգացողու-
թիւնները այնքա՛ն իսկատիպ, այնքա՛ն ուշադրաւ, կը
մթնան, կը խճողուին կը ծանրաբեռնուին, դոյներու,
գիծերու, երանգներու եւ ճապաղ թրթռացմանց յոր-
դառատ շռայլութեան մը մէջ:

Բայց Ներաշխարհն էջեր ունի, ուր քնարերգութիւ-
նը կը թրթռայ վէտայական ու աստուածաշնչական
մեծվայելչութեան կշռոյթին համեմատ: Լոյսին քն-
թռածը կայ հոն, զոր կարելի չէ կարգաւ առանց խո-
րապէս ցնցուելու, առանց դող ելնելու էութեան ամե-
նէն յետին մասնիկով: Եւ Յիսուսի տեսիլքը, հոյակապ
էջ մը, ուր հոգին իր անճառ հիացումը կը հեւայ, յա-
փըշտակուա՛ծ, պակուցեալ, ու կը ցնծայ՝ բոլորանուէր
ներշնչման մը ներքեւ լիալիր թրթռումով սաստկօրէն
հնչող քնարի մը հանդոյն:

Չրաքեան՝ միսթիք բանաստեղծ մ'է: Նաեւ, յայտ-
նապէս զգալի է իր մտքին ésotérique և hermétique նկա-
րագիրը: Իր զգացողութիւններուն ու իր գաղափարնե-
րուն ներքին հմայքին հետ հաղորդակցելու համար,
անհրաժեշտ է քիչ թէ շատ ծանօթացած ըլլալ
occultisme-ին, եւ յաճախած ըլլալ միսթիք գրադէտնե-
րու մօտ:

Այս տեսակէտէն անջատաբար, Չրաքեանի ոճը մանուածապատ, խրթին, ճապաղ ու ճոռոմ է. պատ-
ճառն այն չէ որ այդ ոճը կախում ունի իր մշակած գա-
ղափարներուն խորութենէն կամ բարձրութենէն, լայ-
նութենէն կամ երկարութենէն, այլ որովհետեւ, ոճը՝
մարդն իսկ է, le style est l'homme : Ոճը՝ գաղափար
մը չէ, ոչ իսկ գաղափարներու արդիւնք: Գաղափար-
ներն ենթակայ են ոճէն անկախ փոփոխութեանց: Ոճը
կրնայ փոխուիլ՝ մարդու մը ընդհանուր նկարագրին
կրած եղանակաւորումներուն համեմատ միայն: Մարդ,
անկեղծօրէն ու բնական վիճակի մէջ, ինքն իրեն համար
ոճ մը չի չիներ: Կ'ունենայ դայն: Կամ եթէ կը չինէ՝
չինած կ'ըլլայ դայն, — չինծու արուեստակեալ: Չրաք-
եանի ոճին նկարագիրը վերագրելի է իր իսկ անհատա-
կան նկարագրին:

Եզրակացութիւն.— Ներաշխարհը նորութիւն մ'է
մեր գրականութեան մէջ, իր արտառոցութիւններով ու
անհեթեթութիւններով. անիկա շահեկան է իր մեծա-
շուքն ու քնարերգութեամբ, իր նրբամու ու մանրախոյզ
մտքով, և այն ամէն անակնկալներով՝ որոնք դուրս կու
գան իրմէ, եւ այս շահեկանութիւնը բնաւ բաղդատելի
չէ հետեւակ, հասարակ ու ռամիկ գրականութեան մը
յարուցած կամ գրգռած հետաքրքրութեան հետ:

19 Յուլիս 1906 «Բիւզանդիոն»

«ՎԵՐԱԾՆԻՈՂ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՄԵՐ ԴԵՐԸ»

Միքայէլ Վարանդեան, Հրատ. Հ. Յ. Գ., Ժընէվ, 1910.—

Հայ ժամանակակից կեանքին արտադրած ամենէն
կենսաւէտ ու ամենէն հզօր քաղաքական կուսակցու-
թեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան քսանամեակի առիթով
գրուած այս գիրքը, հայ կեանքին պատմական, քաղա-
քական, ընկերային եւ քաղաքակրթական հանգամանք-
ներուն ուսումնասիրութեան տեսակէտով՝ վերջին երեք
տարուան շրջանին տեղի ունեցած հրատարակութիւն-
ներուն մէջ՝ արժանի է ամենալուրջ ուշադրութեան:

Անհրաժեշտ չէ որ մարդ ըստ ամենայնի համա-
կարծիք եղած ըլլայ հեղինակին, ընդունելու համար
թէ Պ. Միքայէլ Վարանդեան մեր օրուան հայ կեանքի
ուսումնասիրութեամբ պարապող հաղուադիւտ մտքե-
րուն մէջ կարեւորագոյն շրջանակ մը կը գրաւէ: Իր
ստորոգելիները բազմաթիւ եւ պատուաբեր են: Հմուտ
է ժամանակակից ընկերային գիտութեան՝ այնպէս՝
ինչպէս պարտ էր ըլլալ ժողովուրդի մը կեանքը շինող
բազմատեսակ ու տարասեռ ձգտումներուն ու երեւոյթ-
ներուն քննութեան մէջ մտնել յանդգնող մէկը: Սիւ-
թեմապաշտ է այնպէս՝ ինչպէս պիտի ըլլար բացօթե
եւ անդդրդելի տեսակէտներու ետեւ պատնէշաւորուած
անկեղծ վարդապետական մը: Ամէն ինչ սերտօրէն զի-
րար կը բռնէ իր կառուցումներուն մէջ: Իր ամուր
տրամասացի (dialecticien) անվարան համարձակու-
թեամբ, գիտէ քալել, տրամաբանութեան ջահն ի ձե-

ուն, անձնավստահ ու հաստատուն քայլով մը, դէպի առաջ, եւ այդ ջանքն պիտի առաջնորդէ զինքն անվրէպ՝ դէպի այն լուսաւոր հորիզոնները՝ ուր ապագայ կեանքին յաղթանակը պիտի տօնուի գեղեցիկ օր մը: Պ. Վարանդեան հաւատքի ախոյեան մըն է, որովհետեւ բռնոյն, խորունկ եւ անկեղծ փափաքներ ունի: Պ. Վարանդեան երկրաւոր դրախտին ազատարար կրօնը կը քարոզէ, որովհետեւ իր ցեղը, եւ ամբողջ մարդկութիւնը, աւա՛ղ, այնքա՛ն հիւանդ են: Ան որ կը հաւատայ՝ պիտի ապրի: Կեանքը հաւատքի պէտք ունի, եւ ոչ թէ փիլիսոփայութեան եւ իր ջլատիչ կասկածներուն: Կեանքը լաւատեսութեան պէտք ունի, եւ ոչ թէ վարանոտ մտավախութեան մը նուրբ հաշիւներուն: Կեանքը հաստատումներով (affirmation) կը զարգանայ, եւ ոչ թէ բացասումներով: Պ. Վարանդեան հայ ցեղին կենսաւէտ հոգիէն թեւ առած թրթռուն ու տաքուկ ձայն մըն է: Եւ անոր ամենէն ստորագասական բնազդներուն յաղթանակին՝ ի սպաս կը դնէ ջղուտ եւ ճկուն իր իմացականութեան տրամադրած բոլոր կարելի հնարագիտութիւնները:

Ի՞նչ պայծառ, ու զգացումով ելեկտրացած ոճ, իր ինքնատիպ, քնարաշունչ, կենդանի եւ ուժեղ ոճը: Քիչ անգամ ոռոսահայ գրող մը այնքան տանելի ու հաճելի է իր արտայայտութեան եղանակին մէջ:

Եւ ի՞նչ շինարար գիրք, իր գիրքը: Անդիկա՛ տեսակ մը նոր ժամանակներու աւետարան է, որ կը հաւաստէ զմեզ մարդել իտէալին կորովի զինուորութեան: Պատմութեան մէջ յարատեւելու որոշում տուող ցեղ մը, ինչպէս կ'ուզէ եղած ըլլալ մեր ցեղը, այդ տեսակ գիրքեր պիտի կարդայ, անոնցմէ քաղելու համար կեանքի լաւագոյն սնունդը: Եւ ինծի պէս անբախտներն իսկ, որոնց հոգիին ապահովութիւնը մեծ չափով

խախտած է կասկածանքէ ու անվստահութենէ ցեցակեր, որոնք՝ իբր թէ առաւելապէս գիտնալու քանդիչ յիմարութենէն բռնուած, մոխիրներու եւ աւերակներու աշխարհի մը մէջ՝ տակաւին ու յաւիտեան անթերի ճարտարապետութեամբ շէնքեր բարձրացնել երազողներուն ազնիւ միամտութեան վրայ անուշ զմայլանքով ժպտելու կացութեան մը (attitude) կը ջանան կրթնցնել իրենց գոյութիւնը, — ինծի պէս հաւատքի անկարող հոգիներն իսկ, եթէ գիտեն աղնուօրէն վայրկեան մը ինքզինքնին մոռնալ, եթէ ազատ են՝ իրենց եսին իրաւացի՝ բայց սեղմ ու խիստ ճշմարտութիւնները ի շահ ընկերութեան մերթ ընդ մերթ իրենց մէջ սահմանափակելու աստիճան, պիտի խրատեն որ, Պ. Վարանդեանի գիրքը, եւ նմանները, կարգացուին, կարգացուի՛ն եռանդով, կարգացուի՛ն հաւատքով, որպէսզի ապրին մարդիկ, որպէսզի կեանքը յաղթանակէ: Վասնզի՝ «Այս է իմաստութեան վերջին խօսքը. — նա միայն արժանի է ազատութեան եւ կեանքի՝ ով որ ամէն օր կոխով կը նուաճէ զանոնք»: (Կէօթէ):

**

Վերածնունդ Հայրենիքին կողքը կը դարձնեմ:

Պատկերաչար մը՝ հայ ազատագրական շարժման ղեմքերու եւ նահատակներու:

Առաջին էջին վրայ՝ Քրիստափոր Միքայէլեան, «գլխաւոր հիմնադիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, նահատակուած 1905ին:» — Նա միշտ հիացում ունեցած եմ ամէն կարգի հերոսներու մասին: Միշտ մարդկութեան արջափնի մէջ շատ քիչ են անոնք, եւ իրենց մէջ կը պանծայ անհատապաշտութեան (individualisme) սկզբունքը՝ որուն կամակորներէն եմ: Հերոսներն են մարդկու-

Թեան դերագոյն կարելիութիւններուն հաղուադիտ արտայայտութիւնները: Արջառը՝ արջառ է, հասարակաց աղքատիկ ու աննշան հանգամանքներով՝ բուսակենցաղ դոյութիւն մը քաջընդ երկրի վրայ: Անոր բաղկացուցիչ տարրերն իրարու կը նմանին, եւ զիրար միայն կ'արժեն: Մէկը միւսին տեղ՝ խնդիր չէ: Անոնք որ չեն նմանիր ոչ ոքի, անոնք որ կը տարրորոշուին անհատական մասնաւորութիւններով՝ անոնք ուշադրաւ միութիւններն են, եւ չեն շփոթուիր բնաւ: Երկրին աղն իսկ են անոնք: Առանց անոնց՝ համ հոտ չէր մնար աշխարհի մէջ: Այդ պայծառ փարոսներն են որ՝ խաւարին տրտում միօրինակութիւնը կը լուսաւորեն ցանցառօրէն:

Քրիստափոր Միքայէլեան: Սրտագին ուշադրութեամբ կը դիտեմ այդ ինքնազուսպ կամեցողութեան մը ուժին մէջ խաղաղած համակրելի դիմագծութիւնը: Որքա՞ն երազ կայ իր կիսախուփ անուշ նայուածքին պայծառ միամտութեան մէջ, որքա՞ն խորհուրդ՝ իր լայն ու դմբէթարթ ճակատին վրայ, ու որքա՞ն կամք ու կորով՝ իր սեղմ շրթունքներուն վշտաբեկ այլ վճռական շրջագիծերուն մէջ: Անշուշտ քիչ անգամ կը պատահի որ երազը ի սպաս իրեն ունենայ այն հանգարտ, աննկուն ու գործնական կամեցողութիւնը՝ որով Քրիստափոր Միքայէլեան կրցաւ արժեցնել իր կեանքն ու իր գործունէութիւնը: Unifié (*) մըն էր անտարակոյս,

*) Unifié կ'անուանեմ այն տիպարները, որոնց մէջ մերդաշնակութիւնը առաջ կուգայ չէթ գրեթէ հաւասարագործ գտնումներու հաւասարակշռութենէն, այլ՝ ձգտումներու ամբողջութեան՝ անոնցմէ մէկին կամ մէկ քանիին հպատակումովը: Այս վերջիները կը կազմեն անձնաւորութեան միութիւնը, եւ միւս ձգտումներուն

վսեմագոյն անուրջի մը տեսիլքէն շանթահար, ու զայն հետաանդելու անդրդուելի հաւատքով ամրացած: Եւ գնաց, մինչեւ վերջը, նոյն ուղղութեամբ, ուխտի դըժուարին ճամբուն վրայ իյնալով՝ անպարտելի արիութեան մը առաքինութեամբ: Սուրբերուն Պանթէոնը, իր պատուանդաններուն ընտրեւագոյնին վրայ կը բարձրացնէ Միքայէլեանի կիսանդրին, եւ մենք պատկառանքով կը խոնարհինք այս մեծ ու ազնիւ Հայու Զաւկին անուան առջեւ:

Կը թղթատեմ պատկերաշարը: Սերոր: Զեմ տեսած դէմք մը իրենին չափ հայեցի, իրենին չափ գեղեցիկ, իրենին չափ հանգարտ ու զիտակից ուժի առնագեղ արտայայտութեան մը մէջ պատկերացած:

Ո՞ր մէկն անուանեմ սակայն բոլոր այն պաշտելի նահատակներուն, որոնք անխտիր վացին, գերագոյն խոփալին անուշով, մենելի «ազատութեան ճանապարհին», որպէսզի ապրի գաղափարը, որպէսզի ապրինք մենք...: Ուշի ուշով կը նկատեմ իւրաքանչիւրին դէմքը, հոն իրենց հոգին կարգալու բարեյօժարութեամբ: Ոմանք կ'արտայայտեն խանդավառ հոգիներ, անզրտակից ու ինքնացայտ, վերացական ու երազատոջոր, ինքնամոռաց, ուռուցիկ եւ կուրօրէն բոլորանուէր: Ուրիշներու մօտ՝ կը պատկերանայ գերագոյն արդարութեան զգացումին զայրոյթը, եւ տառապողներու

կը քողուն կեանքի եւ առողջութեան պահպանման պէտք եղած գործունէութիւն մը միայն, այն պահուն իսկ, երբ անհրաժեշտ մերդաշնակութեան խզումով՝ իմացականութեան աւերումին ու գործարանաւորութեան մահուան պատեալ չեն ըլլար:»

(Les Caractères, p. 16, par Fr. Paulhan. F. Alcar .

ցաւին վերահասութիւնը, լուսաւորուած՝ իմացականութեան զիտակից շնորհով: Իրենց նպատակներուն մէջ ամուր, իրենց որոշումներուն մէջ սառնորէն անդըրդուելի եւ ահեղ են անոնք:

Պ. Վարանդեան՝ հոյակապ պերճախօսութեամբ ու վճիտ քնարականութեամբ գլուխ մը կը նուիրէ հերոսներու պաշտամունքին: Լիովին համակարծիք եմ իրեն: Մեր այսօրուան ճշմարիտ սուրբերն անոնք են՝ որ կրցան հերոսանալ ու մեռնիլ յանուն ազգային վերածնութեան դատին:



Հակիրճ գրախօսական մը, ինչպէս պարտաւոր են ըլլալ իմիներս, չի կրնար իրենց մանրամասնութիւններուն մէջ ձեռք առնել այն բոլոր հարցերը, որոնց ուսումնասիրութեամբ կ'ըբաղի Պ. Վարանդեանի գիրքը:

Ընդհանրապէս խօսելով, անհրաժեշտ է սակայն մատնանիշ ընել թէ, այս գիրքը կը պարզէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հայեացքները եւ ընդհանուր աշխարհահայեցողութիւնը՝ հայ կեանքին վերաբերմամբ:

Դաշնակցութիւնը մեր այսօրուան քաղաքական կուսակցութիւններուն մէջ, անժխտելի կերպով, ամենէն գործունեայ, ամենէն ընդարձակածաւալ, ու միեւնոյն ատեն ամենէն աւելի հասարակաց ըմբռնումին մէջ վէճի ու անհամաձայնութեան առարկայ դարձած կուսակցութիւնն է, թէ՛ իր ձգտումներուն եւ թէ՛ իր գործելակերպին տեսակէտներով: Իր ընկերավարական ծրագիրը մեղի համար վտանգաբեր կը գտնեն շատեր: Իր գործելու եղանակը՝ այլամերժ, խիստ եւ բուռն:

Իմ դործս չէ հոս զուտ փիլիսոփայութեան տեսակէտով քննութեան ենթարկել ո՛չ ընկերավարական վարդապետութիւնը, իր տեսաբանութեան եւ իր առաջ բե-

րած գործնական արդիւնքներուն համեմատ, ո՛չ ալ յեղափոխական կուսակցութեան մը գործելակերպը: Այդ տեսակ ուսումնասիրութիւն մը ընելու պահուն, պէտք պիտի ըլլար նաեւ նկատի առնել վերլուծական նշաւակութիւնը ամէն կարգի ընկերային ձգտում ունեցող վարդապետութեանց եւ իրենց գործելակերպերուն, — այն բոլոր բարոյական գրութիւններուն՝ որոնք անհատին ու ընկերութեան առնչութիւնները ներդաշնակելու համար՝ կը վատնեն աշխարհի լաւագոյն բարեկամեցողութիւնն ու իմաստութիւնը: Ի՞նչ ապերախտ ու կործանարար աշխատութիւն մը պիտի ըլլար այդ, եւ ի՞նչ անուշ պատրանքներ, հմայաթափ, պիտի ցնդէին, այդպիսի պարագայի մը մէջ: Ո՛չ, ասիկա իմ դործս չէ այս անգամ: Վասնզի տեղի չկայ:

Այս պահուս կ'ուզեմ միայն ըսել որ, հետեւած ըլլալով այն մեղադրանքներուն, որոնցմով հայ ժողովուրդին մէջ մասը ուղած է նշաւակել Դաշնակցութիւնը, կը գտնեմ դանոնք մեծադոյն չափով զրպարտական: Պ. Վարանդեանի գիրքը կարդալու է, տեսնելու համար թէ ի՞նչ խելացի, ի՞նչ բանիմաց, ի՞նչ քաջատեղեակ եղանակով մը Դաշնակցութիւնն առաջադրած է օժանդակել հայ կեանքի վերակազմութեան, իր ընդհանուր հանգամանքներուն մէջ, ժամանակակից ընկերային — մտաւորական աշխարհը տողորտող դադափարներուն համեմատ: Ոչ ի՞նչ տեսայ կործանարար՝ այս զբոյն մէջ պաշտպանուած սկզբունքներուն ու ձգտումներուն խորը: Ընդհակառակը, դանոնք կը գտնեմ կենսաւէտ, ապրեցնող, վերանորոգիչ, քանի որ անոնք խակական արտայայտութիւնն են կեանքը նեխումէ կամ քարացումէ ազատել ձգտող բնաշրջման օրէնքին:

Անշուշտ իրաւացի է հետաքրքիր ըլլալ, գիտնալու համար թէ Պ. Վարանդեանի քարոզած ընկերային վար-

դապետութիւնը եւ զայն գործադրելու մեթոտը ընդ-
հանրապէս այս եղանակով ընդունուած են մեր մէջ,
իր բոլոր հաւատակիցներէն:

Պ. Վարանդեան բնաւ չըսեր թէ Հայ տարրը աշ-
խարհի մէջ կրնայ մէկէն ի մէկ ընկերվարականութիւնն
ապրիլ առանց իր գոյութիւնը վտանգելու: Այս ճշմար-
տութիւնը հասարակաց է բոլոր բարոյական համա-
մարդկային գրութիւններուն համար, — օրինակ՝ քրիս-
տոնէութիւնը: Կոյր ըլլալու է չտեսնելու համար այն
անդունդը՝ զոր զմեզ շրջապատող մարդկութիւնը կը
պահպանէ իր պաշտօնական դաւանանքներուն եւ իր ա-
մենէն իրական ապրելակերպին մէջ:

Արդարեւ կարելի չէ, առանց յիմարութեան, ձգտիլ՝
հայութեան բազմապիւլսիչ ուժերն իրարմէ հեռացնելու,
հայութեան ամբողջութիւնը կազմալուծելու ներքին
սպառնալուծներով, յանուն վարդապետական աղան-
դամոլութեան, — յանուն յեղափոխական կամ հակա-
յեղափոխական սկզբունքներու — եւ աս այնպիսի ժա-
մանակներու մէջ՝ ուր զմեզ շրջապատող քաղաքական
փոթորկալի հանգամանքներն ու պայմանները՝ ահար-
կու սպառնալիքներ են մեր գոյութեան համար: Այդ
սխալ մեթոտը, որի՛ կողմէն որ ալ առաջարկուի, պիտի
մատնէ ազգային հաւաքական շահերու անդիտակցու-
թիւն. պիտի մատնէ մահամերձ ժողովուրդի մը ջղա-
ձղական շարժումը:

Որքան ատեն որ նշաններ չտեսնենք մեր շուրջը,
որ զմեզ պիտի ապահովէին ի մասին համամարդկային
բացարձակ արդարութեան մօտալուտ յաղթանակին,
մեր գերագոյն առաքինութիւնը պիտի ըլլայ արթուն
կենալ ու շուրջերնիս նայիլ: Կարելի չէ տեղի տալ,
յանուն տեսականօրէն լաւագոյն վարդապետութիւննե-

րու, երբ ուրիշներ զմեզ առանձին պիտի թողուն ա-
նոնց գործադրութեան մէջ: Կարելի է որ մարդիկ պատ-
րաստուին ընկերվարութեան: Բայց պէտք է զիտնալ որ,
իր ընդհանրացած ձեւին մէջ՝ միայն ընկերվարութիւնը
գործադրելի է անվարան:

Գիտենք թէ ի՞նչ ուղղութեամբ կ'ընթանայ այսօր
ինքզինք քաղաքակիրթ եւ մարդկայնացած հռչակող
քաղաքական աշխարհը: Ի՞նչ լիբր եւ աղտոտ կատակեր-
գութիւն կը խաղայ ան: Այս հանգամանքները միշտ
աչքի առջեւ ունենալու է: Եւ ես տեսայ որ Պ. Վարանդե-
ան ա՛յս շինարար մտքով կ'ուսուցանէ: Եւ այս իմաս-
տով կը գրէր Պ. Ռ. Դարբինեան ասկէց առաջ՝ Ազա-
տամարտի մէջ հրատարակուած յօդուածաշարքով մը:

Ասոնցմէ դուրս, ինչ որ ալ ըլլային այն բոլոր
կարելի տեսակէտները, որոնք պիտի ընդդիմահան-
ուէին Դաշնակցութեան տեսակէտներուն, չենք կրնար
ուրանալ թէ, Դաշնակցութիւնը, անտարակոյս՝ զինքը
տողորդ ընդհանուր ոգիին իսկ բերմամբ, հայ կեան-
քին մէջ կենսաւէտ ուժ մըն է, զոր կարելի չէ վարկա-
բեկել կամ ջլատել ջանալ, առանց վնասելու ազգային
դատին ու շահերուն: Անտարակոյս կարելի է քննադա-
տել Դաշնակցութիւնը, երբ տեղի կայ, անկեղծու-
թեամբ ու անչահախնդրութեամբ: Արի կուսակցութիւն
մը չէր կրնար մերժել քննադատուելու կարելիութիւնը:
Բայց զայն քննելու աններելի ինքնասպանութիւնը թող
չգործուի բնաւ: Դաշնակցութիւնը, հիմնարկութիւն
մըն է, որ, եթէ չուզեր ցրտութեան մը մէջ բխրե-
ղանալ, անշուշտ պարտաւոր է կրելու ժամանակին
հարկադրած փոփոխութիւնները: Ինքը ձգտելով ըլլալ
հայ կեանքին պահանջներուն արտայայտութիւնը, ի

հարկէ չի կրնար անտեսել այն նորանոր պայմանները, որոնց մէջ պիտի կրնար արդիւնաւորել մեզի համար՝ նոր մտքին բոլոր բարիքները: Պ. Վարանդեան, որ լուրջ գրող մըն է, այդ մտքով կը հաւաստէ իր ընթերցողները: Կը սիրեմ հաւատալ իր անկեղծութեան, վասնզի կը փափաքեմ որ Դաշնակցութիւնը ապրի ու բարգաւաճի, եւ վասնզի համոզուած եմ թէ՛ կաղմակերպութիւնները նշանակելի ու մեծ արժէք ունին իրենց քաղաքական ու ընկերային կեանքին մէջ պատմա՛լան եւ այլ կարգի չարիքներէ հալածական ժողովուրդներուն դոյութեան տեսակէտով: Տակաւին ճշմարիտն այն է որ, քաղաքակրթութեանց թոհուրոհին մէջ ապրիլ ու զարգանալ ձգտող ժողովուրդները կը յաջողին ու կը բարգաւաճին որքան իրենց բուսցուցած անհատական հանճարներով, նոյնքան ու նաեւ՝ այն կաղմակերպական ուժերով, որոնք կոչուած են իրականացնել մեծ մարդոց մեծ երազները:

«Շանք» կիսամսեայ հանդէս
1 Նոյեմբեր 1911, էջ 163-164

ՆԱԴԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆ ԱՇՈՒՂԸ ԵՒ ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՅՈՎՆԱԹԱՆԵԱՆ ՆԿԱՐԻՉԸ

Փարիզ, 1910

Պ. Զօպանեան քանի մը ամիս առաջ Փարիզի մէջ հրատարակեց հատոր մը, որ կը պարունակէ տաղերը Նադաշ Յովնաթան բանաստեղծին եւ ընդօրինակութիւնները՝ էջմիածնի տաճարին որմանկարիչ Յովնաթան Յովնաթանեանի գործերուն:

Պ. Զօպանեան ամփոփ ուսումնասիրութեամբ մը մեզի կը ծանօթացնէ երկու հայ արուեստագէտները, իրենց կենսագրական գիծերուն եւ իրենց գործին քննադատական արժէքին տեսակէտով, ու Պ. Զօպանեան միշտ իր գիտուն révélateur-ի պատուական դերին մէջն է:

Իրմէն կը տեղեկանանք թէ՛ Աշուղը ծնած է 1661ին, Սիսականի Շօռօթ բանաստեղծական գիւղաքաղաքին մէջ, — զեղեցիկ աւան մը՝ չրջապատուած վտակներու, անտառներու, ձորերու եւ բնական բիւր գեղեցիկութիւններու վայրանկարներով: Իր կենսագրական գիծերը ցանցառ են: Իր որդւոյն, Յակոբի՝ իրեն ձօնած մէկ տաղէն միայն կը տեղեկանանք թէ՛ Աշուղ Յովնաթան իր ժամանակին «ուսումնական» մըն է եղած, իմաստուն եւ ընդհանուր յարգանքի արժանացած անձ մը,

ուչ թէ հասարակ ժողովրդային աշուղ մը:

Իսկ նկարիչ Յովնաթան՝ թուոն իսկ է Աշուղ Յովնաթանին, եւ իր կարգին եղած է խիստ յարգուած ու դիրքի տէր անձնաւորութիւն մը:

Պ. Արշակ Զօպանեան, Նարեկացիէն, — չվարանի՛նք ըսելու, այո՛, Նարեկացիէն ու Քուչակէն յետոյ, գիւտը կ'ընէ այս երկու թանկագին Հայերուն, որոնց գործը սահմանուած է նպաստի բաժին մը բերելու հայ գեղարուեստական Մուսէօնին:

Հատորը կը պարունակէ քառասունեւեկ տաղեր, Աշուղ Յովնաթանէն, եւ լուսանկար վերարտադրութիւնը քսանեւեկ կտաւներու, զարդանկարներու, որմանկարներու՝ «պատկերհան» Յովնաթանէն:

Նաղաշ Յովնաթան՝ կեանքի բանաստեղծ մըն է, թեթեւ, անհոգ, զուարթ հոգի մը, որ կեանքի երեւոյթին վրայէն կը թուի կ'անցնի՝ ծիծառի մը նման ուրախ, եւ ապրելով վայրկեանին երջանկութեան մէջ: Կը սիրէ կեանքը, կը սիրէ կինը, կը սիրէ գինին, կը սիրէ միսը: Զգայապաշտ բանաստեղծ մըն է, — ոգեկան ու միստիք դաստիարակութեան մը վրայ ճառագայթող հոգի մը, սիրաւէտ, արբշիւ, տարուած, որ ժամանակ ու պէտք չունի կանգ առնելու՝ մտածման խոփոռութիւններուն առջեւ: Իր սէրը, հակառակ տեսակ մը խպնտութեան, որ հայ սիրային բանաստեղծութեան ընդհանուր նկարագիրը կը չինէ, ընդունակ է համարձակութիւններու եւ յանդգնութիւններու, որոնք վայելքի զօրեղ ախորժակներով բաբախուն իրապաշտ խառնուածք մը կը մատնեն: Իր սիրականին կը որ եւ համեղ շամամներուն յաճախանքէն հալածական, աշխարհի մէջ անոր չքնաղ պատկերը միայն կը տեսնէ, եւ անով միայն կը հաւատայ մխիթարել աշխարհի ունայնութիւնը: Վասն զի ինք՝ կեանքի իմաստին բացարձակ տգէտ մը

չէ, ոչնչութեան ստուգութիւնը հոգիին մէջ սողոսկած է. բայց սա՛ է որ՝ ինք կանգ չառնէր անոր առջեւ, կ'ուզէ ապրիլ, ու կ'ապրի, սիրելով, խմելով ու ճաշակելով:

Նաղաշ Յովնաթան մեծ բանաստեղծ մը չէ անշուշտ: Քուչակ մը չէ ինք ապահովաբար: Բայց իր բանաստեղծութեան մէջ յատկութիւնները կան՝ զգայուն սրտի մը, գիտուն մտքի մը եւ թրթռուն հոգիի մը: Իր բանաստեղծական գործը խիստ անհաւասար է՝ գրական արժէքի տեսակէտով: Մեծ մասամբ անիկա շինուած է հասարակ տեղիքներով, տափակ է եւ անթուիչ՝ ներշնչումով, եւ զուրկ՝ ինքնատպութենէ: Բայց դայն պէտք է նկատել իր լաւագոյն կողմերէն, եթէ ունի անոնցմէ: Բանաստեղծի մը սիրտը ակունք մըն է: Եւ անիկա միշտ միօրինակ մաքրութեամբ ջուր մը չի տար: Անճրեւեւը, մթնոլորտային եւ երկրաբանական յուզումները՝ կ'ազդեն ջուրին յատկութիւններուն վրայ: Բաւական է որ ակունքը մաքուր ըլլայ ըստ ինքեան: Նաղաշ Յովնաթան՝ բաւական մաքուր ակունքի մը յատկութիւններէն զուրկ չէ: Կարելի է ախորժակով ու համակրութեամբ կարգաւ գինքը, եւ ասիկա անպէտ արժանիք մը չէ:

Պէտք է նոյն իսկ ընդունիլ թէ, Նաղաշ Յովնաթան մէկն է այն մոռցուած բանաստեղծներէն՝ որ հետզհետէ կը յայտնուին, հերքելու համար սա ընդհանուր կարծիքը թէ՛ հին հայ բանաստեղծութիւնը կրօնաբարոյական մխօրինակ մօթիֆ մը միայն գիտցած է շահագործել: Ունեցած ենք ժողովրդային հարուստ բանաստեղծութիւն մը: Մեր ցեղին հոգին ինքզինքը կ'արտայայտէ հոն իր նկարագիրը շինող տարրերուն ճիշտ ալլաղանութեան մէջ: Ասիկա բաւական էր վերեւի սխալ կարծիքը ջրելու: Մեր անգիր բանաստեղծութիւնը անգին

գոհարներու շարան մըն է: Հոն կը շողան բազմերանդ ճառագայթներ զգացումներու եւ գաղափարներու աշխարհէն, որ մեր ցեղը ոգեւորած են դարերու ընթացքին: Հայ հանճարը՝ միակ աղբատիկ լար մը չէ՝ հնչեցուցած: Անիկա լսելի ըրած է բազմադի քնարի մը ամենէն քաղցր ու սրտազին թրթռումները: Ձեռագիրներու մէջ մոռցուած հայ թրուպատուներու յայտնութիւնը՝ պիտի դայ բերել թանկագին նպաստ մը այս ճշմարտութիւններն իսկ զօրացնելու մտքով: Մնաց որ, միմիակ Նահապետ Քուչակի մը գոյութիւնը բաւական պիտի ըլլար լրացնելու բոլոր պարապները: Նահապետ Քուչակ, զմայելի ու սիրելի այն քաղցր բանաստեղծը, այն համադրական Հայու հոգին՝ որուն խնկաբոյր ջերմութիւնը իմ հոգիս կը գինովցնէ սիրով ու հեշտութեամբ, որուն հետ կ'զգամ թէ կ'եղբայրանան իմ բոլոր զգացումներս, ամէն անգամ որ իրեն կը մօտենամ, իր անուշ, իր փափուկ ու թարմութեամբ սարսուռն երգերուն մէջ փնտռելու համար՝ մխիթարութեան վրձիտ աղբիւր մը: Ասիկա անոր համար է՝ որովհետեւ կը զգամ թէ ան՝ որ այդ սիրոյ եւ արցունքի երգերը երգեց, հոգի մըն էր իմ հոգիէս, սիրտ մըն էր իմ սիրտէս, եւ տակաւին բան մը կայ մէջս՝ որ իրմէ կը խօսի, — պիտի համարձակէի ըսել:

Բանաստեղծները, մանաւանդ ժողովրդային բանաստեղծները, եւ անոնք՝ որ շատ մասնաւորութեամբ դարտուղի զգայնութեան մը անօրինակ թրթռումները լսելի չեն ըներ, ամէն անգամ կը խօսին մեզի ցեղի մը սրտին ամէնէն ինքնաբոլի ու ամէնէն ջերմ զգացումներուն խորէն: Ժողովուրդ մը ամբողջ՝ անոնց մէջ պիտի ճանչնայ ինքզինք, իր ցաւերով: Ու բոլոր տեսիլներն ու պատկերները՝ իր երեւակայութեան աշխարհը ծաղկաւետող, ու բոլոր կիրքերը՝ իր հո-

գին ապրեցնող, ու բոլոր լարերը՝ զինքը հինաւորցնուիրական կոճղին կապող, — այդ բոլորը պիտի տեսնէ ու ներզգայ անոնց հետ:

Նաղաշ Յովնաթանի տաղերուն ընթերցումը՝ ընդունակ է այսպիսի խորհրդածութիւններ թելադրելու:

Իսկ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը՝ հասարակ արուեստագէտ մը չէ: Պ. Զօպանեան անոր մասին կը վկայէ ուշադրաւ տաղանդ մը, որ պատիւ կը բերէ հայ հանճարին: Դժբախտաբար, իր գործերուն կարեւոր մէկ մասը՝ էջմիածնի միաբանութեան տգիտութեան եւ իրիմեան կաթողիկոսի վանտալական հակումներուն հետեւանքով, փճացած է:

Սպասելի է որ Յովնաթան Յովնաթանեանի թողած գործը ուսումնասիրուի մասնագիտական հասկացողութեամբ:

Պ. Զօպանեան՝ մատնանշում մը ըրած է, եւ իր դերը, վերստին, ազնիւ ու գեղեցիկ դեր մըն է միանգամայն:

**

Ինչպէս կը տեսնուի, խիստ մեծ նշանակութիւն ունի անցեալը պրպտել, եւ Քուչակներ կամ Յովնաթաններ հանել դարերու փլատակներուն տակէն: Հնախոյզի նուիրական ու յարգելի աշխատութիւն մըն է այդ: Այդ գիտերը աւերակներու մէջ գտնուած թանկագին դրամներ, արուեստի մեծարժէք առարկաներ են: Կը նայինք անոնց վրայ, հիացումով, երկիւղած գուրգուրանքով, ու անոնց մէջէն կը կարդանք անցեալը:

Մեր անցեալի մոռցուած տաղանդները վեր հանելու տեսակէտով, ահա՛ այս կարգի սուրբ աշխատութիւն մըն է, որուն ինքզինքը նուիրած է Պ. Զօպանեան, տարիներէ ի վեր: Իրմէն աւելի ընդունակ ոչ ոք կար այդ

նուիրական պաշտօնին համար: Ոչ ոք իրեն չափ զգայուն միտք մը ունի, հասկնալու համար բոլոր կարելի գեղեցկութիւնները. ո՛չ ոք իրեն չափ լայն եւ հիւրընկալ սիրտ մը ունի, յօժարելու եւ հանդուրժելու համար անոնց գոյութիւնը: Ես չեմ ճանչնար մէկը որ իրեն կարենար հաւասարել՝ գեղեցկութեան պանծացումին աննախապաշար ու աննախանձ խանդավառութեան մէջ: Ինք չէ կրցած հանդուրժել որ հայ միտքը անտարբեր մնացած ըլլար նոյնիսկ սկզբնական ակունքէն ճառագայթող այն լոյսերուն համար՝ որոնք իր փառապսակին լաւագոյն զարգերը պիտի կաղմէին: Իր գրական-գեղարուեստական համակրութիւնները կը սաւառնին մաքուր բարձրութեան մը վրայ, ուր անդօր են պզտիկ նկատողութիւնները՝ պզտիկ շահերուն ու պզտիկ կիրքերուն:

Կարելի չէ անտարբեր աչքով նկատել գործունէութիւնը թանկագին գրագէտի մը, որուն կեանքին կարեւոր մէկ մասը նուիրում մը եղած է Հայ Հանճարին պանծացման: Ժամանակը եկած է որ կարենանք անմիջապէս գիտակցիլ մեր սեփական փառքը շինող հարըստութիւններուն:

Պ. Զօպանեան մէկն է անոնցմէ: Իր գրական գործունէութիւնը, իր ընդարձակութեամբ ու որակով, ինքզինքը կը հարկադրէ մեր սքանչացման ու յարգանքին: Մենք պէտք չունինք սպասելու որ մեր փառքերը մեռնին եւ սուգի անօգուտ պսակներ զրկենք անոնց հողակոյտերուն: Եռանդով կը ձայնակցիմ Ոստանի մէկ խմբագրին, որ, Պ. Զօպանեանի ներկայ գործին վրայ գրած իր մէկ գրախօսականին իբր վերջաբան, կ'առաջարկէ տօնել բազմաշխատ գրագէտին քսանեւհինգամեայ գրական գործունէութեան յոբելեանը: Այսպիսի

ցոյց մը բան մը չպիտի աւելցնէր անշուշտ Պ. Զօպանեանի արժանիքներուն վրայ. բայց այսպիսի ցոյց մը մէկ կողմէն պիտի ապացուցանէր թէ անիկա սրտի պահանջ մըն է նոյն իսկ անոնց համար՝ որ պիտի գիտցած ըլլային դրապէս գնահատել յոգնաջան աշխատաւորին գործը, եւ միւս կողմէն եղած պիտի ըլլար բարոյական եւ նիւթական գոհացումի պատրուակ մը՝ արժանաւոր յոբելեարին համար:

Սպասելի է որ, պոլսահայ մտաւորականութիւնը յօժարութեամբ նախաձեռնարկ ըլլայ ի գլուխ հանելու Պ. Զօպանեանի յոբելեանին գաղափարը: Չեմ կարծեր որ անարձագանգ մնայ միտք մը՝ որ արժանի է անխտրական համակրութեան: Պ. Զօպանեան ունի անկախ հայ գրագէտի այն պայծառ հանգամանքը, որով ինքզինքը կարող է հակադիր ընելու մեր ամենուս յարգանքին ու սիրոյն:

«Ազատամարտ» շաբաթաթերթ,
1 Մայիս 1911, քիւ 42

ՎԱՂՈՒՍՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Շաբաթաբերք «Մասիս»ի 1900 Յունիս 24ի թիւին մէջ (թիւ 26), խմբագրութիւնը իր աշխատակիցներուն եւ առհասարակ ընթերցողներուն ուղղած է հետեւեալ *Հարցարանը*, զոր մտածած ու խմբագրած էր Արտաշէս Յարութիւնեան: Ասոր պիտի հետեւին հեղինակին բացատրական մէկ քանի տողերը, իր տեսակետներն ու եզրակացութիւնը: Աւելորդ է ըսել թէ այս հարցը ժամանակին մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց եւ ծանօթ գրագէտներ, ինչպէս Ռ. Պէրպէրեան, Ռ. Զարդարեան, Ռ. Որբերեան, Յովհ. Գազանմեան, Ս. Դաւթեան, Արշ. Ալպօյանեան եւ Շ. Շաւարշ, իրենց տեսակետները պարզեցին շահեկան յօդուածներով:

Ն.Գ.Բ.

Գրականութիւնը այն ատեն միայն ճշմարիտ ու անկեղծ է, երբ անիկա կը ներկայանայ իբրեւ գրաւոր ցոլացումն ու յիշատակարանը անցեալ ու ներկայ կեանքի երեւոյթներուն այն ցեղին՝ որուն կը պատկա-

նի, — արտայայտուելով այդ ցեղին գեղեցկագիտական-գրական մասնաւոր խառնուածքին տիրական առանձնա-յատուկ յատկութիւններուն համեմատ:

Սկզբունքով ընդունելէ ետքը այս assertion-ը.

Ա.— Կը կարծէ՞ք թէ մեր ցեղն ընդունակ ըլլայ նշարտապէս հայ գրականութիւն մը ստեղծելու:

Բ.— Այսօրուան թրքահայ գրականութիւնը ընդհան-րապէս կը համապատասխանէ՞ ակնարկուած պայմաննե-րով հայ գրականութեան մը, եւ, Պալիս՝ թրքահայերու արդի մտաւորական կեանքին իբրեւ գլխաւոր կեդրոն՝ ընդունա՞յ է ու կրնա՞յ ըլլալ այդ գրականութիւնը ե-րեւան բերելու, իր բովանդակ ընդարձակութեանն ու կատարելութեանը մէջ:

Գ.— Կը կարծէ՞ք որ այսօրուան Պալսահայ-թրքահայ գրականութիւնը պիտի ունենայ նոր ձգտումով մը ներ-շնչուելու, եւ, այս տեսակէտէն՝ ի՞նչ ուղղութեամբ ու ի՞նչ ոգիով կը բաղձաք որ կատարուի մեր գրականու-թեան բարեշրջումը վաղուան համար:

Դ.— Ի՞նչ կը խորհիք գաւառական գրականութեան մասին: Ըստ ձեզ, գաւառական գրականութիւնը ընդու-նա՞յ է ակնարկուած բարեշրջութիւնն իրագործելու, թէ՛ մեր գրականութեան մէջ անոր գոյութեան իրա-ւունքը պէսպիսութեան մը, զանազանութեան մը, մաս-նանշանի մը համագամանքով միայն ընդունելի կը նկա-տէք:

Իսկ եթէ կ'ընդունիք գաւառական գրականութեան կարեւորութիւնն ու առաւելութիւնը Պալսականին վրայ, զուտ հայեցի ներշնչումով ու իսկատպութեամբ գրա-կանութիւն մը ծաղկեցնելու ծրագրին իրականացումն տեսակէտէն, ըստ ձեզ, որո՞նք են այն միջոցները ո-րոնցմով գաւառացի գրագէտները գործնական վիճակը

պիտի ունենային այդ գրական ծրագիրը գործադրելու:

Այդ պարագային, ի՞նչ պիտի ըլլար Պալսեցի գրա-գէտին դերը՝ վաղուան գրականութեան նկատմամբ, եւ ի՞նչ կը խորհիք իր ապագային մասին:

Այս հարցարանին առթիւ, Մասիսի խմբագրութիւ-նը կը գրէր հետեւեալը.—

«Այս հարցումը, — զոր հրապարակաւ կ'ուղղենք մեր հին ու նոր բոլոր դրագէտներուն վաղուան հայ գրա-կանութեան նկատմամբ քննութիւն մը կատարելու բաղ-ձանքով, — մեզի թելադրած է մեր բարեկամ ու աշխա-տակից Արտաշէս Յարութիւնեան՝ գաւառացի ծանօթ դրագէտը որ ամէն ձեռնհասութիւն ունի այս տեսակ ձեռնարկի մը: Աւելի պարզ խօսելու համար, ըսենք թէ Յարութիւնեան ինքն է հեղինակը հարցումին՝ զոր իր առաջարկութեան վրայ՝ սիրայօժար կը ստանձնէ Մա-սիսի խմբագրութիւնը, իր թերթին էջերը բանալով այս կարեւոր խնդրին առջեւ, հասնելիք պատասխանները յաջորդաբար հրատարակելու պատրաստակամութեամբ: Ինչպէս կը տեսնուի՝ հարցումը բոլորովին լուրջ հան-դամանք մը ունի, եւ կը փափաքինք կարելի եղածին չափ շատ ունենալ ձեռնհասներու կարծիքը կամ պա-տասխանը, — փոյթ չէ թէ հակիրճ ըլլան կամ ընդար-ձակ — որոնց ամբողջին երեւումէն ետքը, ընդհա-նուր եղբակացութիւն մը պիտի գրէ Յարութիւնեան, եւ խմբագրութիւնն ալ իր կարգին:

«Թէեւ Մասիսի խմբագրութեան կողմէ պիտի ձեռ-նարկուի առանձին նամակներով դիմում ընել ամէն ա-նոնց որոնք անուն մը ունին մեր դրականութեան ու լրագրութեան մէջ, բայց ուրախ պիտի ըլլանք՝ եթէ

ընդհանուր կերպով՝ իբրեւ իրենց ուղղուած նկատեն այս հարցումը մեր հեղինակները, գրագէտները, հրապարակադիրները, եւ ինքնաբերաբար պատասխանել յօժարին, առանց անհատական հրաւերի սպասելու, որուն առաջման մէջ կրնան յապաղումներ եւ նոյն իսկ թերացումներ պատահիլ:

«Կը սիրենք յուսալ որ մեր սոյն հրապարակային հրաւերը ինչպէս նաեւ մեր անհատական դիմումները փութկոտ ընդունելութեան մը պիտի արժանանան եւ առ առաւելն մինչեւ մէկ ամիս պիտի ստանանք սպասուած բոլոր պատասխանները:»

«ՄԱՍԻՍ»Ի ՀԱՐՑԱՐԱՆԻՆ ՇՈՒՐՁ

Բիւրակնի խմբագրութիւնը, գրչի աննկատ շարժումով մը, իր յունիս 27ի թիւով կ'ըսէ թէ, իր թերթին 1898 եւ 1899 շրջաններուն մէջ իր աշխատակիցները թէ՛ Պոլսէն եւ թէ՛ դաւառէն ընդարձակ ուսումնասիրութեան նիւթ ըրին այն չորս հարցումները, զորս Մասիս իր թիւ 26ով ուսումնասիրութեան նիւթ կ'առաջարկէ «Մասիսի առաջարկ» խորագրին տակ: Եւ Մասիս այս tardif (°) առաջարկին առիթով հետաքրքիրները կը հրաւիրէ աչքէ անցընել Բիւրակնի նախորդ համարները, ուր անոնք լիուրի (°) պիտի գտնեն եղեր իրենց հարցասիրութիւնը գոհացնելու նիւթեր: Ու, իբրեւ վերջաբան, կ'աւելցնէ. «Սպասենք տեսնելու համար թէ արդէն ըսուածներէն տարբեր բաներ մը երեւան պիտի պա՞ն այս նիւթին վրայ: Բայց պէտք է որ մոռացութեան թողուի արդէն կատարուած աշխատութիւն մը:» Որովհետեւ այս գրութեան շեշտը Մասիսի ձեռնարկին վնասակար ու réactif ըլլալու անբացատրելի նպա-

տակ մը կը մատնէ, ինքզինքս ստիպուած կը զգամ ընթերցողներուս դիտել տալու թէ.

1. Բիւրակնի երբեք, au grand jamais, քննութիւն մը բացած չունի վաղուան գրականութեան վրայ այն ձեւով՝ որով կը ձեռնարկէ բանալ այսօր Մասիս:

2. Իր նշանակած թուականներուն Բիւրակնի առաջին անգամ ու միմիայն ինէ հրատարակած է զանազան յօդուածներ Պոլսահայ գրականութեան իսկական նշանակութեան՝ ու գաւառականին ապագայ ընդարձակ կոչումին վրայ, ու Պոլսահայ ո՛չ մէկ գրող իր կարծիքը յայտնած է այս մասին: Երկու տարտամ յօդուածագիրներ միայն գաւառէն բանասիրութեան, ազգագրութեան ու լեզուաբանութեան կարեւորութիւնը երգեցին սովորական ծանօթ եղանակով: Կը յայտարարեմ թէ Բիւրակնի խմբագրութիւնը ինք իր կողմէն աշխատութեան մէջ մասնակցութիւն չէ ունեցած ուղղակի, եւ այդ յօդուածները իր թերթին մէջ հրատարակուած տեսնելու բախտէն զատ՝ գործօն դեր մը չենք կրնար ձանձնալ իրեն համար, որով, արդէն կատարուած աշխատութիւն մը մոռացութեան թողուած տեսնելու վախը, այսօր, իր հաշուին, բոլորովին անտեղի կը դառնայ:

Խնդիրը ուրիշ տեսակէտէ մը նկատելով, չեմ գիտեր թէ գրական կարեւոր հարցի մը մասին բացուած այս քննութեան առթիւ ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելուն մէջ ի՞նչ օգտակար ու պարկեշտ նպատակ մը կրնայ կենալ Բիւրակնին համար. բայց դիտել կուտամ որ, մեր յարուցած խնդիրը երբե՛ք իր կարեւորութիւնը չի կորսնցներ, եւ եթէ կրկնութիւն մըն ալ եղած ըլլար -- ինչ որ չէ -- ոչ թէ յետամնաց, այլ օգտակար անհրաժեշտ կրկնութիւն մը եղած պիտի ըլլար մեր ըրածը:

Եթէ Բիւրակն բոլորովին անկեղծ է իր դիտողութեան մէջ, այն ատեն իր հասկացողութեան շրջանակէն դուրս մնացած կ'ըլլայ սա մտածումը թէ նոր դադար մը որպէս զի օգտակար իրականութեան մը յանգի, անհրաժեշտ է որ նուիրագործուի տեսակ մը հասարակաց կարծիքով, ու անոր համար որեւէ կրկնութիւն, այս կամ այն ձեւի ներքեւ, ոչ թէ յետամնաց, անօգուտ է, այլ մանաւանդ՝ անհրաժեշտ:

Յանկալի էր որ Բիւրակին հրաւիրած հետաքրքիրներէն ալ այս առիթով իրենց հետաքրքրութեան արդիւնքը ընդհանուրին ծանօթութեան ներկայացնողներ պտնուէին:

Ծ. Խ. — Աւելորդ կը սեպեմք մեր կողմէ բան մը աւելցնել այս Յայտարարութեան վրայ, որ յստակ կերպով կը հաստատէ արդէն թէ Բիւրակն կամովին կամ ակամայ սխալի մէջ ինկած է՝ այնպէս մը հասկցնել ու գիտլ իր ընթերցողներուն թէ՝ «Վաղուան գրականութեան» վրայ Մասիսի կողմէ մեր գրագէտներուն ուղղուած հարցումը արդէն իսկ այդ թերթին մէջ ծեծուած խնդիր մը եղած ըլլար:

Շար. «Մասիս», 15 Յուլիս 1900, Թիւ 29

«ՄԱՍԻՍ»Ի ՀԱՐՑԱՐԱՆԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

«Բիւրակն»՝ prestige է ու վարկէ ինկած թերթը, ինքնագովութեան ու ազգադրա-լեզուադիտա-բանասիրական տքնութիւններու հռչակաւոր fiasco ն, պարզապէս նողկալի կը դառնայ այսօր, վաղուան գրականութեան առթիւ բացուած վիճարանութեան մէջ: Կ'աղմըկէ, կը բացազանչէ, ձեռքը կուրծքին զարնելու ձեւով կը բողբէ, — ու դեռ բոլոր դաւեշտական ձեւերը

մէկու մը՝ որուն կարծեցեալ արժանիքները տարակոյսի ներքեւ պիտի դրուէին, — արժանիքներ՝ զորս անժըխտելի ու անվիրաւորելի նկատած էր ինքը: Այլ իր ինքնագով մունետիկի բոլոր խժալուր աղմուկը իրեն նաքարակիտ մըն ալ չի շահիլ տար՝ ի նպաստ իր դատին: Ընդհակառակն: Եւ անոնք որ «Բիւրակն»ը ժամանակէ մը ի վեր, — ու բաւական ժամանակէ ի վեր, — Գաւթեան դործակալութեան ռէքլամի անտանելի շրջաբերականին չարափոխուած տեսնելու ցաւը զգացին, այսօր իրենց տխուր համոզումներուն մէջ աւելի կ'ամրապնդուին միայն: Ընթերցող հասարակութիւնը, որ յաճախ հրապարակային վիճարանութեան մը ամենէն կարեւոր dessous-ներուն անդիտակ է, ուզածին պէս կրնայ մեկնել: Այդ հասարակութեան կը յանձնարարեմ, եթէ ձանձրութիւնը կ'արժէ, կարգալ «Բիւրակն»ին նախորդ համարները,

1. Համոզուելու համար իմ նախորդ յայտարարութեանց ստուգութեան: «Բիւրակն»՝ վաղուան գրականութեան վրայ քննութիւն մը եւ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ՝ իր Պոլսեցի ու գաւառացի բազմաթիւ աշխատակիցներուն կողմէն իր համարներուն մէջ լիուլի կատարուած ըլլալ կը հռչակէր, ու այսօր... միմիայն Պ. Գալուստ Անդրէասեանի անունը մէջտեղ կը նետէ: Գ. Անդրէասեանին, մեր նոր սերունդի ամենէն բեղուն ու հասուն միտքերէն մէկին՝ արժանիքներուն վրայ հիացող մըն եմ. այլ իր յօդուածները, իրենց ինքնուրոյն կարեւորութիւնը պահելով հանդերձ, անմիջական ու բացարձակ աղերս չունին մեր յարուցած խնդրին հետ: Ազգադրա-լեզուադիտա-բանասիրական նիւթերէ բաւական տարբեր բաներ կ'ուզենք քրքրել այս անգամ: Կը սպասենք որ «Բիւրակն» շարունակէ մէջտեղ դնել անունները իր Պոլսեցի ու գաւառացի բազմաթիւ աշ-

խառակիցներուն որոնք գրած են եղեր այս նիւթին վերայ:

2. Ձարմանալու համար թէ՛ արդեօք այս այն միւսնոյն սիրելի Պ. Դաւթեանն է, որ իր թերթին մէջ լաւագոյն գնահատականները հիւրընկալած եւ գրած էր այն անձին դէմ՝ զոր այսօր Լաֆօնթէնի ճանճին նմանցնելու ողորմելի եւ աղքատ սրամտութեան զուարճութիւնը կը պարգեւէ մեզի: Հասարակութիւնը՝ կրնայ վարմանալ այս ձեւով, իսկ ես՝ նողկանքը ունիմ յայտարարելու թէ՛ այսօր ինծի դէմ իր ասեղի անվնաս հարուածները այնքա՛ն չար մտադրութիւններով փորձել ուղղող այն երջանիկ, այն պարկեշտ, այն ուղղամիտ մահկանացուն է, որ դեռ երէկ, բարեկամաբար, — ինչո՞ւ չէ, — կը խնդրէր որ շարունակէի աշխատակցիլ իր թերթին: Ինչէ՞ն է այս հակասութիւնը՝ երէկին ու այսօրուան մէջ: Աս ալ խուրմագ խմբադրի հնարամտութիւններէն չըլլա՛յ:

Բայց բոլոր ատոնք՝ Դաւթեան դործակալութեան ունեւոր շրջաբերականին ինկած վարկը բարձրացնելու չպիտի ծառայեն ապահովապէս: Ու իբրեւ վերջնական եզրակացութիւն այս քիչ մը անտեղի վիճաբանութեան, ինչ որ ալ շարունակէ ըսել ուղեւ հնարամիտ դործակալը, Մասիսին ու անոր աշխատակիցներուն վնասակար ըլլալու մտադրութիւնը անտարակուսելի կը գտնենք:

Մ. Խ. — Կը ցաւիմք որ Պ. Արտաշէս Յարութիւնեան այսօրու խիստ պատասխան մը տալու հարկին մէջ գրանուցաւ, ինչ որ իր իբաւումին էր, Բիւրակնի անիմաստ ու անտեղի յարձակումներուն, որոնք բարեկրթութեան սահմանները անցան եւ անձնականութեան տարին՝ լրագրական հարցի մը կեղծ փողին տակ սկսուած վէճ մը (Տե՛ս այս շաբաթաթերթի յուլիս 18ի թիւը): Խնդիրը

իր պարզագոյն ձեւին վերածելով, մէջտեղ կը մնայ սա անհերքելի իրողութիւնը թէ Բիւրակնի խմբագրութիւնը չկրցաւ ցոյց տալ անունները այն գրագետներուն որոնք այդ թերթին մէջ գրած ըլլան «Վաղուան Գրականութեան» վրայ եւ ապաստանեցաւ միայն՝ Պ. Գալուստ Անդրէասեանի յօդուածներուն, տարիներ առաջ հրատարակուած: Ասկէ դուրս, ինչ որ գրեց ու գրէ Դաւթեան գործակալութեան *օսկանը*, խուսափողական բաներ են որոնց չարժեք այլեւս կարելոյութիւն տալ:

Արդէն, ինչպէս կը դիտեն Մասիսի ընթերցողները, երկու պարբերական հանդէսներ՝ մէկը Իզմիրէն ու միւսը Պոլսէն՝ բան գործ ըրած են ամենէն տափակ, ամենէն գոեհիկ ոգով վիճաբանութիւններ գրգռել մեզի հետ, միմիայն նպատակ ունենալով քիչ մը ուշադրութիւն հրաւիրել իրենց վրայ եւ եթէ հնար է՝ Մասիսի վայելած վարկը տկարացնել: Իրենց առաջին նպատակին մէջ յաջողին թերեւս, վասնզի շատեր տեսանք՝ գրասէր ու ընթերցասէր բարեկամներ՝ որոնք Մասիսի պատասխանները տեսնելէ ետք կը հարցնէին թէ ի՞նչ էին Արեւ. Մամուլի եւ Բիւրակնի մէջ գրուածները... գորս չէին կարդացած: Գալով երկրորդ նպատակին, ընտրած համբանին այնքան ծուռ է՝ որ խնդուքնիս կը շարժէ: Մենք պիտի շարունակենք մեր գրական — լրագրական այս համեստ ձեռնարկութիւնը նոյն ուղղութեամբ որուն կը հետեւինք ամիսէ ի վեր եւ որ արժանացած է հասարակութեան համակրանքին, առանց բնաւ ազդուելու այդ երկու թերթերու վարիչներուն գնդասեղի հարուածներէն որոնք գէթ ժանգոտած չըլլալու առաւելութիւնն ալ չունին:

Շար. «Մասիս»
5 Օգոս. 1900, թիւ 32

ԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՒ
ՌԷԹԵՈՍ ԷՖ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ա.

Ապահովաբար, եւ առանց չարամտութեան, Պէրպէրեան էֆ. միակ խոնարհամիտ մարդը գտնուեցաւ Պոլսահայ նախորդ սերունդի այն գրագէտներուն մէջ՝ որոնք անհերքելի մեծութեան մը հռչակովը ոսկեզօծուած տեսան իրենց անունները: Ինքը միակը եղաւ, որ ուզեց նկատողութեան առնել գրական այն խնդիրը, զոր երեւան հանեցինք նոր սերունդէն քանի մը երիտասարդ գրողներ: Անհրաժեշտ է այս կէտը ստորագծել, ի պատիւ իր լայն ու խորաթափանց մտքին: Առ այժմ՝ ուրիշներուն հետ դործ չունինք: Մենք զանոնք հանգիստ կը թողունք իրենց արհամարհանքի այն տղայական դիրքին մէջ՝ որուն հաճոյքը այնքա՛ն ակորժով ճաշակել կը թուին: Շնորհակալ ենք Պէրպէրեան էֆ.ին, որ մեզի առիթը կուտայ վերստին արծարծելու, վերստ-

*) Արտաշէս Յարութիւնեանի այս յօդուածը պատասխանն է Ռ. Պէրպէրեանի այն յօդուածին, որ լոյս տեսած է 1901ի Մասիսի մարտ 10ի թիւին մէջ: Ն.Գ.Բ.

տին մշակելու դադարի մը, որուն ապագայ պտղաբերութենէն գրական մեծագոյն բարիքները կը յուսանք սպասել:

Իմ մասիս, մեծ հաճոյքով ճաշակեցի իր յօդուածին բոլոր սրամտութիւններն ու յատկանշական շեշտերը: Զէ՞ մի որ ամէն մարդ՝ իր դիրքին յարմար լեզուն պատշաճ է որ գործածէ, եւ Պէրպէրեան էֆ. իր դիրքը ճանչցող մարդ է: Այսու հանդերձ, չեմ կարծեր որ իր յօդուածով վերջակէտը դնել առաջարկած ըլլայ գաւառացի այն դրիշներուն՝ որոնք քանի մը տարիներէ ի վեր գրական ամայի հրապարակին վրայ մարզանքներ կը կատարեն: Այդ գրական մարզանքներուն շարունակութիւնը արտօնելը իրօք պզտիկ վեհանձնութիւն չպիտի ըլլար, — բան մը որուն համար ինծի հետ շատեր պէտք է երախտապարտ ըլլան գրականութեան մեծահռչակ ու սիրելի վարպետներուն:

Դառնալով բուն խնդրին, Պէրպէրեան էֆ.ի յօդուածը սա ընդհանուր տպաւորութիւնը թողուց վրաս՝ թէ Մարդիկ եւ Իրքի հեղինակը «Վաղուան Գրականութեան» հարցը նկատողութեան առած է՝ առանց նախապէս անհրաժեշտ մտադրութեամբ հետեւած ըլլալու հոսանքը առաջ բերող գաւառացի գրողներու հրատարակութիւններուն: Ուրեմն յանցանքը մերը չէ, եթէ Պէրպէրեան էֆ. մեզի ըսել տալ ուզած ըլլայ այնպիսի niaiserie-ներ որոնք դուրս կը մնան մեր ծրարէն:

Այս յօդուածով, մէկ կողմէն պիտի հերքեմ այն վերագրումները որոնց մեղադրանքը կը ծանրանայ «Վաղուան Գրականութեան» վարկածը պաշտպանողներուն վրայ, միւս կողմէն պիտի ջանամ ընդլայնել այն նկատողութիւնները՝ որոնց համեմատ Պէրպէրեան էֆ. ու մենք տարակարծիք ենք քանի մը սկզբունքի կէտերու վրայ: Ասոր համար՝ չպիտի կարգաւորեմ

քննելի կէտերը, այլ պիտի հետեւի՝ քայլ առ քայլ Պէրպէրեան էֆ.ի յօդուածին:

Պէրպէրեան էֆ. կ'ըսէ. «Եւ նախ եւ առաջ, ըստ մեզ, պէտք է որ խնդիր ըլլայ թէ Հայը ինքնայատուկ գրականութիւն մը ունենալու ընդունա՞կ է:»

Մենք բոլորովին հակառակ կերպով կը խորհինք, եւ ինծի կը թուի թէ որ եւ է ժողովորդի համար իսկապէս ինքնայատուկ գրականութեան մը հնարաւորութիւնը՝ ինքնայատուկ կեանքի մը թէութեամբ միայն կրնայ գոյութեան իրաւունք ստանալ: Ասիկա, եթէ չենք սխալիր, ա'յնքան բացայայտ ընկերաբանական ճշմարտութիւն մըն է, որքան անիմաստ պիտի ըլլար՝ անոր դէմ փորձուած որ եւ է հերքումի ձեռնարկ: Զպիտի համարձակէինք նմանապէս ենթադրել՝ թէ այդ ճշմարտութիւնը նուազ քան առ մեզ ծանօթ է Թշուառութիւն եւ Գուքի բազմահմուտ հեղինակին:

Կ'ուզենք գիտնալ՝ թէ Հայը ընդունա՞կ է ինքնուրոյն գրականութեան, վասն զի կ'ուզենք ճշդել թէ ի՞նչ սահմանի եւ միջավայրի մէջ ունի անիկա աւելի՝ ինքնուրոյն անհատականութիւն:

Արդ, եթէ կը ներէ որ ըսենք, Պէրպէրեան էֆ. խորապէս կը սխալի մերժելով կարեւորութիւնը ապացուցման՝ թէ Հայը ինքնայատուկ գրականութիւն մը ունենալու ընդունա՞կ է:

Այս հաստատաբանութիւնը ընդունելէ յետոյ էր որ մենք եզրակացուցած ենք ի նպաստ գաւառներու ուր մեր ցեղը աւելի՝ ինքնուրոյն կեանքով մը ապրած է ու կ'ապրի քան Պոլիս կամ ո եւ է գաղթավայրի մէջ: Պոլիսը հայ մտքին կեդրոն կրնայ ըլլալ, բայց երբեք՝ հարազատ ներկայացուցիչը անոր նկարագիրներու առանձնախառնութիւններուն: Պոլիս՝ կեդրոնն է այ-

լասեռ բարձրութեան որոնք իրենց կնիքը կը դրոշմեն անխուսափելի կերպով բոլոր այն դուրսէն եկած տարրերուն վրայ՝ որոնք իրենց ազդեցութեան սահմանին մէջ կ'իյնան: Պոլսեցի Հայը մեծապէս կը տարբերի գաւառացի Հայէն: Պոլսական միջավայրին մէջ՝ հայ տարրը աշխարհաքաղաքացի ընկերութեան մը ազդեցութիւնը կրած է: Միեւնոյն բանը չէ, սակայն, հարաւի Ֆրանսացիի մը համար Բարիզեան միջավայրին մէջ: Շատ խելացի, շատ հմուտ ըլլալու հարկ չկայ՝ այս ճշմարտութիւնը ըմբռնելու համար, որքան ալ անոնք euphémisme-ով ըսուած ըլլան:

Պէրպէրեան էֆ. կը կարծէ թէ, քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը շարունակուելով տարածուիլ գաւառներուն վրայ, այս վերջիններուն ալ հայ տարրը Պոլսականին հետ անխուսափելի հանդիսութիւններ պիտի պարզէ: Զարմանալ միայն կը մնայ նմանօրինակ բարեմտութեան մը վրայ: «Բանիբուն դիտողը» դիւրաւ պիտի կրնայ որոշել այն բոլոր նկարագրի տարբերութիւնները՝ որոնք Պոլսահայը կը զանազանեն գաւառի Հայէն: Պէրպէրեան էֆ. չի թուիր լրջօրէն նկատած ըլլալ՝ թէ Պոլսահայուն կեանքը մէկ զեղծ վառիւնքն է միայն եւրոպական կեանքին: Տոհմային նկարագիրը մեծ խաթարումներ կրած է հոն, տեղի տալու համար օտար բարձրութեան մակընթացութեան ու Պոլսահայ գրականութիւնն ալ, մասամբ ընդօրինակութիւն Փրանսական ոսմանիի գաղութին արտադրութիւններուն, արտայայտութիւնը եղած է պիտակ ու օտարացած կեանքին: Խնդիրը Զօհրապի մը, Տիկին Տիւսաբի մը, Պէշիկթաշեանի մը տաղանդները վիճելի ներկայացնել չէ բնաւ: Բայց ասոնք, ինչպէս՝ դիտած էր արդէն իմ հմուտ բարեկամս «Հասկաքաղ - Գիշերուկ» (Սուքիանդակի մէջ այս խնդրոյն նուիրուած յօդուա-

ծով մը) միայն հայերէն գրող գրագէտներ են առաւել-
լապէս, ինչպէս Եղնիկը իր ժամանակին մէջ: Պոլսահայ
գրականութեան վրայ աւելի մանրակրկիտ ուսումնա-
սիրութիւն մը՝ աւելի շեշտուած ձեւի ներքեւ երեւան
պիտի բերէր թէ իսկապէս անիկա հեռու եղած է հայ
կեանքին հանգամանքներուն արտայայտութիւնն ըլլա-
լէ՝ գրականութեան ձեւին ներքեւ:

Պէրպէրեան էֆ. կը կարծէ թէ, առջարկելով գա-
ւառական գրականութիւնը՝ մենք կ'ուզենք վտարել մեր
ծրագրէն մշակումը այն խնդիրներուն ու հարցերուն՝
որոնք առնչութիւն ունին ամբողջ մարդկութեան հետ:
Պէրպէրեան էֆ. կը կարծէ թէ՝ տոհմային գրականու-
թիւնը կը սահմանափակենք՝ հին աւանդութիւնները և
բարքերը միայն ներկայացնելու շրջանակին մէջ: Ապա-
հովաբար սխալ կանխորոշութիւններ միայն կրնան իր
միտքը առաջնորդած ըլլալ այդ կասկածն ունենալու,
քանի որ այդպիսի բան մը ըսած չենք երբեք:

Գրականութեան մը ձգտումն է որ զինքը կ'ընէ
համազգային կամ ոչ: Հեղինակին մասնաւոր մտադրու-
թիւններուն մէջ պէտք է փնտռել մարդկայնութեան
միտումը, որ ուղղակի առնչութիւն չունի իր գործին
տոհմայնութեան հետ: Այսպէս է որ Թշուառութիւնն եւ
Գուքը, Մայտան եւն., մշակած են ընկերական ու ի-
մաստասիրական հարցեր, առանց ունենալու տոհմայ-
նութեան նշոյլը, մինչդեռ, Թուլթոյ, Տոսթոյեւիւքի,
Կօկօլ՝ Ռուս կը մնան, Զօլա՝ Ֆրանսացի, Իպսէն՝
Նորվեգիացի, Սթրինտպէրկ՝ Տանըմարքացի, հակառակ
իրենց երկերուն internationaliste եւ ընկերական
լայն ձգտումին: Ու չենք տարակուսիր թէ Պէրպէրեան
էֆ. այս նրբութիւնները չհասկցող մարդ ըլլայ: Այս
հեղինակներուն տոհմայնութեան գաղտնիքը հո'ն է որ,

իրենց ընդհանուր գաղափարները իրենց մտքին իմաս-
տասիրական ձգտումը՝ մշակման տարրերը քաղած են
նոյն իսկ տոհմային կեանքէն: Բազմաթիւ առիթներով
կրկնած ենք արդէն՝ թէ առանց բարոյական մտադրու-
թեան ու ձգտումի, ամենէն հաճոյալի գրականութիւ-
նը՝ իսկական նշանակութիւն չի կրնար ունենալ: Ու-
րեմն Պէրպէրեան էֆ. յանիրաւի կ'ամբաստանէ զմեզ,
եւ կ'ապացուցանէ թէ իր Ակառնիի կէտերը գրած է ա-
ռանց նկատողութեան առած ըլլալու ինչ որ գրած ենր
ժամանակին բազմաթիւ յօդուածներու մէջ:

Բ.

Պէրպէրեան էֆ. արհամարհանքով մը կը յիշէ
նաեւ գաւառաբարբառներու հարցը: Հակառակը չենք
պնդեր թէ Պոլսահայ գաւառաբարբառը, որ արդէն
այնքան հանդիսութիւն ունի բազմաթիւ ներքին գա-
ւառներու բարբառներուն հետ, ըլլայ այսօր արեւ-
մտեան Հայերուն գրական լեզուն:

Պոլսահայ լեզուին քերականութիւնն ու ձայնարա-
նութիւնն է որ թերեւս պիտի ամրապնդուի տակաւին
իր գոյութեան իրաւունքներուն մէջ: Բայց իր բառարանն
ու իր գրականութիւնը՝ մեծապէս պիտի ճոխանան զուտ
եւ հարազատ գաւառական բարդ կամ ածանց բառերով,
որոնց հոմանիշները գոյութիւն չունին, հոմանիշներով՝
որոնք լեզուին երանգները պիտի ճոխացնեն, ոճերով
ու յատկաբանութիւններով՝ որոնք լեզուին ջիղերը պի-
տի զօրացնեն, մկանները ուռեցնեն եւ բնորոշ յատկու-
թիւնները շեշտեն: Պէրպէրեան էֆ. կրնա՞յ պնդել թէ
գրաբարը լիակատար բառարարութիւն տալու ընդու-
նակ է օրուան լեզուին արդի պէտքերուն:

Մենք բնաւ չենք զարմանար որ Պէրպէրեան էֆ. այսպէս խորհի: Ինքը բնաշըջական միտք մը չէ: Ժամանակին ալ կոռւած է այն աշխարհաբարին դէմ՝ զոր այսօր այնքան գեղեցիկ կը գրէ, թերեւս առանց զգալու:

Պէրպէրեան էֆ. կատարեալ խնդրէ շեղումներ, digression-ներ կ'ընէ, «արուեստ»ի ու գրականութեան հարցին վրայ նկատողութիւններ ըրած պահուն:

Վաղուան գրականութեան ներկայացուցիչները, բնաւ չփոխած չունին արուեստին գաղափարը՝ ընդհանուր գրականութեան գաղափարին հետ: Անոնք՝ վաղուան գրականութեան տոհմայնութիւնը կը ջատագովեն՝ արուեստի (բանաստեղծութիւն, վէպ, թատերգութիւն) տեսակէտէն, Պէրպէրեան էֆ. աւելորդ դիմողութիւն մը ըրած կ'ըլլայ ըսելով. «Ուրեմն գէթ գրականութեան այս ձեւերուն (ինչպէս, մասնագիտական ուսումներ, դիտութիւններ, իմաստասիրութիւն, լեզուաբանութիւն, բանասիրութիւն, ընկերաբանութիւն, մանկավարժութիւն, եւլն. եւլն.) նկատմամբ անտեղի է անձեռնհասութեան խնդիր յարուցանել Պոլսեցի գրագէտներու մասին»:

Ի՞նչ հաճոյք կրնայ կենալ այս տեսակ տխմարութիւն մը վաղուան գրականութեան պաշտպաններուն վերադրուելուն մէջ: Ո՛հ, Պոլսեցիները կրնան չզգածուիլ այդ մասին: Մենք երբեք մտքերնուս չալտի անցընենք թէ, օրինակի համար, Պէրպէրեան էֆ.ի մանկավարժի եւ ուսուցչի արժանիքը կրնայ նուազիլ, իսկ զի ինք Պոլսեցի է:

«Իսկ յաւէտ արուեստագիտական նկարագիր ունեցող գրական սեուերուն համար նիւթին եւ առարկային խորապէս տոհմայնութեան կամ մանաւանդ գաւառա-

կանութեան պահանջումը բացարձակապէս օրինաւոր է»։ Մենք կը պատասխանենք. գրագէտի մը տաղանդը, զոր մանաւանդ կը յարգենք իր ուրոյն յատկանիշներուն ու հակումներուն համեմատ, որ եւ է գրական դրութեան մը (նոմանքիզմ, նաքիւռալիզմ, եւլն.) կանոններուն հպատակեցնելու միտքէն հեռու ենք: Ընդհանրապէս խօսելով, եւ ո՛չ թէ բացարձակապէս, վաղուան գրականութեան ամբողջութեան համար, արուեստի դործերուն նիւթին տոհմայնութիւնը կը ջատագովենք, առանց հիմնական մերժումի մը մէջ ուրանալու իսկատիպ տաղանդներուն ազդուոր անհեթեթութիւնները՝ որ դոյութիւն կրնան ունենալ ամէն տոհմի գրականութեան մէջ: Ձենք ալ ժխտեր արժէքը Օռիանթալներուն, Նաչէզներուն, Սալամպօին, Մատամ Քոիգանքիմին, Մառիամ տը Լօքիին, եւ բոլոր տարաշխարհիկ վէպերուն՝ որոնք Փրանսական ընդարձակածաւալ գրականութեան մէջ պզտիկ սիրուն ածու մը կը ծաղկեցնեն միայն: Ասոր համար է որ կ'ընդունինք թէ Պոլսահայ գրականութիւն մը կրնայ դոյութիւն ունենալ իբրեւ մաս ամբողջին: Բայց ճշմարիտ գրականութեան մը ընդհանուր յատկանիշը կը կայանայ էապէս իր ցեղայնութեան մէջ: Հնդիկ գրականութիւնը՝ հնդիկ հոգիին ճառագայթումն է, իր մասնաւոր խառնուածքին համեմատ. հեթանոս Յունաստանը՝ իր քաղաքակրթութեան մեծ մասը կը խտացնէ իր մատենագրութեան մէջ՝ իր ինքնուրոյն նկարագրին համեմատ: Միեւնոյն բանը կրնան ըսել բոլոր ազգերու գրականութիւններուն համար: Ու որքան անձուկ, որքան ալ սահմանափակ ու համեստ՝ հայ գրականութիւն մըն ալ հայ խմորին առանձնայատկութիւններուն արտայայտութեամբը կրնայ դոյութիւն ունենալ: Այս ըմբռնումին

համեմատ, ի՞նչպէս ընդունիլ թէ Պոլսահայ դրականութիւնը կըրցած է ըլլալ իսկապէս տոհմային դրականութիւն: Եթէ նոյն իսկ Պոլսահայ դրականութիւնը ուղղակի արաւայատութիւնը եղած ըլլար Պոլսահայ կեանքին, մեծ բան էր նորէն: Պարոնեա՛ն մը միայն ունինք, որ կըրցած է իսկատիպ հայ դրականութիւն մը ընել, եւ Ռուսահայերուն հոտառութիւնը այդ բանը կըրցած է մեր ուշադրութեան յանձնել:

Եթէ միջավայրին ու վայրկեանին քննութիւնը կը բացատրէ արուեստի գործերուն նկարագիրը, եւ եթէ կրնանք վերջապէս սահմանել այն պայմանները՝ որոնք անհրաժեշտ կը դառնան տոհմային դրականութեան մը կարելիութեան, ապա ուրեմն չմերժենք դաւառական ըսուած դրականութեան կարեւորութիւնը: Իրաւ, դաւառը չտուաւ դեռ մեզի այն դրագէտը՝ որ տոհմային դրականութեան ճամբան պիտի հարթէր, բայց նկատելի է թէ, դաւառը մասամբ զուրկ գտնուած է մտաւորական դարգացման բոլոր պայմաններէն եւ միւս կողմէն ուղղակի ազդուած է Պոլսահայ մտքէն:

Խնդիրը ա՛յն է թէ, Պոլսեցիի ու դաւառացիի կոխ մը չէ գոյութիւն ունեցողը, ինչպէս դիտած էր արդէն «Հասկաքաղ – Գիշերուկ»: Գրականութեան մէջ ինքնաճանաչման եւ ինքնամփոփման փորձ մըն է զոր կ'ուզենք ընել, խաթարումէ ու օտար հակազդեցութենէ զերծ: Անոնք որ անխափ ու խոր գիտակցութիւնը ունին վաղուան դրականութեան կարեւորութեան, չպիտի սպասեն որ Պոլսեցիները նուիրագործեն զանի: Գաղափարը ի՞նչին պիտի ընդունուի՝ ճշմարտութեան ուժին չնորհիւ՝ զոր իր մէջ կը պարունակէ: Մտածելու նոր եղանակ մըն է ասիկա՝ որ այսօր հաղի՛ւ թէ կը ծընծայ, բայց վաղը հոսանք պիտի կազմէ, ու անոնք որ այսօր կը յամառին ճշմարտութեան լոյսը ուրանալ,

հաւատացեալներու պիտի փոխուին առանց գիտնալու, ինչպէս աշխարհաբար գրել սկսան առանց ուզելու:

Շաք. «Մասիս»

7 Ապրիլ 1901, քիւ 14

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վաղուան Գրականութեան վրայ քննութիւն մը բանալու նպատակով ծանօթ Հարցարանը հրատարակուած ատեն խոստացած էի ընդհանուր եզրակացութիւն մը հանել ստացուած պատասխաններուն ամբողջութենէն:

Այսօր՝ այդ եզրակացութիւնը իր բնական ճամբէն չեղած է: Պատճառն այն է որ ձեռնարկը գրեթէ վրիպանք մը եղաւ ու փոխանակ Վաղուան Գրականութեան վրայ քննութիւն մը կատարուելու, վիճաբանութիւն մը միայն տեղի ունեցաւ:

Գիտէ՞ք ինչու:

Անոր համար որ, մեր ամենէն մեծահամբաւ գրագէտներն իսկ տակաւին չեն հասկցած թէ ի՞նչ է լրագրական enquête մը, քննութիւն մը, եւ ի՞նչ եղանակով կը պատասխանուի անոր:

Մեր բարքերը ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ, այս տեսակ նրբութիւններու եւ պատշաճութիւններու վարժութիւնը չունին եղեր տակաւին: Անշուշտ ներելի չէ շատ զարմանալ: Բայց աղէկ կ'ըլլայ որ անգամ մը բացատրենք թէ ի՞նչ է այս տեսակ enquête մը եւ ի՞նչպէս կ'ըմբռնուի ու ի գործ կը դրուի ան՝ եւրոպական թերթերու եւ հանդէսներու մէջ:

Օրուան նորութեան մը, իմաստասիրական, գրական, ընկերաբանական սուր ու շահեկան հարցի մը

մասին մասնաւորներու կամ հասարակութեան կարծիքը հաւաքելու եւ ընդհանուրին ուշադրութեան յանձնելու համար տեղի կ'ունենան ընդհանրապէս լրագրական enquêteները: Ասոր համար քանի մը ձեւեր կ'ընան ի գործ դրուիլ: Հարցումը կա'մ մէկ անգամէն հրապարակ կը նետուի թերթին մէջ, ուղղուելով հասարակութեան, եւ ստացուած պատասխանները հրատարակելով, — ինչ որ տեսակ մը plébiscite է — եւ կամ, — եւ ասիկա գործածուած ձեւերուն լաւագոյնն է, — նախապէս կ'ուղղուի մասնաւոր նամակներով ծանօթ անձնաւորութիւններու, որոնք կը փութան իրենց կարծիքը եւ կամ պատասխանելու անկարողութեան չքմեղանքը գրաւորապէս յայտնել, անպատճառ, առանց զանցառութեան, — չթերանալու համար դէթ քաղաքավարական հարկի մը առջեւ:

Այս վերջին ձեւին մէջ, Հարցարանը կ'ունենայ ընդհանրապէս ինքնին բոլորովին չէզոք բնութիւն մը: Պարզապէս հարցական պարոյր մըն է ան, առանց կանխակալ թելադրութիւն մը ի գործ դնելու մտադրութեանը այն անձին մտքին վրայ՝ որուն կ'ուղղուի: Այս պայմանին մէջ, Հարցարանը հրատարակող Հանդէսը, անտարակոյս ունենալով հանդերձ իր մասնաւոր կարծիքն ու մտածումը, երբեք մտքէն չանցնեն որ իր ընդունելիք պատասխանները անպատճառ համակարծիք ըլլան իրենին հետ, ու, անխտիր կը հրատարակէ նըպաստաւոր կամ աննպաստ պատասխանները բոլոր անոնց՝ որոնց դիմած էր իրենց կարծիքը ունենալու հետաքրքրութեամբը: Եզրակացութիւնը՝ զոր ինք կը հանէ, ոչ այլ ինչ է եւ կ'ընայ ըլլալ արդէն՝ բայց եթէ դասակարգութիւն մը եւ հակակշիռ մը յայտնուած կարծիքներուն բնութեան: Ամէն տեսակները կ'ընան դոյութիւն ունենալ հոն. կարծիքներ՝ որոնք իրարու կը

Ժպտին, զիրար կը համբուրեն կամ իրարու կռնակ կը դարձնեն պարզապէս: Բայց պատասխանողներէն ո՛չ մէկը մտքէն կ'անցընէ հարցումին սահմաններէն դուրս ելլել, օրինակի համար ըսելու՝ թէ ինչո՞ւ ատանկ հարցում մը կ'ըլլայ իրեն, թէ՛ անտեղի է ան, կամ անոր հեղինակը անընդունակ յաւակնոտ է, եւլն: Վասն զի կ'ըմբռնէք թէ ինչ ցաւալի անփափկանկատութեան մը մեղադրանքը կրնայ հրաւիրել իր վրայ՝ այդ ընթացքը բռնող մէկը, ինքզինքը պարզապէս ծիծաղելի դրութեան մը մատնելով:

Հարցումին տէրը կրնայ անտարակոյս իր եղբակացութեան մէջ ապրեցնել նաեւ իր անձնական հակումը եւ մտադրութիւնը: Բայց այս Հարցարանին սահմանէն դուրս միայն իրաւունք ունի քննադատելու կարծիքներ՝ որոնք կրնան աննպաստ ըլլալ իր կանխամտածութիւններուն: Զիչդ միեւնոյն իրաւունքով, Հարցարանին սահմանէն դուրս մնալու պայմանին մէջ միայն կրնան քննադատուիլ հարցումը հրապարակ հանողին անհատական կարծիքները:

Ահա՛ այս ձեւին ներքեւ տեղի կ'ունենան enquête ներքեւ եւրոպական հանդէսներուն կամ թերթերուն մէջ:

Մասիսի խմբագրութեան հետ համերաշխօրէն՝ մենք ալ գրեթէ այս ձեւին ներքեւ ուղեցինք քննութիւն մը բանալ Վաղուան Գրականութեան վրայ:

Ինչ որ սակայն տեղի ունեցաւ՝ ակնկալութիւններու հակառակն էր: Առաջին օրէն էսնաֆական նախանձոտութեան լեղին դուրս տուող պատուելիներու թէլլալներ ու ինքնագովութեան յաւակնոտ մոռնետիկներ գտնուեցան արդէն կարգ մը թերթերու մէջ: Եւ բոլոր այն սնափառութիւնը արհամարհող եւ համբաւամոլութեան փախչող պատուական գրագէտներէն, որոնք այնքա՛ն շուտով փութացած էին իրենց առաջին հրա-

տարակութեան տպաւորութիւնը վերյուշել զգայուն ու գեղեցիկ շարադրութեան մը մէջ, ո՛չ ոք գտնուեցաւ որ հարցումին պատասխանէր, անոր իւրաքանչիւր հատուածանիշերու կարգին համեմատ: Երկու երեք հոգի միայն բարեհաճեցան պատասխանել, առանց սակայն հարցարանին պայմանները լիովին յարգելու փափկանկատութեան: Անոնց մէջ գտնուեցան նաեւ՝ որ դատափետեցին հարցարանին նկարագիրը, քննադատելով նոյն իսկ անոր ձեւն ու հեղինակը:

Անակնկալ մըն էր ասիկա, զոր կրեցինք, յաջորդող ընդհանուր լուծութեան մը մէջ, սպասելով մինչեւ այն օրը ուր Պոլսահայ գրականութեան ապագայ վաճառականներէն մին յարձակման նշանը կուտար վերին աստիճանի լուրջ հնարամտութեամբ մը: Եւ ահա՛ անհամբեր սպասումի մը մէջ հատնողները ամէնքն ալ իրենց խորշերէն դուրս եկան խուռներամ: Երեւան եկածը՝ չփոթ ու խլացուցիչ աղմուկ մըն էր մանաւանդ, եւ գրական Փանթէղիի ու գրական Ժամանցի բոլոր թեթեամտութիւնները չխնայուեցան հասարակութեան համբերատարութեան, նոյն իսկ իրենց քմահաճոյքին մէջ խնդրին լրջութիւնը արհամարհելու եւ ծաղրելու ոգորմելիութեան մը ախտանիշերը ցոյց տալէ չզրուշանալով: Յարձակումը, որ երկարատեւ եղաւ ու իր chef-ի signal-ին ամէն կերպով արժանի, կը շարունակուի դեռ, առանց զիս կամ իմ գրչի կուռի եղբայրակիցներս անհանդիստ ընելու: Անիկա կրնայ դեռ շարունակուիլ, ուղղակի կամ անուղղակի, այս կամ այն ձեւին ներքեւ, որքան ատեն որ ուզէ: Անոր բանաւոր նշանակութիւնը իմ ջղայնութիւնս ցնցելու կամ դիւրադրածութիւնս վիրաւորելու չափ կշիռ չունի: Վասն զի պէտք չունիմ համոզելու թէ՛ մարդ իր չհասկցած եւ հետեւաբար չսիրած բանը մանաւանդ տրամադիր կ'ըլ-

լայ թեթեւամտօրէն, քէյֆի, ֆանթէզիի, ժամանցի համար ծաղրելու:

Միայն թէ չեմ կրնար չնշանակել այս իրողութիւնները իբրեւ բարացուցական վաւերանիշ մեր գրական կեանքին մէջ: Այս ձեռնարկին, որ ա՛յնքան աղմուկ հանեց, ու ա՛յնքան պարկեշտ գրադէտներու համբաւին սպառնալու հանգամանք մը ունեցաւ, բնական եզրակացութիւնը շատ օգտակար կրնայ ըլլալ մեզի համար: Նախ սորված կ'ըլլանք թէ գրական կեանքին մէջ ի՞նչ է հասկացողութեան ու նրբամտութեան աստիճանը՝ մեր ամենէ՛ն համբաւաւոր կուռքերուն, եւ յետոյ, կ'իմանանք թէ տարբերութիւն մը կա՞յ մեր ու եւրոպական աղգերու գրական բարձրուն ու բարեկրթութեան աստիճանին միջեւ:

Ահա՛ այս է միայն վաղուան Գրականութեան հարցարանին եզրակացութիւնը, որուն ա՛յնքան անհամբեր ու շնչասպառ հետաքրքրութեամբ սպասողներ կան եղեր, — այն պատասխաններուն ու այն վիճաբանութեան համեմատ՝ զորս մամուլը հրապարակ հանեց:

Իսկ թէ, վաղուան Գրականութեան խնդիր մը՝ անկախօրէն Մասիսի Հարցարանէն կրնայ գոյութիւն ունենալ ու վիճաբանուիլ՝ անհերքելի է անշուշտ: Վասն զի ոչ ոք, առանց տկարամտութեան, իրաւունք պիտի կրնար ունենալ աս ու ան արգիլել ջանալու՝ մեր գրականութեան յուր ձգտումները քննադատելու եւ մտածման նորագոյն հորիզոններ ու գրական նորագոյն արշալոյսներ մատնանշելու տրամադրութեան մէջ:

Շար. «Մասիս»

30 Յունիս 1901, քիւ 26

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

(ԱՆՏԻՊ ԷԶԵՐ)

Աշխարհի մէջ ամէն ոք իր բարոյականը կը գործադրէ, անձնական մասնաւոր ճշմարտութեան մը համեմատ: Ի զո՛ւր մարդիկ կը հետապնդեն բացարձակը՝ ճշմարտութեան ու բարոյականին ուղղութեամբ: Իւրաքանչիւրին շահը, — բազմապիսի ու բազմերանգ շահեր կան — հիմը կը կազմէ իր ճշմարտութեան: Անոր վրայ կը կառուցուի իր բարոյականին դիւրարեկ այլ իրական պալատը: Անոր համար է որ դարերէ ի վեր բոլոր բարոյականներն ու բոլոր ճշմարտութիւններն իրարու դէմ կը ծառանան եւ աշխարհը տալիսու վրայ է միշտ: Պայքարին եզրակացութիւնը կը ճշդէ բարոյականութեանց եւ ճշմարտութեանց յարաբերական եւ պարագայական արժէքը: Յաղթականները լաւագոյնները կ'ըլլան: Պարտուածները՝ անշահասէր: Ճշմարտագոյն ճշմարտութիւններն անոնք կը մնան՝ որք ամենէն աւելի ուժ ունին եւ կեանքի կարողութիւնն ամենէն աւելի կանգուն բռնելու կը նպաստեն: Բանապաշտութեան (rationalisme) սառուցեալ մթնոլորտին մէջ բիւրեղացած բարոյականը եւ կենդանի

մարդուն կիրքերու մէջ եռուզեռ եկող բարոյականը կարելի չէ համաձայնեցնել իրարու հետ: Եւ ի՞նչ հեղ- նութիւն, ասիկա մեծ մասով անբարոյականութեան բարոյականն է:

*

Արդարութիւն, ճշմարտութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն. ասոնք վերացական գեղեցիկ տեսիլներ են: Ուրեմն, ըստ սահմանումին, մտատիպ կաղապար- ներ, պղատոնական կատարեալ նախաձեւեր, որք հոն, այդ ցրտօրէն մեծվայելուչ ու անմերձենալի սահման- ներուն մէջ միայն բացարձակ իմաստ մը ունին: Իջնելով սպրոդ եւ հրատապ մարդկային իրականութեան մէջ, ուր ամէն բան կը շարժի, ուր ամէն բան անհաստատ գետնի մը վրայ կ'ալեծփի, կը ձեւադեղծուին եւ հազար կտոր կ'ըլլան անոնք: Այլ եւս արդարութիւն մը, ճշ- մարտութիւն մը, եղբայրութիւն մը, հաւասարութիւն մը չկան: Կան միայն արդարութիւններ, եղբայրու- թիւններ եւ հաւասարութիւններ, որք զիրար կ'անիրա-ւեն, զիրար կը հերքեն, զիրար կը մատնեն, զիրար կը հալածեն. եւ ասիկա է մարդկային կատակերգութիւնը:

Կեանքը յաղթանակներու յաջորդութիւն մըն է, եւ ուժը՝ բացարձակ պայման յաղթութեան: Հին հեղ- նական ճշմարտութիւն՝ ուժի՛ն է իրաւունքը, արդա-րութիւնը: Մարդիկ կը կարծեն թէ ճշմարտութեան վրայ կրթնած արդարութիւն մը կայ, որ օր մը կը յաղ- թէ անվրէպ՝ ի հեճուկս արդարութեանց եւ անիրաւու- թեանց առժամեայ յաղթանակին: Միամտութիւն եւ պատրա՛նք: Իրապէս այդ չէ պատահածը: Ուժեր կան, որք իրարու կը բաղխին, եւ յաղթողը ամէն անգամ կը հռչակէ ու կը պարտադրէ իր ճշմարտութիւնը: Կեան-քը գեղեցիկ պչրուհին է, որ ամենէն աւելի ուժովին,

որով եւ ամենէն աւելի բեղմնաւորին անձնատուր կ'ըլ-լայ:

*

Միշտ անբացատրելի եւ խռովիչ տարտամութիւն մը կայ բոլոր այն մեծ նպատակներուն մէջ՝ առ որ կ'ընթանայ մարդկութիւնը, չէ թէ բանավարական ցըր-տութեամբ մը, չէ թէ իր եզրակացութիւններուն մէջ նախատեսուած առաջադրութեամբ մը, այլ բնազդնե-րով եւ զգացումներով հրգեհուած թափով մը:

*

Մարդու մը մահը տիեզերքի մը փլուզումն է:

*

Իմաստասէրին համար, որ առօրեայ կեանքին եւ լաիիչ մանրամասնութեանց հոգէն ազատադրուած կը զգայ ինքզինք, որ, Նիչէի համեմատ, կրցած է թերեւս իր մէջ ստեղծել «անժամանակակից» հոգի մը, անցեալ կամ ապագայ ժամանակներու մէջ ապրող, որ կամաւոր թէ անգիտակից պատրանքներու մէջ, ինքնախաբէ-թիւններու մէջ՝ շահեր, նկատողութիւններ, յաջողու-թիւններ փնտռելու ստրկութենէն կը ձգտի ձերբազա-տել իր ազատատենչ հոգին. — որքա՛ն տխուր, որքա՛ն ճղճիւմ է այս մարդկութիւնը, որ նենդօրէն զիրար կը բզկտէ, զիրար կ'ուտէ, գարշելիօրէն նուիրական եւ ոճրապարտօրէն անըմբռնելի ցնորքներու անունով, որք կը կոչուին՝ կրօնք, ազգութիւն, հայրենիք: Իմացական ու բարոյական բարձրագոյն գիտակցութեան հասած (անկարելի) մարդկութեան մը համար, այդ խաբէու-թեանց կամ այդ բառերուն ոչ մին գոյութիւն պիտի կրնար ունենալ, իրենց արդի անձկամիտ ու խտրապաշտ ձեւին ներքեւ: Իմացական ձերբազատութեան բարձրա-գոյն աստիճանին հասած մարդը՝ ոչ մէկ խնդիր ու ոչ մէկ խտիր կը տեսնէ անհատներու եւ ցեղերու միջեւ՝

եթէ ոչ իրենց բնական անհաւասարութիւններու ներքին խնդիրը՝ որ բանապաշտօրէն թերի տիեզերքի անյաղթելի բարոյականը կամ անբարոյականութիւնն է:

Բոլոր մեծ իմացականութիւններն ու բոլոր մեծ հոգիները, որք հայեցողական եւ իմաստասիրական կացութեան մը կարելիութիւնը գտած են իրենց մէջ, զգալի չափով զերծ մնացած են խտրական ցնորքներէ: Բայց մարդկութիւնը իմացականութեան պատրաստած օրէնքները շատ չի ճանչնար: Մարդկութիւնը կ'ապրի՝ զինքը զսպանակող զգածական տարրերու փոթորկալի ալեկոծութեան մէջ: Վասն զի վերջին պահուն՝ իմացականութիւնը կը մեռցնէ, մինչ զգացումը կ'ապրեցնէ:

*

Մարդկութեան մէջ խտրական անիրաւութիւնը կը տիրապետէ, կարողութիւններու եւ ընդունակութիւններու ամենամեծ ու անյաղթելի անհաւասարութեան մը իրականութեամբ: Ես հաւատք չունիմ այն գեղեցիկ ու հմայիչ խտէալին վրայ թէ՝ օր մը աշխարհի բովանդակ մարդկութիւնը, բնաշրջութենէ բնաշրջութիւն ձգուած՝ պիտի հասնի՝ քաղաքակրթական հաւասարիչ ու հարթարար այնպիսի մակարդակի մը, ուր բոլոր գիտակցութիւնները պիտի մղուին միեւնոյն բարոյական ու մտաւորական վեհագոյն սկզբունքներէն՝ հիմնելու համար աշխարհի վրայ այնքան փափագուած ու երազուած արդարութեան գերագոյն յաղթանակը, — երկրաւոր դրախտը: Ասիկա անհաւատալի է հակառակ անոր որ տեսակէտով մը այնքան գեղեցիկ է, հակառակ անոր որ մերթ լաւագոյն մարդոց լաւագոյն բաղձանքներէն մին է: Ասիկա անհաւատալի է՝ բնութեան խտրապաշտ անարդարութեան խսկ հետեւանքով:

Շատ գեղեցիկ, շատ բարեմաղթելի, բանաւոր չէ վերջապէս մտաբերել մարդկութիւն մը՝ հաւասար աստիճանով բարձրացած բարոյական եւ իմացական գիտակցութեան միեւնոյն կէտին. բնութիւնը այնքան անհաւասար բաժանում մը ըրած է թշուառ մարդկութեան մէջ՝ Փիղիքական հիմերու, բարոյական բնազդներու, մղումներու եւ իմացական ընդունակութիւններու: Երբ մանաւանդ՝ բարոյական ու մտաւորական բնական ազնուապետութիւն մը կայ ու կը մնայ, մինչդեռ մարդկութեան ստուարագոյն հատուածը, ողբալիօրէն անժառանգ, եւ անբաւական պիտի մնայ, հակառակ բոլոր կարելի մանկավարժութիւններու, հակառակ բոլոր ընկերային դեղաբանութեան:

*

Քաղաքական օգտապաշտութիւնը դիւանագիտութեան օձադալար ճամբով յարաժամ կը ձգտի իրարմէ հեռացնելու եւ իրարու թշնամացնելու միայն ցեղերն ու ազգութիւնները: Մտաւորական օգտապաշտութիւնը, գրականութեան ու գեղարուեստներու ճամբով, զանոնք կը մերձեցնէ ու կը բարեկամացնէ իրարու:

Բարոյական ու կենցաղագիտական խրատները՝ մոգական յատկութիւններով յուռութներ չեն: Անոնք լաւագոյններով կարելի չէ հրաշագործել ապրելու երջանկութիւնը: Բոլոր յուռութքները ներքնորոյն (intrinsèque) արժէքէ զուրկ են: Ամէն անգամ զիրենք կրողին արժէքը միայն ունին անոնք: Եւ, այս տեսակէտով, ի՞նչ անհաստատ զանազանութիւն արժէքներու: Գտած ըլլալ երջանկութեան ճամբան՝ անշուշտ տեսակ մը պարծանք է մարդկային իմացականութեան համար: Գտած ըլլալ զայն՝ տեսականօրէն հիմնած ըլլալ կը

նշանակէ կեանքի գիտութիւնը: Բայց կարծել թէ կեանքի գիտութիւնը հիմնած ըլլալ կը նշանակէ նաեւ լուծած ըլլալ մեծ խնդիրը, այսինքն գտած ըլլալ երջանկութեան դեղահասար թերեւս միայն խոստովանիլ է բարենպատակ մտքի մը սրտառուչ պարզութիւնը: Ապրելու գիտութիւն մը կրնայ ըլլալ, ինչպէս կայ գրելու գիտութիւն մը: Բայց մարդիկ կ'ապրին ճիշդ ու ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս կը գրեն — այսինքն ոչ թէ ինչպէս կը խորհին կամ կ'երազեն, այլ՝ ինչպէս կրնան: Ապրելու արուեստ մը կայ ճշգիւ այնպէս կայ գրելու արուեստ մը, եւ մենք կեանքը կ'արժեցնենք այնքան որքան կ'արժէ մեր ապրելու բնատուր հանճարը, résultante մեր ընդունակութիւններուն:

*

«Երջանկութիւն ու յաջողութիւն ո'չ թէ պարագաներէն՝ այլ մեզմէ կախում ունին» կը վճռեն առհասարակ երջանիկ ու յաջողած մարդիկը: Միեւնոյն բանը բախտին կը վերագրեն ուրիշներ: Մինչեւ մարդը շատ ճիշդ է: Լա'ւ, մարդն ո'վ է, բացարձակ մեկնակէ՞տ մը, առաջին պատճառներու աղբիւր մը, թէ ողորմելի տեսակէն արարած մը: Ուրեմն որ եւ է կախում չունի՞ անիկա: Յետոյ բոլոր մարդիկ միեւնո՞յն աստիճանով եւ միեւնո՞յն եղանակով կախումներ ունին: Յետոյ նաեւ, մարդիկ տէ՞րն են իրենցմէ բղխող ներքին պատճառներուն, եւ նոյն իսկ զիջողաբար ընդունելով պահ մը ազատ կամեցողութեան վարկածը, մարդիկ հաւասար չափով կարո՞ղ են տէր ըլլալ իրենց նկարագիրը շինող բարոյական եւ ֆիզիքական հանգամանքներուն:

Աւելի իրական կը թուի թէ, աւա՛ղ, մարդիկ են՝ ինչ որ կը ծնին, աւելի կամ նուազ չափով ընդունակ, աւելի կամ նուազ չափով օժտուած եւ բոլորովին ան-

համաման՝ քանակականօրէն եւ որակականօրէն, իրենց կազմին, իրենց խառնուածքին, իրենց իմացականութեան, իրենց ամբողջութեան տեսակէտով: Մանկավարժական կամ մարդավարժական դեղագիրները հիմնալի են, բայց հրաշք չեն կրնար գործել: Առ առաւելն՝ եղանակաւորումներ — եւ ո'չ թէ հիմնական փոփոխումներ — կը բերեն անոնք մարդուն մէջ:

Մեր իմացական ընդունակութիւններուն համեմատ, ամենէն այլազան ու ամենէն հակընդդէմ գաղափարները կրնանք ունենալ, օրինակի համար՝ լաւագոյն գաղափարներ կեանքի իմաստուն գործածութեան տեսակէտով: Կրնանք որդեգրել դանոնք՝ ճիշդ ինչպէս կրնանք որդեգրել գրագիտութեան կամ քերականութեան օրէնքները: Բայց առաջինները ա'յնքան միայն նշանակութիւն ունին կեանքի բարւոք գործածութեան մէջ որքան վերջինները գրականութեան մէջ:

Կ'ապրինք այնպէս՝ ինչպէս կը տրամադրէ մեր խառնուածքը, մեր sensibilité ն: Գլխարկ մը փոխելու դիւրութեամբ կրնանք փոխել մեր գաղափարները, բայց մէկ եղանակով միայն կ'զգանք — այսինքն այնպէս՝ ինչպէս կրնանք:

*

Ձուտ հաւատքը հոգեկան վիճակ մըն է, եւ ըստ ինքեան բացարձակ ու անվիճելի: Հաւատքը մեծ ուժ մըն է անշուշտ, հաւատքը կը խանդավառէ, հաւատքը կրնայ հրաշքներ գործել անշուշտ: Բայց հաւատքը ճանաչողութեան մեթոտ մը չէ, կամ նոյն իսկ օժանդակութիւն մը՝ բերուած ի սպաս դիտութեան:

*

Կը թուի թէ մարդիկ պէտք չունին անհրաժեշտա-

պէս՝ որ եւ է փայլուն ջնարակով — օրինակի համար
կրօնական դաստիարակութեան օրհնեալ ջնարակով —
թրծուելու, ամուր անթներ ըլլալու համար: Ըստ իս՝
ջնարակը միշտ երկրորդական է: Խնդիրը կաւին վրայ է:
Կաւը պէտք է գուտ, մաքուր ու ազնիւ ըլլայ: Ապա թէ
ոչ՝ ամենէն փայլուն ջնարակը արգելք չի կրնար ըլլալ որ
անթը հնոցին փորձութեան մէջ չճաթի:

✱

Սխալ է թերեւս իմաստասիրական վարդապետու-
թեան մը բարոյական եզրակացութիւններուն՝ գործ-
նական եւ վաւերական նկարագիր մը ճանչնալ բարքե-
րու սահմանին մէջ: Իմաստասիրութիւնը ճանաչողու-
թեան միջոց մըն է միայն: Գաղափարը եւ գիտութիւնը
ուղղակի չեն ազդեր մեր բարոյական նկարագրին վրայ՝
որ մեր միտումներուն գործն է մանաւանդ: Վասն զի
ահա՛ ամենէն ազնիւ, ամենէն վեհ բարոյական վարդա-
պետութիւն մը. քրիստոնէութիւնը. — եւ ամէնքս ալ
քրիստոնեաներ չե՞նք միթէ — որուն անունով տխուր
էջեր կը մնան պատմութեան մէջ, որուն հովանաւո-
րութեան ներքեւ՝ մարդկութիւնը ցեխի ու թշուառու-
թեան մէջ կը լողայ այսօր: Խնդիրն այն է թէ բարոյա-
կան արդարացումի մը կը կարօտինք՝ մեր բոլոր ա-
րարքներուն համար: Եւքի ճամբայ մը անհրաժեշտ է
մեզի: Եւ, պատշաճութեան համեմատ կամ ըստ բախ-
տի՝ կը դտնենք փախուստի ճամբան — արդարացումը՝
ձեռքի տակ գտնուած փիլիսոփայական կամ բարոյա-
կան դրութեան մէջ:

✱

Դասական մշակումը՝ խստաճաշակ, բծախնդիր
մաքրասիրութեամբ հարուստ կահաւորման մը նշանակն
է: Ասիկա խիստ լաւ է, երբ միանգամայն հմտական

է ու գրական: Եւ եթէ վարժապետական կամ պատ-
ուելիական մտքերու մէջ — միջավայրի խնդիր —
այնքան քիչ գրական է ընդհանրապէս որքան միմիայն
անհանդուրժելիօրէն հմտական, բայց, դասական մշա-
կումը, օժտեալ արուեստագէտ խառնուածքի մը մէջ
կոկ եւ հատընտիր ճաշակի մը լրումն է: Դասական
ճաշակը՝ ի սպաս արդիական ոգիի մը ընդունակ է յոյժ
գեղեցիկ արդիւնքներ տալու: Դասականութիւնը, ա-
ւանդասիրութիւնը, կամ մաքրասիրութիւնը, լեզուի
մէջ մանաւանդ, երբեք չեն մերժեր զարտուղի առանձ-
նախառնութեան մը կարելիութիւնը ոճի ու մտքի իս-
կատպութեան մը:

✱

Գրականութեան մէջ ի՞նչ է լրագրակառուութեան
նկարագիրը — Տգէտ, թերատ ու ծանծաղ ամենագի-
տութիւն մը. աւելի կամ նուազ սահուն ու աճապարոտ
ձեւի մը ներքեւ՝ մուրացածոյ ե՛ւ ծաղկաքաղ դաղա-
փարներ կարկտելու ճարտարութեամբ: Անտարակոյս
անտանելի կը գտնենք գրող մը՝ երբ կը ջանայ մեզի իր
տաղտկալի հմտութեան բեռը հարկադիր ընել, նենգա-
ժէտօրէն՝ մեր բան մը չգիտնալը մեր երեսին տալու
ամբարտաւան եղանակով մը: Բայց կը սիրենք հմուտ
մտքի մը հետ մտերմանալ, երբ հմտութիւնը կանխա-
մտածութեան մը արդիւնքը չէ, այլ ինքնին կուգայ,
բնական եղանակով, ու կը զայրանանք այն գրողներուն
դէմ՝ որ ոչինչով կը սոնքան. այնքա՛ն աղքատ են՝
ու մեծահարուստ կը ձեւանան, կամ նոյն իսկ կը լրբա-
նան՝ իրենց տգիտութիւններուն անուամբ:

✱

Ինչպէ՞ս բարքերը բարձրացնելու նպատակով՝ բա-

րոյական շիճադարմանումի դրութեան մը վրայ խորհողներ կան :

Շիճուկը, այո՛, հրաշքներ կը գործէ, քանի որ աչքի առջեւ ունինք Բասթօնը, Ռուն, Մէլնիքօֆը : Բայց Պէհրինկը, բայց Բո՛խը : Շիճադարմանումը՝ իբր մեթոս՝ անստգիւտ է : Միայն թէ շիճուկ կայ՝ շիճուկ ալ կայ : Իմ մասիս, ես չեմ հաւատար սեռային անպարկեշտութեան կամ հեշտական բնագոյներու դէմ նախազգուշական շիճուկի մը : Այս ախտերը նմանաբուժօրէն չեն դարմանուիր : Այդ յուռութիւն վատթար ազդեցութիւններուն աւելի կը հաւատամ . — վասնզի՝ այնքան դիւրագրգիռ ու բռնաւոր են մարդկային մեծ բնագոյները :

✱

Անբարոյական գրականութիւնն այն չէ ապահովաբար որ, պատահաբար, անուղղակի կերպով սեռային բնագոյններն ալ հրահրելու նկարագիր մը ունի : Իրաւամբ անբարոյական գրականութիւնն այն է որ կը միտի կանխամտօրէն չարաշահութիւն ի գործ դնելու յոռի եւ ախտավարակ բնագոյններու վրայ : Մեծապէս անբարոյական է կեղծպարիշտ ու շողմարար այն գրականութիւնը՝ որ իր անխոստովանելի ծածկամտութիւնները գիտէ պարտկել, այնքան խաբեպատիր դրսերեւոյթի մը ներքեւ :

Արուեստի գործի մը բարոյական ազդեցութիւնները սերտօրէն կախուած են ազդուողին ներքին բարոյական տրամադրութիւններէն ու հակումներէն : Թոյնդաշոյնական վէպի մը մէջ բացատրուած դաւադրական հնարագիտութիւն մը կարող է ճարտարամիտ չարագործ մը հրահանգել իր մտադրութիւններուն մէջ, իսկ ազնիւ հոգի մը՝ նողկանքով համակել : Գեղեցիկ մեր-

կութիւն մը կրնայ զինքը նկատող աչքին, տրամադրութիւններուն, հասկացողութեան աստիճանին համեմատ, գիշական հակամիտութիւններ զարթուցանել կամ զմայլանքի եւ հեշտութեան բեղուն արբեցութիւն մը պարգեւել :

✱

Յանդգնիլ մինչեւ վերջը : Ահա իմացական առաքինութիւն մը՝ որուն առջեւ կը դողան ամենէն խիղախ միտքերը : Ամէն անգամ՝ կէս ճամբան կանգ կ'առնենք : Վասն զի քայլ մը եւս՝ եւ ահա անդունդներու մէջ հարկ կ'ըլլայ գլորել : Կ'արժէ՞ր, կամ թէ, կարելի՞ էր անդունդներու վրայ խիղախել, հասնելու համար ճշմարտութեան : Իմացական ճշմարտութիւնը կործանումներ ընդ քարչ կ'ածէ իր ետեւէն : Պէտք է ապրիլ, ատոր համար է որ կառչած կը մնանք մեր փորձառական ու պատահական ճշմարտութիւններուն :

✱

Ընկերվարութիւն : Իր իտէալը ընդհանուր հաւասարում (nivellement) մըն է մարդկութեան՝ իր կեանքի ալիքան վիճակներուն ու արտայայտումներուն մէջ : Այդ իտէալը այն ատեն միայն ազնիւ է, երբ կը ձգտի մարդկութիւնը բարձրացնելու իմացական, բարոյական վերնագոյն աստիճանի մը մակերեւոյթին, եւ ասիկա գեղեցիկ ցնորք մըն է, որ նշանակութիւն ունի մեր մարդկային յուսախաբութիւններն ու զոռանքները մերթ փոփոխելու արժէքով միայն : Իսկ եթէ ընկերվարութիւնը կը հետապնդէ հարթհաւասարութեան գաղափար մը՝ որեւէ կարելի աստիճանի վրայ, կ'ենթադրեմ թէ անիկա անթույլ վարդապետութիւն մըն է նախանձաբեկ հոգիներու՝ որ անկարող ըլլային հանդուրժելու բնութեան կարգադրած պանծալի անհաւա-

սարութիւններուն՝ որոնց գինով միայն մարդկութիւնը տիեզերքին մէջ բան մը կ'արժէ այս աւաղի հատիկին վրայ: Յետոյ արդէն՝ ասիկա ալ ցնորք մըն է, միշտ իրականին զգացումէն, եւ այս անգամ, աւա՞ղ, տգեղ ցնորք մը:

Ընկերվարութիւնը մէկ ձեւով միայն թերեւս ըմբռնելի է: Ըլլա՞ր անիկա տնտեսական ընդհանուր արդարութեան յորդահոս աղբիւր մը՝ որուն ջուրերէն երթային իրենց կեանքի իրաւունքը հաւասար առատա՝ ձեռնութեամբ ստանալու բոլոր մարդկութիւնները, երբ մայրախնամ բնութեան բարիքները կարող են սնուցանելու արեւին տակ ճշտորոշող ամէն էակ, ամէն իր: Բայց հոս ալ հակասութիւն եւ ընդդիմութիւն չկա՞յ արդեօք անհաւասարութեան բնական եւ յաղթական սկզբունքին եւ հաւասարապաշտութեան արուեստական, մտատեսական սկզբունքին միջեւ:

Ձեմ հաւատար ընկերվարութեան, ինչպէս չեմ հաւատար քրիստոնէութեան, ինչպէս չեմ հաւատար հանդերձեալ կամ աստեանի բոլոր արքայութիւններուն, ինչպէս չեմ կրնար հաւատալ ոչ մէկ բանի: Վասն զի կ'ուզէի մանաւանդ գիտնալ՝ քան հաւատալ: Եւ յետոյ զգածողական (affectif) առաքինութիւն մըն է, զոր ունենալու համար փափաքիլը բաւական չէ, պէտք է հետը բերած ըլլալ:

*

Սկզբունքները, տեսաբանութիւնները, բացարձակ արժէքը ունին միայն իրենց գաղափարական ձեւին ներքեւ: Անմիջապէս որ տրուած անհատականութեան մը ջղային դրութեան մէջ կը տեղաւորուին իբր գործ երեւան գալու համար, շատ բան կը կորսնցնեն իրենց գուտ գաղափարախօսական արժէքէն: Այնուհետեւ՝

այն արժէքը միայն ունին՝ ինչ արժէք որ ունի իրենց կենդանութիւն տալու կոչուած միջավայրը:

*

Կեանքը՝ բնութեան մէջ՝ շահեկան ու գեղեցիկ երեւոյթ մը կը թուի ինծի: Ինծի՛ կ'ըսեմ, որովհետեւ կ'ուզեմ ճանչնալ իմաստասիրելու ինքնօրէն իրաւունքն անոնց՝ որ տարբեր կերպով պիտի տեսնէին ու զգային կեանքը: Վասն զի կեանքը իւրաքանչիւրին համար այն իմաստն ու արժէքն ունի, անկախօրէն որ եւ է իմաստասիրական ֆօռմիւլէ, ինչպէս որ ճակատագրուած ենք զայն զգալու: Արդ, կեանքը բնութեան մէջ, շահեկան ու գեղեցիկ երեւոյթ մը կը թուի ինծի: Ձեմ գիտեր թէ ինչ անմիջական կամ անդրագոյն վախճանականութիւն կայ անոր մէջ: Մանաւանդ որ՝ բացորոշապէս կասկածոտ եմ այդ մասին: Ահաւասիկ մեծագուրդ աստուածաբանութիւնը՝ պարզապէս գոց աչքերու կամակոր դիւրահաւանութեամբ միայն վարկ եւ յաջողութիւն կը գտնէ: Հաւատալը գիտնալ չէ: Իսկ ուշեկան իմաստասիրութիւնը՝ չուզեր բաւականանալ գիտցուածին եւ գիտելիքին համեստութեամբ, ու կ'աճապարէ գէպի սահմանները հարուստ բայց մոլորանքներով լեցուն բնագոյնութեան մը:

Բայց առ այժմ կը բաւէ որ գտած ըլլամ թէ կեանքը շահեկան է ու գեղեցիկ:

Եւ եթէ բնութեան մէջ վախճանական նպատակներ չեն նշմարուիր, իւրաքանչիւր անհատական կեանք իր յարաբերական անհատական նպատակն — իր կոչումն — ունի սակայն — ապրիլ ու աճիլ՝ իր ինքնուրոյն ընդունակութիւններուն ու հանգամանքներուն ամբողջական զարգացման մէջ, կեանքը, օրինակի համար մարդու մը կեանքը, այս մասնաւորուած երեւոյթը, կացուցա-

նելու համար աւելի՛ չահեկան, աւելի՛ գեղեցիկ:

Ծաղիկները՝ ճակատադիրն ունին, կոշումն ունին ճոխանալու երանգներով եւ լիանալու բուրմունքներով, որքան որ կան: Միշտ աւելի ներքնուրոյն արժանիք ու գեղեցկութիւն կայ մանիշակի մը մէջ՝ որ ուժգին կը բուրէ, եւ թանձր երանդով մը կը սարսռայ, քան ուրիշ մանիշակի մը մէջ՝ որ զուրկ է բուրմունքէ եւ թոյրէ:

Առիւծը անապատին մենութիւններուն եւ աւազնւորուն միահեծան խաղաղութեան մէջ աւելի՛ վսեմ է ու գեղեցիկ, եւ ամերձենալի բարձրութիւններու արքայական սահմաններուն մէջ միայն իր տեղն ունի՝ արծիւին խրոխտ ու պատկառելի հպարտութիւնը:

Գալով մարդուն, անիկա դործարանաւոր կենդանութեան եթէ ոչ ամենէն վերջին ու վերջնական, այլ ամենէն բարդ ու ամենէն բարձր արտայայտութիւնն է:

Այդ պարագային՝ իրեն համար կեանքի գերազոյն նպատակը պիտի ըլլար մշակել առաւելապէս՝ ինչ որ զինքը կը բնորոշէ ամենէն աւելի՝ կենդանական շրջանակին մէջ:

Աստուածները կը սնանին. կը սնանի նաեւ մարդը: Անկարեւոր է քանակական ու որակական տարբերութիւնը որ պիտի բաժնէր իրարմէ քիմիական կամ կենսաբանական այս երեւոյթները — սնանումն անասունին եւ սնանումը մարդուն: Միեւնոյն խոտի շիւղը կամ մսի կտորը կոշուած է ապահովել երկուքին ալ կենդանութիւնը:

Նաեւ՝ չպիտի կրնայինք իմացականութիւնն ընել բացարձակ մենաշնորհը մարդուն:

Բայց եթէ կը մտածէ անասունն ալ, ի՞նչ անդունդ՝ որ կը բաժնէ մարդկային մտածումն՝ անասնային տարրական իմացականութեան դործունէութենէն՝ զոր կ'ան-

ուանենք բնադը:

Ատոր համար էր որ պիտի համարձակէի ըսել թէ՝ մտածումը միայն կեանքը կը գեղեցկացնէ ու կը մեծցնէ մարդուն մէջ, մտածումը՝ որ կը թուի ըլլալ իր կեանքին վսեմագոյն նպատակը: Եւ, նորէն, ա՛ն է որ կեանքի զանազան երեւոյթներու նուիրապետութեան մէջ բարձրագոյն տեղ մը կը բռնէ:

Սոսիալադատալիւ պատկառանքով կը յիշեմ Բասքալը որ այնքա՛ն իրաւամբ անուանած է մարդը « le roseau pensant ».

✱

Ըսել ուզած եղայ որ մտածո՛ւմը միայն կը բարձրացնէ մարդը: Բայց այնքան պնդած են թէ՝ բարոյականը գերադոյն պսակն է մարդկային փառքին: Արդեօ՞ք Ապահովաբար, բարոյական խտէալ մը բանաձեւած ըլլալ, նորէն, մարդկային իմացականութիւնը պանծացնող հրահանգ մըն է:

Իտէալ մը. այսինքն բան մը որ չի կրնար իրականանալ, որ պէտք չէ իրականանայ, ըստ բացատրութեան, այսինքն բան մը՝ որ գաղափարական ու բանաստեղծական անորոշութեամբ հմայք մը միայն ունի:

Վասն զի դործնական բարոյականի տեսակէտով, հաւատարիմ չուն մը յաճախ աւելի բարձր բարոյականի տէր է, քան ամենէն անկաշառ հողիով մարդը, որ, մարդկութեան դիւրաբեկութիւն, քննական վայրկեանի մը մէջ կրնայ սայթաքիլ ու իյնալ:

✱

Բայց մտածո՞ւմը միայն: Որքա՛ն տղայամտութիւն է վերջնականութեան յաւակնութիւն մը ճանչնալ մեր խորհուրդներուն: Վասն զի ահաւասիկ մարդուն եղանականութիւնը կացուցանող լծորդ հանգամանք մը, իր

զգայնութիւնը (sensibilité) այն տարօրինակ ու
բարդ էութիւնը, որմէ բղխող երեւոյթները կը խառ-
նուին, կը միաւորուին իմացական կարգին վերաբերող
գործողութիւններու հետ: Հին իմաստասիրութեան
բացատրութեամբ, գլուխին ու սրտին միաւորումը ո-
րուն չքնաղ ծնունդներէն մէկն է Արուեստը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ

(Ա Ն Ս Ի Ա)

Ամաթէօս մը, որ տաղանդ ունի, միշտ աւելի մա-
քուր եւ աղնուական արուեստագէտ մըն է քան ամենէն
մեծահամբաւ հեղինակը՝ որ հասարակ ժողովուրդէն
բան մը կ'սպասէ իր եսին եւ իր քսակին գոհացումին
համար:

✱

Գրականութիւնն այն ատեն արժանաւորագոյն ձեռ-
քերու մէջ է երբ ամենէն առաջ գոհացում կուտայ են-
թակայական մտաւորական պէտքի մը: Թերեւս բոլոր
միւս պէտքերը ստորակարգ, պատահական կամ ան-
պէտ ու անպիտան պէտքեր են:

✱

Տարօրինակ կերպով զօրաւոր յիշողութիւններ կան,
մերթ Ժովի պէս անսահման ու ահաւոր, ամէն բան
կլլելու եւ իր ընդերքին մէջ պահելու ընդունակ: Հոն
ոչ մէկ իր՝ մակերեւոյթին վրայ կը լողայ, քիչ յետոյ
աւազուտ ափունքին վրայ փոխուելու համար, (Սովո-
րական յիշողութիւններուն եղանակն է այս) այլ կը
սուզուի գէպի ամենակուլ յատակը, անհամար դանձե-
րով հարստացած: Յիշողութիւնն անշուշտ երկրորդա-
կան կարողութիւն մըն է: Կ'ըսուի թէ յիշողութեան
զարգացումը տեղի կ'ունենայ ի վնաս իմացական ուրիշ
յատկութիւններու: Կրնայ պատահիլ: Բայց ատիկա
թերեւս սխալման է անոնց, որ արդէն տկար ունին

դանոնք, այդ իմացական կարողութիւնները: Յիշողութիւնը կը վնասէ այս վերջիններուն, երբ ասոնք հարկ եղած ինքնուրոյն ուժը չունին: Յիշողութիւնը հլու ծառայ մըն է՝ երբ զօրաւոր տէրեր ունի, անկարգ բռնապետ մը՝ երբ ինքզինքը անտէր կը գտնէ: Մեծ իմացականութիւններուն մէջ, յիշողութեան բարի դերը, իբր հաւատարիմ շտեմարան, հիմնական կարեւորութեամբ դեր մըն է: Որքա՛ն գեղեցիկ իմացականութիւններ, անժառանգ մնացած այդ վստահելի աւանդապահէն, չեն կրցած արժեցնել իրենց բոլոր նշանակութիւնը:

✱

Հոետորութիւնը պարապութիւն մը պճնադարդելու պերեւեթելու արհեստն է: Արհեստ մը՝ փայտամարդեւեւ պուլպրիկներ հաղուեցնելու: Բառե՛ր, բառե՛ր, ինչպէս ըսած է Շէքսպիր Համլէթի բերնով, նորակերտ անհանձար բառեր, անգործածական բառեր, օտարոտի բառեր. ծանրաբեռն պերճանքով բառեր, որք դատարկութիւն միայն կը պարունակեն: Ահաւասիկ հոետորութեան դրամադրութիւնը:

✱

Բառերն, ապրելու համար, պէտք ունին զգացողութիւններու, զգացումներու եւ դադափարներու մազնիւսականութեան. այլապէս՝ ամենէն ճոխ բառերը՝ մեռելի մը վրայ ձգուած հարսանեկան զգեստներ են: Բառերն ընդունակ են անտարակոյս դադափարներ զարթուեցանելու, բայց իրենց այդ դերը հիմնապէս պայմանաւորուած է զգայուն եւ կանխատրամադիր լսելիքի մը պատրաստակամութեամբ: Բառերն ինքնուրոյն արժէք մը չունին հակառակ իրենց ճոխութեան ու փայլին: Այդ է պատճառը որ աղքատիկ բառամթերք մը կը բաւէ ժողովրդային այնքա՛ն հարուստ գրականութիւն մը

ճարտարապետելու: Երբ յիշողութիւնն անընդհատ հաւածական է փայլուն բառերու կախարդանքէն, այլ եւս ոչինչ կայ ինքնարուեստ, բնական, թանձր եւ խորազգեցիկ՝ բառին արտայայտութիւններուն մէջ: Թերեւս աւելի ճշգրիտվ հոգեբանական գործողութեան նկարագիրը, փայլուն բառերն ու հոետորական հնարքները այն ատեն միայն առաւելապէս կը հալածեն իմացականութիւնը, երբ ոչինչ կայ խառնուածքին մէջ ինքնատիպ եւ ուժգին, դադափարը, կրքի կամ զգացողութեան ձեւերուն ներքեւ:

✱

Շատեր մարդիկ կը կշռեն ու կը դատեն իրենց ստամոքսին ու ջիղերուն տրամադրութեանց համեմատ: Ասիկա՝ ուրիշը չհասկնալու մասին մարդոց ունեցած ինքնահաճութեան ու անբաւականութեան արդիւնքն է:

✱

Քննադատի դերն է ամենէն առաջ ճշգրիտ արուեստագէտին անկեղծութեան աստիճանը ու սահմանել անոր տաղանդին անձնական նկարագիրը, որք անձեռնմխելի են եւ անկախ որ եւ է վարդապետական հարկադրութիւններէ:

✱

Ի՞նչ է հոետորութիւնը: Անիկա գրականութիւնն է՝ սորվուած գրադիրտութեան դասագիրքերու մէջ: Եւ գրադիրտութեան դասագիրք մը կը սորվեցնէ ունենալ ոճի այն բոլոր ցանկալի յատկութիւնները՝ զորս մենք մեր մտաւորական խառնուածքին հետ չենք միասին բերեր, այլ որոնց կը բաղձանք, այլ զորոնք ունենալ կ'ուզենք՝ հոետորութեան ուժով: Հոետորութեան ծաղիկները արհեստական ծաղիկներ են: Հեռուէն դիտուած՝ զրեթէ նշան մը չունին որ շփոթել տան զիրենք

բնական ծաղիկներուն հետ: Բայց պատրա՞նք, հոտ
չունին: Բոլոր պատրանքները question d'optique չե՞ն
միթէ, վերջին վերլուծումով:

✱

Գրական յատկութիւնները բնախօսական յատկու-
թիւններու կը նմանին: (Թերեւս նոյն խիստ հիմնուած
են բնախօսական յատկութիւններու վրայ): Բռնու-
թեամբ, բաղձալով կամ աղօթելով չենք կրնար ունե-
նալ զանոնք: Եւ երբ կը փորձենք այս մեթոտները՝ կը
ծեքենայինք այն յատկութիւնները զորս ունենալ կ'ու-
զէինք:

✱

Արդարեւ սիրոյ բանաստեղծութիւնը իր գոյութեան
իրաւունքն ունի ամէն ժամանակներու գրականութեանց
մէջ: Երբեք սպառած նիւթ մը չէ ան: Կ'սպասենք միայն
որ բանաստեղծը չմաշած, նոր լար մը գտնէ, իր սրտին
փոթորիկը երգելու համար: Միշտ հեշտալիբ հաճոյքով
ու մերթ նոյն խիստ երախտագիտութեամբ աչիտի լսէինք
զինքն այն ատեն: Ասիկա այսպէս է հակառակ անոնց որ
սիրային բանաստեղծութիւնը տղայական կը նկատեն:
Այդ տրամադրութիւններով զինուած մարդոց համար
բոլոր բանաստեղծութիւնները տղայական չե՞ն միթէ:
Առանձնախառնութեան խնդիր: Զեմ ըսեր թէ բանաս-
տեղծները քիչ դեր ունեցած են՝ բանաստեղծութիւնը
սին արձագանդներով լեցուն հնչական պարապութիւն
մը նկատել տալուն մէջ: Այնքա՞ն բաղմաթիւ են զէչ
բանաստեղծները: Բայց անկասօրէն յոռի բանաստեղծ-
ներէն, կայ՝ բանաստեղծութիւնը: Խնդիրն այն է թէ
բանաստեղծութիւնն ըմբռնելու համար քիչ մը բանաս-
տեղծ ըլլալու է, եւ սէրը հասկնալու համար՝ սիրելու
ընդունակ սիրտ մը ունենալու է: Տհաս ու յաւիտենա-

պէս այնպէս մնալու դատապարտուած իմաստակներ
կը ճանչնամ, որք իրենց իմացական սահմանափակ
դժայնութիւնը առաջ կը քշեն, իբր անսխալ փորձաքար,
ամէն արժէքներու, բանաստեղծութիւնը ծաղրելով,
օրինակի համար լուրջ մարդու, կամ գործնական մտքի
արժանիք կ'երազեն ապահովել իրենք իրենց: Բայց
պարզապէս խիստ դժուար են, այս անգամ սրտաւուչ տգի-
տութեամբ, այն երազողը՝ որուն իրենց դունչը չի հաս-
նիր: Եւ սէրը, «գիտուն»ներուն, ծերացածներուն,
գործնական եւ լուրջ մարդոց հետ դործ չունի շատ:
Սէրը՝ սիրել կըցող սրտերունն է. սէրը՝ երիտասար-
դութեան շնորհն է, սէրը՝ կեանքին ներքին նպատակն
խիստ է, ուրեմն «երգեսցուք զսէր» ինչպէս կ'ըսէ Սո-
ղոմոն:

✱

Ի՞նչ է ծաղրանկար մը. — ուսումնասիրութեան
առարկայ տիպարին վրայ ամենէն ուշադրաւ եղանակով
վիրաւորելի նկատուած կէտերուն՝ չափազանցուած,
համեմատութենէ ինկած եւ հետեւապէս ծիծաղելի ըն-
ծայուած ձեւով պատկերացումն է:

✱

Գրագէտներ կան որոնց տաղանդին անխափան տիե-
զերականութիւնը, որոնց մտքին նուաճող զօրութիւնը
ինքզինքնին հարկադիր կ'ընեն իրենց ժամանակին վը-
րայ: Ասոնք անվիճելի են, եւ ասիկա անտեղիտալի
բռնակալութիւնն է հանճարին՝ որուն առջեւ մեր նը-
ւաստ գլուխները կը խոնարհեցնենք խանդաղատեցու-
ցիչ հլութեամբ մը:

Ուրիշներ կան, հասարակ տաղանդները, բաղմամբ-
բոխ արձաւը միջակութիւններուն, գիւրին, բեղուն,
ձկուն, այլ հետեւակ, այլ տժգոյն:

Այս վերջինները՝ ծեծուած ճամբաներու վրայ երթեւեկող ճարտար կառապաններ են: Իրենց հետ՝ շատ հանդիստ ենք ու ապահով: Գիտենք թէ ուր պիտի տանին զմեզ: Ատոր համար է որ հասարակաց ամբոխային վստահութիւնն ու հաւանութիւնը իրենց հետ է, հասարակաց կոյր վստահութիւնը եւ ծոյլ հաւանութիւնը, որ կը վախնայ խոտորնակ ճամբաներէն, որ անընդունակ է տոկալու անոնց յոգնեցուցիչ հաճոյքին:

Կան նաեւ տարականոն տաղանդները: Հանճարին տիեզերականութիւնը չունին անոնք: Բայց մեկուսի ու վեր են հասարակ միտքերու ռամիկ սովորականութենէն:

Արտուղի, կողմնակի, նորերեւոյթ ճիւղեր են անոնք, մերթ, բարեբաղդ պարագային, յոյժ շահեկան: Իրենց մերթ միակողմանիութիւնը, աւելի կամ նուազ անձուկ աւելի կամ նուազ աղանդամուլ անհատապաշտութիւնը՝ հաճելի չէ ամենուն, հաճելի չէ մանաւանդ «հասարակաց կարծիք»ին: Մանաւանդ թէ զայրոյթ ու հակակրօնութիւն կը գրգռէ յաճախ: Սովորաբար չենք սիրեր այն մարդիկը՝ որք նմանութեան եզրերը կը շրջեն: Վասն զի անընդունակ ենք հասկնալու մենէ շատ տարբեր անհատականութիւնները: Եւ անհրաժեշտապէս կ'ուզենք որ մարդիկ իրարու նմանին: Հակառակը չենք կրնար ներել: Ասիկա հասարակաց մտքին տափաւորութեան ու աղքատութեան զայրալիր խոստովանութիւնն է: Տարտամօրէն ու խուլօրէն կ'զղանք թէ մեզի եւ ամենուն ջնամանդներն՝ իրենց վրայ բան մը ունին՝ որ եթէ միշտ յայտնի գերադանցութիւն մը չէ, բայց չեւորէն ուշադրութիւն կը հրաւիրէ, մինչդեռ, սովորական զէմքերը, աւա՞ղ, իրարու հետ կը չփոթուին: Հետեւաբար, այդ դարտուղի տաղանդներուն մօտենա-

լու պատշաճագոյն ու լաւագոյն եղանակը, առանց որ եւ է կանխորոշութեան, հանդարտօրէն, ու մանաւանդ յօժար համակրութեամբ, հետաքրքրուին է անոնցմով: Համակրութիւնը լաւագոյն յայտնաւորիչն (révélateur) է այդ զգայուն տախտակներուն (plaque sensible) վրայ պահուած անտեսանելի պատկերներուն, որք շատ անգամ հրաշալիքներ են:

✱

Ինքնատպութիւնը անգիտակցութեան կալուածին կը պատկանի: Զգտում մը դէպի զուտ ու բացարձակ գիտակցութիւն՝ կը մնասէ արուեստի գործին: Այդ ձգտումը այլ եւս յատկութիւն մը չէ, այլ հոգ մը եւ յաւակնութիւն մը:

✱

Աշխարհի մէջ ամէն բան կը փոխուի: Ատիկա հարկաւորութիւն մըն է, որուն առջեւ գլուխ կը խոնարհեցնենք: Բայց հասարակաց եզրերու ջնջման մէջ լեզու մը ունի, ճաշակի տէր ու լուրջ մարդուն համար, տեսակ մը նուիրականութիւն, զոր չենք կրնար պղծել առանց մեծամտութեան կամ տգիտութեան: Լեզուական ինքնատպութիւնը ընդհանրապէս ցուցասէր արտաւորութիւն մըն է: Դասական լեզու մը կարող է ինքնատիպ մտածում մը լիովին արտայայտել: Անշուշտ կենդանի լեզուն չի սառիր վերջնական կաղապարումի մը մէջ: Սառումը նկարագիրն է մեռած լեզուներուն: Կենդանի լեզուն կը փոխուի, կը շրջուի, անշուշտ, քանի որ կ'ապրի. եւ այս երեւոյթը տեղի կ'ունենայ անըզալի կերպով, բան մը՝ որ պէտք չէ չփոթուի լեզուական շինծու, բռնաճիգ, անհանճար յանդգնութիւններուն հետ:

Կար ժամանակ մը՝ ուր քննադատութիւնը դպրոցականի շարադրութիւններ սրբագրող գրագիտութեան վարժապետի աշխատութեան մը հետ կը շփոթուէր։ Սխալներ մատնանշել, թերութիւններ շտկել, կանոններ առաջարկել, օրէնքներ պարտադիր ընել՝ գրական քննադատի ահարկու առաքինութիւններ էին։ Քննադատին դերը, այս ուղղութեամբ, առաւելապէս՝ տապալու մի յոխորտ ու մեծամիտ դեր մըն էր։ Իբր թէ պէտք էր որ անպատճառ սրբագրէին։ Խիծեր ու բիծեր փնտռելու, անոնցմէ անպատճառ գտնելու, արատներ մատը փաթթելու անհրապոյր այդ աշխատութիւնը՝ այլ եւս կը մնայ պատուելիներու ցամաք ու այլամերժ սրտերուն տիսուր երջանկութիւնը շինելու կոչուած աշխատութիւն մը։

Գրական գործ մը, ինչպէս արուեստի գործ մը, աւարտած, վերջնականօրէն ծնունդ առած գործեր են, տրուած զգայնութեան մը անկախ ու անհատական օրէնքներուն համեմատ արտայայտուած։ Քննադատութեան դերը՝ զանոնք հասկնալ ու բացատրել, եւ ի հարկին սիրել ու սիրցնել։ Քննադատը դնահատիչ մըն է, եւ իր դերը կը սահմանափակուի դնահատութեան առարկային ներքնորոյն ու անկախ արժէքը սահմանելուն մէջ։ Իր լաւագոյն յատկութիւնն ա՛յն կրնար ըլլալ որ, ինք աւելի՛ հասկնար, ինչ որ հասարակ սիրողները անբաւականօրէն պիտի հասկնային։ Իր հոգին, իր միտքը, իրենց դուռները լայնօրէն կը բանան բոլոր այն արտայայտութիւններուն՝ որոնք իրեն կ'առաջարկուին իրմէն տարբեր՝ բայց իրեն չափ իրենց անհատական անկախութեան մէջ ինքնօրէն ու ազատ զգայ-

նութիւններու կողմէ։ Այս սահմաններուն մէջ, ինչպէս ամենուրեք, բացարձակ դատաստաններ չկան, վասն զի չկան բացարձակ դատանիչեր։ Իրարմէ տարբեր կերպով բաղադրուած, հետեւապէս՝ իրարմէ տարբեր կերպով աշխարհի իրականութենէն ազդուող անհատականութիւններ միայն կան։ Քննադատը պիտի աշխատի այս անգամ՝ հասկնալ ու հաստատել շահեկանութեան նկարագիրն ու աստիճանը այն երեւոյթներուն՝ զոր ուսումնասիրելու կոչուած է։ Երբ բարեբաղդ հանդիպումներ ունենայ, իր դերը խանդավառուիլ է ու խանդավառել։ Գանձեր դնող երկրախոյզի մը ուրախութիւնը պիտի ըլլայ իրենը։ Պիտի պատահի որ անպէտ բժժանքներ եւ անարժէք ուղունքներ պիտի հաստատէ։ Աւա՛ղ, թանկագին քարերը հազուադիւրս են։ Բայց ատոր համար չպիտի բորբոքի, բայց չպիտի կատղի՝ թէ ասիկա ինչո՛ւ համար այսպէս է։ Նոյն իսկ թոյլ չպիտի տայ իրեն ըսելու թէ ասիկա հարկ է սա՛պէս եղած ըլլալ։ Այլ պիտի ջանայ ըսել՝ թէ ճշդիւ ասիկա այսպէս է, վասն զի գիտէ թէ ասիկա այսպէ՛ս միայն կրնար եղած ըլլալ, հակառակ մեր բարի բաղձանքներուն կամ բարկութիւններուն։

Քննադատը խորաններ կը բարձրացնէ, դափնիներ կը հիւսէ, բազիններ կը կանգնէ արժանի աստուածութիւններուն համար, որոնց բազմութիւնն ու այլազանութիւնը՝ պանթէոնին հմայքը բարձրացնելու միայն պիտի ծառայէր։ Իր քրմապետի նուիրական դերին գիտակցութեամբ, պաշտօն ունի ինք՝ հաւատարիմներ եւ հաւատացեալներ պատրաստելու իր աստուածներուն։

✱

Արուեստը գերազանց հմայքն է կարգ մը հոգիներու համար։ Սէրը, ամենազօր սէրը, երբ պատահի որ,

— եւ աւա՛ղ, ատիկա ամենօրեայ եղերական պատահում մըն է — այլի թողու զմեզ մեր ամենէն խանդավառ երազներուն հմայաթափութեան մէջ, կրնանք արուստին վերադառնալ, եւ ան պիտի միտթարէ զմեզ, պիտի սրտապնդէ զմեզ, անխաբ ու անյողդողդ հաւատքի մը զրահը պարգեւելով մեզի: Ու պիտի պատահի որ՝ սիրոյ կսկիծը՝ արուստի պատրուակ մը դառնայ, ու վիրաւոր սիրտը զովանայ այդ պայծառ ակունքէն, ի՛նչ քաղցր հեղնութիւն:

Հոգիներ կան որ կ'ըսեն նորէն. (որքա՛ն եղբայրօրէն անոնցմէ եմ ես ինքս) «Այս տխուր ու թշուառ աշխարհին մէջ թերեւս չկայ աւելի թանկագին ու յաւիտենական բան՝ քան արտայայտութիւնը կատարեալ, մաքուր արուեստի մը: Բոլո՛ր յոյսերը, աշնահար ու դալկացած, կը տերեւաթափին, բոլոր երազները կը տոգոնին ու կը ցնդին, բոլոր ճոխութիւնները, բոլոր բարիքները՝ անվստահելի ու զաղփաղփուն կայծկըլտումներ են, որ տարածամ կը շիջանին: Ունայնութեան սառնաշուկէ հովը՝ տիեզերական ու բացարձակ մրմունջ մը կը թուի, որ մեր ականջներուն մօտ կը հեծկլտայ վերջին ու վճռական կործանումներու ճշմարտութիւնը: Բանաստեղծութիւնն է որ անմահութեան դրոշմ մը ունի, եւ ա՛ն միայն, անընդմիջական թրթռումի մը մէջ, թերեւս մեր հոգին յաւիտենականութեան կը կապէ, դերեզմանափակ մահուան գերագոյն լուծթենէն անդին: Թերեւս արուեստը միայն կայ, որ պիտի կարենար բիւրեղացնել, որ պիտի կարենար յաւիտենացնել, փայլակնաչող յայտնատեսութեան մը անծանօթ այլուրին՝ որուն հայրենաբաղձութիւնը կը սզանք...»

Հոգիներ կան որ այսպէս կ'ըսեն: Ես ինքս եմ որ

այդպէս կ'ըսեմ: Բայց ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ: Պարապու-
թիւնը ուրիշ պարապութեամբ մը լեցնելու այս ջանքը եղերականօրէն հեղնական չէ՞:

✱

Իմացականութեան ոլորտները, արուեստին կայանները բարձր են եւ դժուարամերձ: Ասիկա՝ իրենց ստորոգելիքը, բնութիւնն իսկ է: Ձէ կարելի զանոնք վար իջեցնել, առանց վնասելու իրենց: Զրխոթան մը՝ (albatros) նաւի մը տախտակամածին վրայ, աղտոտ նաւաստիներէ շրջապատուած, ի՛նչ թշուառութիւն — կը բացատրէր Պոտլէռ: Արուեստը չի զիջանիր: Պէտք չունի ատոր: Ձի կրնար արդէն: Ձայն վայելելու համար՝ մինչեւ իրեն բարձրանալու է: Դէպի վար քաշելով զայն՝ հմայաթափ կ'ընենք, ծաղրելի կը դարձնենք զայն: Անիկա հասարակ ժողովուրդին համար չէր՝ որ լիովին, ամբողջական ոչինչ կը հասկնայ: Բոլոր մեծ հասնարներու ժողովրդականութիւնը եթէ ժողովուրդին ձեռքով շինուած է, ժողովրդային հասկացողութեամբ շինուած չէ: Փորձեցէք ձեր սրունքներուն ուժն ու տոկունութիւնը, հասնելու համար մինչեւ անոր: Բոլոր միւս ջանքերն օդածախր ջրխոթանը վար առնելու, ռամկացնելու տգէտ կեղծարար կամ մարդահաճոյ եւ առհասարակ զարչելի միջոցներ են: Բնութեան կարգերուն մէջ՝ աստիճանաւորումներ, նուիրապետութիւններ կան: Վերստին, բնական կարգին մէջ, բոլոր արժանիքները՝ անհաւասարութեան, ապա եւ անարդարութեան օրէնքով կը բացատրուին: Փարիսեցիները եւ կեղծաւորները միայն պաշտօն ունին ընդհանուր հարթ հաւասարութեան մը անհրապոյր ցնորքը խաղցնելու ռամիկ հասարակութեան դիւրախաբ աչքերուն առջեւ:

Իմացականութիւնը առխարխալի կ'երթայ փնտռել ճշմարտութեան ցնորքը: Կը փնտռէ ու չի գտներ: Գիտէ որ չսլիտի գտնէ, բայց չի կրնար չփնտռել զայն: Ծշմարտութեան փնտռողքը մտքին սնանումն է: Բայց ահաւոր իրողութիւն մը կայ աշխարհի մէջ: Մարդոց մեծագոյն մասը գտած է ճշմարտութիւնը, առանց նոյն իսկ զայն փնտռած ըլլալու: Յանուն ճշմարտութեան է որ զիրար կը խաչաձեւեն ամենէն մոլեգին դաշոյնները:

ՄՈՒԻՐ ԵՒ ՄԱԽՐ

(Ա Ն Ս Ի Ա)

Ո՛վ գիւղ, իմ ծննդավայրս ու իմ յամր մահացու-
միս անսպտախանատու ջերմավայր...: Թանձր, դառ-
նակսկիծ, մտախորհ մեղամաղձութեան զինովցնող
բոյր մը կը բղխի քու ամէն մէկ անկիւնէդ. եւ անմխի-
թարելի տրամութիւնը իրիկուններուն՝ որոնց մէջ ա-
մենօրեայ արեւներս կը մեռնին արիւնաթաթաւ հոգե-
վարքներով, եւ յողնատանջ երկարաձգումներ հեռա-
ւոր հորիզոններուն վրայ մարող ճամբաներուն՝ որոնք
ծայր, որոնք վերջակէտ չունին, եւ բնակութիւններու
կզը՝ իրենց յաւիտենական խաչելութեան մէջ ուժա-
թափ, հինուկ հողմաղացները, վերջապէս ամենէն ան-
նշան իրերը՝ որ գրեզ կը բաղկացնեն, կեանքի սեւ հո-
գերուն սարսուռովը համակուած՝ կ'ապրին թէ չեն
ապրիր, չգիտեմ:

✱

Երբեմն փնտռեցի թէ ինչո՞ւ կը գրէի: Ու գտայ
որ, կրնայի արդահատիլ գրելու ունայնամտութեանս
վրայ, եւ ուզեցի մերժել գրելու փառքն ալ, ուրիշնե-
րուն հետ: Ժխտումի չար ոգի մը կը գալարի շարու-
նակ՝ հողիւիս մէջ: Բայց հարկադրուեցայ տակաւին
հաստատել թէ՛ չէի կրնար ինչ հեռացնել զգալու եւ
խորհելու իրողութիւնը, — պիտի ըսէի՝ զգալու եւ

խորհելու պարծանքը: Եւ կը ջանամ բանաձեւել. մտածումը՝ ապրող մտքին սնանումն է: Կ'ուզեմ ապրիլ, ուրեմն բռնադատուած եմ խորհիլ, եթէ չեմ իսկ գրեր: Ու փորձեցի:

Մտածումս չըջադիծ չունէր, երանգ չունէր, ջիղ չունէր, թռիչք չունէր: Խորհելու համար գրելով պէտք ունիմ ես: Կան՝ որ խորհելու համար կը խօսին: Ձայնը, իր ելեւէջները մտածումը կ'ստորագծեն, անոր մկանունքները կը զօրացնեն, թեւ կուտան անոր: Ինծի համար՝ խօսիլ չկայ: Այդ պերճանքը իմ լռասէր չըրթունքներուս համար չէ կարծես: Խորհելու համար ես պէտք ունիմ գրելու: Գրել՝ մտածումս կերտել, դայն աշխատիլ, դայն յղիւիլ, դայն կատարելագործել ըսել է: Գրել՝ չարչարուիլ բայց ապրիլ ըսել է ինծի համար: Թոյլատրէի՞ն ինծի այս տաժանելի հեշտանքը, — այս յաւակնութիւնը:

✱

Բայց քանի՜ կը գրեմ, այսինքն քանի՜ կը խորհիմ, անձնատուր կ'ըլլամ սա անագորոյն համոզման թէ մտածումներու աշխարհին մէջ ներելի չէ բերանը բանալ անոր համար՝ որ չունի ըսելու չլսուած բան մը: Անկից դուրսն՝ աւա՛ղ, ունայնամտութիւն միայն կայ, եւ ես ինքզինքէս կը սարսափիմ յաճախ:

Կանգ կ'առնեմ սակայն: Չլսուած բա՞ն մը: Կրնա՞յ ըլլալ չլսուած բան մը: Կը տարակուսիմ: Թերեւս, մարդկային հանճարը ըսած էարդէն բոլոր կարելի ըսելիքները: Եւ եթէ ճշդեւ հարկ ըլլար «չլսուած»ին իմաստը թերեւս հարկ էր ըսել « ըսելու չլսուած եղանակով » մը:

Բայց ըսելու չլսուած եղանակ մը՝ դայն հետերնիս բերած կ'ըլլանք կամ ոչ: Առաջին պարագան բախ-

տաւորութեան պարագան է: Երկրորդը՝ հասարակաց ճակատագրական պարագան է: Դժբախտութեան յաճախադէպ պարագան:

Բայց. — վերստին բայց, եւ ա՛ն գիտէ մինչեւ ուր, մինչեւ երբ, — ո՞վ պիտի դատէր կամ ի՞նչպէս պէտք էր դատել ըսուածներուն եղանակի նկարագիրը, թէ անոնք լսուած էին թէ չլսուած: Որքա՞ն տարտամութիւն, որքա՞ն անստուգութիւն, այն սահմաններուն մէջ ալ, եւ ի՞նչ թշուառութիւն ամենուրեք:

✱

Ի՞նչ խռովաբեր երկուութիւն է, զոր յաճախ կը հաստատեմ իմ մէջս, ամէն անգամ որ ինքզինքս կը գիտեմ, իբր թէ հորի մը մէջ, կամ լճակի մը, եւ կամ առուակի մը ջուրերուն խորը:

Կ'ուզեմ հեռանալ իմ նմաններէս, — մարդերէ՛ն: Կ'ատե՞մ դանոնք: Չեմ կրնար ըսել ատիկա: Ատելու-թիւնն անաղնիւ է, ու պիտի վախնայի ես ինձմէ: Ուրեմն ինչո՞ւ վախչէի ես ինձմէ: Ուրեմն ինչո՞ւ վախչէի անոնցմէ, կը վախցնե՞ն անոնք զիս: Բայց այս երբեք չխոստովանուած հպարտութիւնը զոր կ'զգամ իմ մէջս՝ ինծի յաւէտ չպիտի թոյլ տար ամօթն ու այպանութիւնը, վատութիւնն ու վախկոտութիւնը:

Այն ատե՞ն: Ազնուատենչ զիւրադգածութիւն մը փրկել ամբոխային կոպիտ զիմաւորումներէ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ կը փախչիմ: Կը ջանամ հեռանալ հօտէն, վասն զի կը դռնեմ դայն՝ բուռն, կոյր, կոպիտ, անփափկանկատ, անաղնիւ, արձակունակ, տղեղ, տողորուած խոհարարական բնազդներու բոլոր տափակութիւններովը: Բայց ա՛յս է ընդհանուր նկարագիրը խոթանին, հակառակ ռամկապաշտ մտքին չահանկատ կամ տղէտ չողորթութիւններուն: Կը փնտռեմ միայն ու կը յար-

դեմ ու կը պաշտեմ այն մեծերը, որոնք, անսպառ վառարան իմացական ու բարոյական կեդրոնի մը, իրենց լուսաւոր էութենէն բղխող կայծերը կը ցրուեն, կը թափանցեն բուսականցաղ հոգիներուն մեծազանդուած ճախճախուտին մէջ, հոն արթնցնելու համար ինչ որ ունի հօտը ազնիւ՝ թաղնօրէն ու զօրութեանականօրէն (virtuellement) :

Ու կը սիրեմ մարդկութիւնը, իր առօրեայ եղերական անդարմանելի թշուառութեան մէջ, բայց կ'զգամ թէ իժերու այս խուրձին գլխուն չի կոխուիր անպատիժ: Կը ցաւիմ անոր մասին, բայց չեմ ուզեր մօտենալ անոր: Ո՛չ զայն իր սողոսկումներէն վեր առնելու հաւատքը ունիմ, ո՛չ մահացու կճումին միամիտ ու անկարելի մեծութիւնը:

Ես ինքս ալ, ո՛վ դիտէ, մէկ վտանգաւոր անհատը չեմ միթէ դիտախօսիւ գալարուն խուրձին: Ովե՛ր չէ թունաւորած իմ լեզուս: Ովե՛ր շնորհապարտ են ինծի, իմ ժպիտիս հեզնամով փաղաքշանքներէն, իմ ասեղներուս փայփայանքներէն: Ի՞նչ եմ ես ինքս: Իրաւա՞մբ աւելի բան մը, քան զետնաքարչ մէկ անհատը իժերու տրճակին: Ե՞րբ հոգիս կը ցաւ հասնիլ մտածմանս աստուածամերձ հորիզոնին բարձրութեան: Ե՞րբ դատաստանիս անկաշառ խստութիւնը անպարտութիւն կը ցաւ վճռել իմ անդարմանելիօրէն մարդկային սայթաքումներուս համար: Ես իմ նմաններէս կ'ուզեմ հեռանալ, զզուելի՞ր գտնելով անոնց վոհմակը: Ովե՛ր արդե՞ք չեն ուզեր նաեւ հեռանալ ինէ: Բայց վերջապէս, կ'զգամ փոխադարձ բարիքը կարելի հեռաւորութիւններուն: Պիտի բլլայ որ, ոչ իժերը կարենային խայթել զիս, ո՛չ ալ ինքնապաշտպանութեան լուծը հոգիս նսեմացնէր: Եւ նաեւ, թունաւոր ակումներս պիտի թափէին անգոր-

ծութենէ, եւ թոյնի գեղձերս պիտի թափէին առանձնութեան մէջ:

*

Երազն աւելի գեղեցիկ է քան գործը: Երազը՝ լոյսն է, գործը՝ տկար ցոլքն անոր: Անօգուտ է երազներն ապրիլ ջանալ, կը ռամկանան անոնք, հմայաթափ, գեղակորոյս: Գաղափարը՝ գործին վճիտ ակունքն է: Անդունդ մը կայ երկուքին միջեւ: Երազ եւ գաղափար միշտ աւելի մաքուր են եւ ազնիւ: Անոնց յատկութիւնները յատկութիւններն են անտեսանելի ոգիին՝ որ անդենի ոլորտներու մէջ կը սաւառնի: Բոլոր տեսանելի մարմնաւորումները՝ մկրտումներ են վերամբարձ թըռչներուն: Անոր համար՝ երազներս աւելի կը սիրեմ քան ծնունդներս:

*

Տակաւին կը շարունակեմ բանաձեւել այս ցնորամտութիւնները: Հասկնալի՞ են անոնք այն մասնաւորուած ու պարագայական մղեալ իմաստով որով կը հասկնամ ես զանոնք այս վայրկեանիս, մայիսի առաջին առտուան մը պայծառութեան մէջ: Նոյն խսկ կըրնա՞մ երաշխաւորել ինքզինքիս՝ թէ ուրիշ օր մը պիտի կարենամ հասկնալ զանոնք այն միեւնոյն երանգաւոր իմաստներով:

Պէտք է վերսկսիլ սակայն, եւ ահաւասիկ:

Մարդկութիւնը յիմարօրէն յուզող քառասային յորձանապտոյտին լուսանցքին վրայ առանձնացած, կ'ասըրիմ ու չեմ ապրիր: Համարձակութիւնը չունիմ նետուելու յորձանքին մէջ, վասն զի կ'զգամ թէ պիտի կորսնցնեմ զլուսս ու պիտի կորսնցնեմ գիտակցութիւնս: Այլ եւս եռուզեռէն տարուած, այլ եւս անպէտ ծառի բունի մը պէս յորձանքէն քշուած, առանց խոր-

հելու, եւ առանց երազելու: Որքա՞ն կը սարսափիմ
այլ եւս չկարենալ խորհելէն, այլ եւս չկարենալ երա-
զելէն: Վասն զի հոն ուր ապրելու շարժումը կը յորձ-
նանայ, հոն ուր մարդը կարճատեւ կեանքի մը փախըս-
տական երեւոյթին կը փարի բոլորանուէր, յաւիտենա-
կանութեան ուխտաւորի մը յիմարօրէն անգիտակից
միամտութեամբը, հոն այլ եւս մարդը կը գործէ, եւ
գործէն համագերաւուած, եւ գործէն կլլուած, ժամա-
նակ չունի, հառաչելու իր թշուառութիւններուն վրայ,
ժամանակ չունի դանոնք սփռելու խորհուրդին սպե-
ղանիով: — պիտի ըսէի, ժամանակ չունի ապրելու:

Անոնք որ գործը երազէն կը նախընտրեն, իբր այն
թէ առաջինը շօշափելի ու կշտացնող իրականութիւնն
էր, մինչ վերջինը կը մնայ իրադանց անդոյ ստուեր
մը, այդպիսիները գուրկ ըլլալու են աշխարհի իրակա-
նութեան յարաբերականութեան զգացումէն:

Բայց որի՞նն է իրաւունքը: Որի՞նն է ճշմարտու-
թիւնը: Երազողի՞ն թէ դործողին, — տազնապահար՝
պիտի հարցնէի, կեանքի խնդրուածը լուծելու աղաչա-
ւոր յօժարութեամբ: Ու թերեւս ճշմարտութիւնը հոն
է որ՝ թողուն երազողին երազել եւ գործողին գործել,
քանի որ բոլոր ճամբաները այլ եւս օր մը՝ բան մը
չըլլալուն միայն կ'առաջնորդեն:

✱

Երկար ատեն պատրանքով օրօրուեցայ: Ինքզինքս,
աշխարհի մէջ, իմ նմաններու մէջ, չահեկան երեւոյթ
մը կը հաւատայի: Անկից յետոյ, տարակուսեցայ,
բայց դեռ կը յուսայի: Կ'սպասէի, եւ իբր թէ կը կար-
ծէի թէ խոստմնալից յամեցումի մը վրայ էր միայն
խնդիրը: Եւ պարբերաբար, իմ ենթադրատակցութեանս
յատակին մէջ, ծովասուղակի խուզարկութիւններ փոր-

ձեցի: Թուգմունքէ դողահար, բուռներս լեցուն, դուրս
կուգայի անդունդին խորութիւններէն: Բայց չգտա՞յ
այն դանձերը՝ դորս գտնել ապահով էի նախ, եւ յե-
տոյ՝ դեռ կը յուսայի գտնել: Փոխանակ մարգարիտ-
ներու, փոխանակ ոսկիի կամ ադամանդի, ժժմակնե-
րու, աւաղի հատիկներու եւ խիճերու սնոտիք մը լոյս
աշխարհ կը բերէի:

Անոնց վրայ կը նայիմ դեռ, այդ ոչինչ հարստու-
թիւններուս՝ որ ձեռքերէս կը թափին, եւ կը հարցնեմ
ինքնիրենս. ժժմակնե՞ր են ասոնք թէ մարգարիտի հա-
տիկներ, ու վերստին, տեսողական պատրանքի մը
կասկածանքը կը նեղէ զիս:

✱

Անհամար թերութիւններուս, իմ ցաւալի անբաւա-
կանութիւններուս սայրասուր վիշտը կը տառապեցնէ
զիս անդու: Իմ անդարմանելի մարդկայնութիւնս՝
իմ անյուսութիւնս է: Սարսափելի անկեղծութեամբ մը՝
ինքզինքս կը ճանչնամ, իմ անպէտ ոչնչութիւնս, եւ
անմխիթար կը մտմտամ:

Բայց ոչ ոք իմ երեսիս պիտի յանդգնի պոռալ այս
դառնահամ ճշմարտութիւնը: Իմ ներսս ծնունդ առած՝
հանդուրժելի է ան: Համակրելի է անոր անտեղիտալի
լուծը: Դուրսէն եկած՝ հոգիս չի տոկար այդ նախա-
տինքին. հպարտութիւնս կը մերժէ դայն, ճշմարտու-
թիւնը, եւ կ'ընդվզի յոխորտանքով: Ներքին ու ինք-
նարուխ ճշմարտութիւններս միայն ուրեմն հեշտիւ ըն-
դունելի են ինձ համար, որքա՞ն ալ անադորոյն ըլլան
անոնք: Եւ ասիկա՝ թերեւս՝ որովհետեւ՝ ունայնասի-
րութեան փաղաքշանք մը կը մեղմէ անոնց դառնու-
թիւնը, երբ մենք մեր վրայ կը խօսինք, եւ ասիկա՝

մանաւանդ որովհետեւ, ես իմ մէջս կը տեսնեմ մարդն իսկ, յաւիտենական մարդը: Վասն զի ես այնքան ինքզինքս եմ որքան ուրիշներն եմ՝ ճշմարտութեան այս ցուրտ հանգրուաններուն մէջ:

Ո՛չ մտքի պէրանք մըն է, ո՛չ իմացականութեան ցուցապաշտ դարդամոլութիւն (dandysme), ո՛չ իսկ հեշտամոլ գեղասէրի գոռոզ հեգնասիրութիւն, երբ վերստին՝ վերջին երազներուն եւ վերջին պատրանքներուն ալ հմայքները կը ցնդին, ու ոչնչապաշտ հոգիս՝ կործանումներու անբախտ սիրահար՝ աւերակներու վերեւ կը սաւառնի ժպտելու համար անոնց անդարմանելի տրամութեան վրայ:

Սրտիս ամենախորին անկեղծութիւնն է որ կը խօսի ինծի ու դեռ անոր յաւակնոտ արձագանքն է այս ողորմելի գրիչս, որ ուղղագիծ տողերու վրայ գետնաքարչ՝ օձապտոյտ սողոսկում մը կը փորձէ վերստին:

Ըսել կ'ուզեմ որ, իմացականութեանս դատաստանին առջեւ օր մը աշխարհը կործանեցի՝ իր բոլոր տղա-յական կուռքերով: Իբր թէ մեծ վստահութեամբ մը ըրի այդ բանը, ամենամեծ անվախութեամբ մը նոյն իսկ թերեւս, առանց հաշուելու որ այդ խիզախումը կը թուլցնէր իմ մէջս կեանքին բոլոր քաղցր կապերը: Եւ այսպէս, հաստատած կ'ըլլայի թէ՛ պատրանքներու ունայն ու ողորմելի աստուածալաշտութեան մը միայն կրնային յանգիլ աշխարհի մէջ մարդկութեան ինքզինքը արտայայտելու համար ի դործ դրած բոլոր ստորագրական ջանքերը:

Եւ ահաւասիկ համայնական աւերակներուն վերեւ պահ մը հոգիս յուսահատ սաւառնում մը եղաւ: Նոյն իսկ խարխուլ թառ մը չգտայ, անոր ազնիւ ալլ տրտում յոգնութիւնը հանգուցանելու համար: Բայց որովհետեւ

կ'երեւի թէ պիտի ապրէի դեռ, հանգելու խորշ մը ջանացի գտնել: Ու կարելի եղաւ որ կործանումներու այս դժբախտ աշխարհը տեսնէի՝ գեղեցկութեան տակաւին մխիթարար տեսակէտէ մը: Այդ թշուառութիւնը, այդ սնոտիքը, այդ ոչնչութիւնը՝ աղուոր էր տակաւին:

Եւ մխիթարար ուրախութեան մը մէջ դողացի տղու մը պէս՝ որ ապակեայ անարժէք ուլունքներ գտած ըլլար: Անոր համար կարելի եղաւ որ սիրեմ Արուեստը, պատրանքներուն ամենէն վեհը, եւ ինքզինքս դնեմ իր սպասարկութեան, դիւրարեկ գրիչով մը տակաւին կապեր հաստատելու համար կեանքին հետ:

Ի՞նչ գրեցի, ի՞նչ իմաստով ծառայեցի նուիրական դիցուհիին: Դառն տարակոյսներ ունիմ միայն այդ մասին: Ու գիտեմ թէ, պատրանահար, երազներու մէջ միայն ապրեցայ, ինչպէս խիստ շատեր:

Այսօր՝ իրա՞ն է արդեօք որ երազին սփոփանքն ալ չունիմ: Իսկ, ի՞նչ ընելու են անոնք՝ որոնց խորտակուած է պատրանքին զրահը: Սուտ կամ սխալ հնչնուք: Զի ահաւասիկ, կը սիրեմ թաղծալիր աշունը՝ երբ տերեւները կը դունատին ու կը թափին, կը սիրեմ գիւղիս թանձրօրէն ոսկեղօծ վերջալոյսները՝ երբ անդորը մթնշաղին մէջէն՝ յոգնած՝ հոգադործներու յոգնաբեկ ստուերներ կը վերադառնան զէպի գիւղ. կը սիրեմ ծովը իր յողբող դեղեցկութիւններուն անըմբռնելի այլազանութեան մէջ, կը սիրեմ հինաւուրց ծառերն ու նորատի ծաղիկները, կը սիրեմ ոսկեղօծ միջատներն եւ օդերու թազաւորութեան երջանիկ բանկիչները, եւ կը սիրեմ այն հոգիները՝ որ ծնունդ տուին ինծի, եւ կը սիրեմ զանոնք՝ որ հոգի են իմ հոգիէս, ու կը սիրեմ նաեւ այն մէկ կամ երկու բարեկամները՝ որոնք կը սիրեն զիս...:

Այդքա՛ն բաղմաթիւ կապեր, այդքա՛ն բաղմաթիւ պատրանքներ: Կ'ապրիմ ուրեմն կեանքը, ու բաց կը թողում հողւոյս բոլոր խորտակուած պատուհանները՝ այն բոլոր ազնիւ գինովութիւններուն՝ որոնց պիտի կրնայի ընել հեղնաժպիտ այլ սրտագին հիւրընկալութիւն մը, այն բոլոր անյաղթելի գեղեցկութիւններուն՝ որոնց անսահման քաղցրութիւնը պիտի մոռցնել տար ինծի երբեմն՝ թէ կ'ապրի՞մ արդեօք: Մտքով ապրելէ այնքա՛ն դառնացած՝ կ'ուզէի՞ որ, եթէ հնար էր, սիրտս ապրէր տակաւին այդ քանի մը ազնիւ սէրերով եւ մոռացումի՝ ներկրթութեան անձնատուր՝ հոգիս հասնէր վերջապէս իմաստութեան՝ որ անէութիւնն է:

✱

Նոյեմբեր մէկ: Այս առտու պարտէզ կ'իջնեմ: Անսահման կապարագոյն վաթկայ մը, միապաղա՛ղ, — երկինքին կապտազէղ բեհեղային ուրախութիւնը կը խափանէ խոնաւ մթնշաղի մը գորշ տարտամութեան մէջ ինքնամփոփուած բոլոր իրերը: Կարելի չէ որոշել՝ առտո՞ւ է արդեօք թէ իրիկուն. այնքան անստուգութիւն կայ այն թաղծարեկ եւ պատիր նշուլումին մէջ՝ որ կարծես թէ կը վարանի աշխարհը տեսանելի դարձնելու մեր աչքերուն: Աւերանքի եւ անհուն վշտահարութեան հրաշալի պատկեր մըն է պարտէզը: Տերեւաթափ ծառերը, մսկոտ խալնահար՝ քրջագգեաց մերկութեան մը առաջին անակնկալին մէջ՝ կարծես թէ՛ լոին կը մտածեն ճակատագրական աղէտներու վրայ՝ որ չպիտի ուշանային: Սարսիւնային նիհար ու օճազալար բազումներուն վրայ՝ քանի մը խունկի դոյնով տերեւներ կը դողդղան տակաւին: Վարդենիները բոլորովին մերկ՝ փուշերու խուրձեր են այլ եւս: Թշուառութեան հրապոյրը կը սաւառնի: Թղենիին տակ կը կայ-

նիմ վայրկեան մը: Աշնահար լայն տերեւ մը, դաստակէն կտրուած ձեռքի մը պէս վար կ'իյնայ դանդաղ ու դժկամակ. անկումին մէջ՝ եղերական ու ցաւազին բան մը կայ որ կը տանջէ զիս: Իբր թէ հոգիս թառած ըլլար այդ անկենդան տերեւին վրայ. այնքա՛ն ինծի կը թուի թէ անոր հետ կը փրթի եւ անոր հետ վար կը թափի նաեւ հոգիս: Ի՞նչ թաքուն առնչութիւններ կան երկուքին միջեւ:

Կը մօտենամ մեղունոցին: Ճերմակ փեթակներուն շարանը յուսահատօրէն ամայի է եւ անկենդան: Ո՛չ իսկ միակ ոսկեղօժ թաղանդաթեւ մը՝ որ իր երանաւէտ եւ արբշիռ թռիչքով մթնոլորտին մեռելութիւնը կենդանացնէր: Planchette de vol երուն վրայ՝ քանի մը գործաւորութիւններու դալարատանջ մեռած դիակները միայն:

Մտահոգ կը պտտիմ պարտէզին մէջ: Չոր տերեւներու խաւով մը պատուած է հողը, եւ մեռած տերեւները կը հեծեծեն քայլափոխերու տակ:

Որքա՛ն հրապուրիչ եւ տրտում գեղեցկութեամբ մը գեղեցիկ է աշունը: Ու կը համրեմ իմ աշուններս: Արդէն իսկ բաղմաթիւ ըլլալ սկսած են անոնք, եւ յիշատակներով են կենդանի: Ու կը գտնեմ որ՝ երբ պէտք ըլլայ իմ անցեալիս համարատուութիւնն ընել, ամայի է ան անապատի մը նման, ուր քանի մը մանկական ժպիտներ միայն կը ծաղկին: Եւ ցանցառագոյն յիշատակներու աւերները աշնանային թախծալիր վայրանկարներով միայն չըջանակուած են:

Աշնան մէջ ծնած եմ: Սէրը հոգիի մը երկրորդ ծնունդն է: Աշնան մէջ սիրած եմ թերեւս: Աշուններու ոսկեղէն արշալոյսներուն եւ արիւնաթաթաւ վերջալոյսներուն մէջ ամենէն աւելի ապրած եմ բնութեան

գեղեցկութիւնները: Ու կ'ուզէի նոյեմբերի խաղաղ իրիկուան մը ոսկեղօծ ու տրտում քաղցրութեամբ փառքին մէջ մեռնիլ:

✽

Ու մատծումներս, աչնան տերեւներու նման կը թափին՝ վասն զի կեանքի հասունութեան բեռով են ծանրաբեռնուած: Մտածումները կը թափին՝ դուցէ իմաստութեամբ ծանրաբեռն: Տրտմութիւն եւ մահ կայ տերեւներուն մէջ որ կը թափին: Դառնութիւն եւ մահ կայ չափազանց հասունցած այս իմաստութեան մէջ: Իմացականութեան թոյնը գտայ ես: Իմացականութեան թոյնը կ'ըսեմ: Ա՛ն է որ կ'սպաննէ, յամբօրէն, հեշտահան երազի մը անապոյտն արբեցութեան մէջ երջանկացնելով հոգին:

Բայց այս առտու, ինչպէս միշտ գեղեցիկ է աշուներ, եւ որքա՛ն սրտազին ու կարօտաւէտ յարում կայ իմ մէջն իր թաղծաւեր գեղեցկութեան համար: Ծառերուն կմախքներուն հետ՝ բարեկամօրէն՝ հոգիովս կը խօսակցիմ: Աչնանային հովը կը դարնուի անոնց ճիւղերուն, անոնց մէջ հծծիւններ մրմունջներ թեթեւ սոյլեր կենդանացնելով: Եւ անոնց անուշ այդ պատասխանները՝ ապրեցնող յուզումով մը կը լեցնեն իմ հոգիիս կամաւոր միայնութիւնը: Մեռած տերեւներուն մտերմութեան մէջ կ'ապրիմ՝ զեռ գեղեցկութեան ու գինովութեան այն տարտամ երազները՝ որոնք իմ հոգիիս սողոսկումներուն թեւեր կուտան տակաւին: Ու դիւթական վայրկեանի մը մէջ կը վերապրիմ, այսպէս, տողանցումը, վերերեւումը այն քաղցր պատկերներուն, հմայիչ տեսիլքներուն, եւ սիրելի անընկալ դիմաստուերներուն՝ որոնց հետ գեղեցկութեան յու-

զումներ, սիրոյ եւ արցունքի տրտում երանութիւններ ապրած ըլլալու է իմ հոգիս:

Ու կը զգամ թէ տղու խօսքեր կ'ընեմ: Միամիտ, անիմաստ խօսքեր: Ի՛նչ կը խորհին ուրիշներ հոգիի մը այս կացութեան մասին: Օ՛հ, որքա՛ն պիտի ուզէի չխորհիլ թէ ուրիշներ ինչ կ'ընային խորհիլ իմ մասին: Ուրիշներ իրաւունք ունի՞ն դատաստան ընելու հոգիի մը ներքին թագաւորութեան անկախ շարժումներուն վրայ: Որքան քիչ «ուրիշ» ըլլալ ուզած եմ ես, իմ մեռնասէր ուղեւորի ճամբորդութեանս այս ընթացքին: Որքա՛ն արդարութեամբ ջանացած եմ որ ուրիշներն երթան ըլլալ ինչ որ կ'ուզեն կամ կ'ընան ըլլալ: Ինչո՞ւ զիրար անհանգիստ կ'ընեն: Ես կ'ուզէի ոչ ոքի հանգիստը ոչ մէկ բանով խանգարել: Բայց եթէ հակառակ ամէն բանի ուրիշները անկարող են անհանգիստ չըլլալ ինձմով, եթէ իմ գոյութիւնս կ'ընայ որ եւ է կերպով տանջել իրենց ամբոխացեալ հետաքրքրութիւնն ու զգացումները, այդ պարագային ալ, անոնց խեղճուկ բամբասանքներուն պիտի ջանամ ընդդիմահանել իմ սրտազին ներողամտութիւնս, որուն խառնուած ըլլար քիչ մը անուշ ժպիտ եւ քիչ մը արգահատանք: Ես եւ անոնք: Տակաւին ու միշտ, անկարող եմ լուծել, մթին խնդրուածը: Կարելի չէ որ ինքզինքս մոռնամ անոնց համար: Ինքզինքը մոռնալ՝ պիտի նշանակէր ամէն բան մոռնալ: Ինքզինքը մոռնալ պիտի նշանակէր որդեգրուիլ մեծ ու բացարձակ մոռացումին, եւ այնուհետեւ ա՛լ ոչինչ կայ: Պիտի յիշեմ զանոնք, եւ անոնք՝ իմ հոգիիս թատերաբեմին վրայէն անցնելով պիտի խաղան գոյութեան կատակերգութիւնը: Վասն զի՝ տիեզերքը իմ մէջէս կը պրիսմակուի: Տիեզերքը ինձմով միայն գոյութիւն ունի: Եւ եթէ ինձմէ դուրս աշ-

խարհը ունի առարկայական անկախ դոյութիւն մը, ի՞նչ նշանակութիւն եւ ինչ շահեկանութիւն կրնար ունենալ անիկա առանց ինծի: Ի՞նչ բանի օգտակար էր իմ քառասային ու անկերպարան՝ անպէտ իրականութիւնը: Մնացեալը ստութիւն եւ կեղծիք է, կամ ցաւալի պատրանք: Շատ աւելի եսականութիւն գտած եմ հոգիներուն մէջ անոնց՝ որ անեսականութեան պաշտամունքը կը տարփողեն: Որքա՞ն մանաւանդ իրենց եսին իսկ փառաբանութիւնն է «ուրիշ»ներու այդ փառաբանութիւնը: Գիտնան թէ չգիտնան՝ ինչ որ կ'ընեն, խնդիր չէ: Չէ՞ որ բոլոր հոգիները՝ կոչուած են անցաւոր դեր մը խաղալու այս աշխարհին վրայ, այնուհետեւ՝ ա՛լ ոչինչ: Թողէք որ ընեն ինչ որ կրնան: Եւ ասիկա մեծ շնորհ մը չէր:

*

Բայց ըսէ՛ ինծի, հոգի՛ս, դուն քեզի ըսէ՛: Հոգի՛ս, անկե՞ղծ ես այ՛, բոլոր արտայայտումներու մէջ, ուր կը փորձես ինքզինքդ ըլլալ, իբր թէ գեղեցկութիւնն ապրելու եւ գեղեցկութիւնն ստեղծելու համար: Կրնա՞ս վստահիլ թէ, քու բոլոր շարժումներու մէջ ցուցասիրութեան երանդ մը չկայ, որ զքեզ ծաղրելի պիտի դարձնէր նոյն իսկ քու նկատողութեանդ հանդէպ, լուսաւոր ինքնագիտակցութեան վայրկեանի մը մէջ:

Ի դո՛ւր այս կնճիռը կը փորձեմ լուծել: Անյաղթելի հետաքրքրութիւն մը եւ խորին կասկած մը կը տանջեն զիս: Կը թուի թէ բնա՛ւ չեմ ճանչնար ինքզինքս եւ, զիջումով մը, որ չեմ գիտեր ինչո՛ւ դոյութիւն ունենար մէջս, ատոր մասին թերեւս պիտի հարցուփորձեմ այն հոգին՝ զոր պիտի ճանչնամ զիս ամենէն աւելի

խորապէս ճանչցած ու հասկցած: Ի՞նչ սրտառուչ ու պարզամիտ ունայնասիրութիւն:

*

Նոյեմբերի տիւր օրուան մը բոլոր պարունակութեան հաշուեյարդարութիւնն է այս: Որքա՞ն հակասութիւններ ըլլալու են հոն: Բայց ես համոզուած եմ թէ, այդ պայմանին տակ միայն կեանքը հնարաւոր է: Աչքերնիս գոցելու ենք հակասութիւններուն, երբ կուզենք ապրիլ: Այս բանը կ'ընենք արդէն երբ կ'ապրինք: Վասն զի չպիտի ուշանանք հասնելու օր մը այն սահմաններուն՝ ուր այլ եւս ոչ մէկ ընդգիմակութիւն, ոչ մէկ հակասութիւն կայ, ուր ոչ լոյս կայ ոչ գիշեր, ուր տիեզերքը բացարձակ տրամաբանութեան մը կանոններուն համեմատ կը լուծուի իր բոլոր հարցերով ու բոլոր հոգերով:

Մինչեւ այդ սեւ ու վերջնական վայրկեանը, կ'զգամ թէ՛ հոգիիս մէջ մէկը կայ՝ որ անդադար կը մեռնի, ուրիշ մը կայ՝ որ յաւիտեան կ'ուզէ ապրիլ. հոգիիս մէջ մէկը կայ որ կուլայ, տակաւին ուրիշ մը կայ՝ որ կը ժպտի, եւ անոնք բոլորը զատ զատ էակներ են, իմ մէջս միաւորուած, եւ այդ հակասութիւններուն բաղադրութիւնն իսկ է իմ հոգիս:

Վերջին պահուն որքան հեղնաժպիտ քաղցրութիւն կայ իմ մէջս: Կ'զգամ թէ ամ ինձմէ աւելի հոգի է եւ ես պատրաստ եմ գլուխ ծռել իր օրէնքին վճռականութեան առջեւ:

Ու կը դտնեմ որ՝ աշնան գեղեցկութիւնն ապրիլ ջանալը մաքուր մարգանք մըն է, որ կրնայ հոգին ամրացնել: Եւ այս քաղցր օրուան յիշատակը բիւրեղի մը մէջ խտացնելու աշխատութիւնը ազնիւ է ու պատուական:

ՅԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ

Ձմեռ է, սարերու խառամբեր ու գաւառին լռին երկայն Ձմեռը, յաւիտենականութեան մը չափ երկա՛յն:

Մահուան Ձմեռուան ձիւնը կը ցանուի ցաւոտ հոգիիս խորը, գրիչը մատներուս մէջ կը դողայ, մելանը սառեր է...:

Պատուհանիս պղտոր ապակիին ետեւ, վիրաւոր դաւկահար ծաղկի մը կը նմանիմ, Գարնան հոտաւէտ կապոյտ օրերուն կրակի կարօտովն ու կարմիր արշալոյսներուն աւիւնոտ յիշողութիւններովը էրած մրկած: Իրիկունը տխուր է կարի եւ դաւարուն ձանձրոյթը հեռաւոր սպիտակ հորիզոնին վրայէն՝ թունաւոր օձի սողակումներով կ'երկարի ու կը սպրդի հոգիիս մէջ: Եւ անսահման մաքուր ճերմակութիւնը ձիւնին, որ կը թափթփի, ցրուուն ու մեղկ դանդաղութեամբ, անըսկից ու անվերջ անընդմիջական միօրինակութեամբ, ներսս կը բանայ մելամաղձութեան խորհրդածու ձմեռը, սրտիս խորը լռութիւնը կը պատճառաւորէ, — Մօռիս Մէթէռլինք բանաստեղծին միսթիքական մտերիմ լռութիւնը, կէս լուսաւորութիւններով ու յատակի թանձրօրէն ստուերոտ նշոյլներով ոսկեզօծուած:

Այլ եթէ ձիւնը կը տեղայ դուրսը, այլ եթէ անձողապրելի Ձմեռուան կործանումներուն սպառնալիքը խարխուլ պատուհանը կը բռնաբարէ, եւ ցուրտ քամին՝ մահուան ու ոչնչութեան անկարեկիր երգը կը հաչէ, հէգ աննշան բանաստեղծին վճիտ միամիտ հոգին՝ սեւ կառկածներու սարսափին ենթարկելով, — այլ անոր

սրտին մէջ՝ սիրոյ վերջին ծաղիկը դեռ կեանքով կը բարախէ, ու ծխանին տակ մխացող խարոյկներուն մէջ՝ դեռ կեանքի կայծ մը կը փայլի, լռութեան ու հսկումի անձնատուր տղին հոգիին մէջ՝ բոցի պատառիկ մը կը պլպլայ, — բանաստեղծին օճախը դեռ կը մխայ...:

Ձիւններուն գոցած սպիտակ արահետներուն մէջ՝ քայլերս մոլորեցան: Անսահման ճերմակութիւնը՝ կը խեղդէ հոգիս: Մոլորումի սարսուռը՝ սիրտս կը սառեցնէ, ու ոտքերս քար կը կտրին: Քայլերուս կշռութիւնը՝ սայթաքումներ ու դանդաղումներ կ'աւրչտկեն, եւ հոգիիս խորը անբացատրելի քունի մը, — ո՛հ չըլլա՛յ անզարթոյց քունին, — տարօրինակ հեշտութիւնը կ'ղգամ:

— Բարի աղատարար, բռնէ՛ ձեռքէս, դուցէ իյնամ, դուցէ սառուցիկ ճերմակը վերջին անկողինս, ցրտին ձիւնը՝ հանգստի վերջին բարձիկս ու վերջին երազիս յաւիտենական վերմակն ու կափարիչն ըլլայ...:

Ձմեռ է, դուրսը ցուրտ է, դուրսը ձիւն կայ, դուրսը սառոյց կայ: Մահուան սեւ սպառնալիքը կայ դուրսը, ու մխացող խարոյկին վերջին կայծերուն առջեւ, հոգիին մէջ զգալով դեռ կեանքի բոցէ լեզուակի մը դաւարումը, փետուրը սառնահար մատներուն մէջ, աննշան քերթողը կը խոկայ: Ներեցէ՛ք իրեն մտացիր երազողի այն շուարուն թափառումները, ձիւնասպիտակ արահետներէն, ինկած, սփիւռ ճերմակ երազներուն վրայէն...:

Իրիկունը կը ծանրանայ տակաւ, ձիւնը կը տեղայ դեռ, ու, պղտոր պատուհանին ետեւ, նայուածքս կը նուաղի: Խորունկ լռութեան երկա՛յն սեւեռուն վայրկեան՝ մըն ալ, եւ ահա՛ գիշեր է:

Պատուհանիս ապակիին ետեւ կծկտած դեռ, էտկար

Բօյական մահապաշտակ ագուաւի մը թունաւոր կտուցը կ'զգամ սրտիս մէջ: Միխիթարութիւն մը միայն ունիմ — Զէ՞ մի որ ծխանիս վերեւ կապոյտ ծուխի ջերմ պարոյր մը կը ծփայ դեռ, այս ձիւն ձմռտուկին: Հողիւս խորը՝ Սպասման անձկութիւնը՝ կեանք կուտայ ինծի նորէն, — սպասումը՝ քաղցր վայելքին, սպասումը՝ հանդիսաւոր տօնին: Զիւնեղէն ճամբաներուն մէջ, կոխկուտած սպիտակ երազներուս վրայ, ու Մահուան անդունդին եզերքը, ան է, սպասման ոգին է, որ սառած դողդողակին թոքերս կը բռնէ, ու կ'առաջնորդէ զիս դէպի շուշանաթոյր հորիզոնը, — Երազին սեմին վրայ, — որ միշտ կը լայննայ, որ կը լայննայ յաւիտեան, անսպառելի, անվերջանալի ճերմակ վերջալոյսի մը տեսլական ճաճանչումներուն մէջ:

Ու յանկարծ «տա՛նկ, տա՛նկ» հսկայ ժամացոյցն է որ կը զարնէ դուրսը, ձիւնի յորձանքներուն խորէն, խուլ ու խորունկ: Մտածումներու պարը պտուտք կուտայ եւ կը տարտղնի, իբրեւ թէ, քամիի հոսանք մը ցրուէր զանոնք ցայգաթիթեռներու հոյլի մը նման: Ա՛խ, ո՛ւր էր թէ սփոփարար հառաչանքով մը կարենայի հովին տալ նաեւ բոլոր հոգերը ու բոլոր ցաւերը՝ որ իմ ներսս կը բնակին ...:

Ծրագը կը վառի, խարոյկէն աւելի՛ ուժգնօրէն կ'արծարծի, բոցադոյն փայլուն բակ մը կը դժագրուի ճարճատուն խանձողներուն շուրջը եւ Մուսաներու մանկլաւիկը հողիին խորը քաղցր տաքութիւններ կը զգայ: Ակնարկը ա՛լ ետ առնելու է պատուհանէն, վաբադոյրը քաշելու է, ու խարոյկին բոցերուն պէտք է դարձնել՝ խանդավառութեան վարդադոյն վայրկեանի մը մէջ՝ կեանքով ու սիրով շողացող աչքերը:

— Մա՛միկ, պատմէ՛ ինծի մէկը այն միամիտ հո-

տաւէտ հէքեաթներէն, որոնց մէջ աղջիկները անկեղծ աղուորութիւնը ունին, ուր սէրը դառնութիւն չունի, եւ ուր վարդը փուշ չունի: Մա՛միկ, պատմէ՛ ինծի անոնցմէ հատիկ մը:

Ծրագը կարի տակ մամիկս բուրդ կը մանէ, — իր ճակատագրին, իր ցաւերուն, ու իր կեանքին ցաւադին անվերջանալի թելը, պիտի ըսէր էմիլ Վէռհարն բանաստեղծը: Ծրագին անարիւն բոցեղէն լեզուն՝ կը պլպլա՛յ կը պլպլա՛յ, ու սենեկին վարագոյրներուն վըրայ՝ մեր երկուքին ստուերները, մեր երկուքին ստուերանկարները, — ուրիշ մը պիտի ըսէր մեր երկուքին ծաղրանկարները, — կը պարեն: Բայց մթնոլորտը մաքուր է, շունչը տաք եւ հողիները՝ ճրագին բոցէ լեզուակին պէս կեանքոտ ու պլպլուն: Հոս՝ խարոյկին առկայծումները եւ շունչերուն տաքութիւնը բաւական եղած են խրճիթին օդը տաքցնելու համար: Եւ բանաստեղծը չի նախանձիր ձեր սալօններուն արուեստական ախտաբոյր տաքութեան:

Մամիկս կը պատմէ, եւ դիւթական հէքեաթը հոգիս կը բուրումնաւէտէ: Երազանքի վարդալից նրբողիներու մէջէն կը քալեմ պահ մը:

Կեանքին մէջ՝ զմայլելի կրկներեւոյթներ կան: Դիւթական հատուածակողմ մը ունիմ աչքերուս վրայ: Ի՛նչ նոր են, ի՛նչ թարմ ու ի՛նչ մաքուր՝ դաշտանկարներն ու հեռանկարները:

Մամիկիս հէքեաթը սփոփանքի անուշ մրափ մը ծանրացուց հողիւս վրայ: Հէքեաթները մարդը կը միխիթարեն երբեմն:

Բազմոցին վրայ թոյլօրէն ընկողմանած, սիկարը՝ ցաւերուս նման շրթունքներուս վրայ մխալով, հանիիս տալով ուշադրութիւնս բոլոր, զինքը այնքա՛ն մօտ գլա-

ցած էի իմ դեռատի սրտիս ու հոգիիս:

Հէքեաթը վերջացաւ ու լռութիւն մը ծանրացաւ, անհնարին ծանրութեամբ լռութիւն մը:

Ու յանկարծ, մտածման ի՞նչ խաղ էր որ խորխորատ մը բացաւ իմ ու ծերունի հանիիս միջեւ:

Մեւ լաջակին ծայրերը գլխին վրայ ամփոփած, մեղրամոմի մաքրութեամբ հիւծուած դէմքը՝ հանդարտ խղճմտանքի մը արտայայտութեան մէջ կաղապարուած, ութսուն ձմեռներու ձիւնը գլխին, Վալատոն նկարչին «ծեր»երուն չափ համակրելի ու սիրուն, հանիս դեռ կը շարունակէ մանել, միշտ մանել, յաւէտ մանել, իր ճակատագրին, իր բախտին, իր ցաւերուն յաւիտենական թելը, պարտասումի թելը, համակերպութեան անդուծ թելը: Անհուն յոգնութիւն մը կայ ոսկրուտ մատներուն վրայ՝ որոնք տարապայման նիհարութեան մը մէջ կը հալին, ու սիրահատուկ է այն խանդաղատալից խնամքը՝ զոր կը դնէ հանիս՝ իր տառապանքին ու համակերպութեան թելը չփրցնելու մէջ, — այնքա՛ն վախկոտ զգուշութեամբ կը մանէ:

Մինչդեռ իր թոռը, թելը խզելու փորձութեան մէջ կը տառապի, ու ինքզինքը կ'ուտէ անազորոյն սանձահարումներու տակ: Ո՞վ քանդեր է իր մէջ աշխարհի իմաստութեան սկզբունքը. ո՞վ սորվեցուցեր է իրեն արգիլուած պտուղին կործանարար յետսապահանջութիւնը:

Պոտլէռեան դեւ մը կայ հոգիիս մէջ, որ կը փորձէ զիս ամէն վայրկեան: Տատանում մը կայ գլխիս մէջ՝ որ զիս անդունդին վրայ ճնճղուկի փեթուած փետուրներու նման կը խաղցնէ:

Ընկճուած կիսամեռ հանիէն՝ մինչեւ ամբարիշտ ու սատանայ թոռը ճամբան երկայն է, ճամբան յաւիտենական է:

Ու հիմա կը մեղքնամ հանիիս՝ որ միօրեայ բոյսի մը նման ապրած է ու կը խամրի: Իր մէկ դարը՝ իմ քառորդ դարիս տասանորդական գիտակցութիւնն ու արժէքը չի կրնար հակադէմ:

Ու հիմա, կը սիրեմ իմ դեւս, որ պիտի օր մը վերջնականապէս հրապուրէ զիս, կը սիրեմ իմ ցաւերս, ապրող ու սիրող մարդու ցաւերս, կը սիրեմ իմ խորխորատ եսս, — ճնշուած՝ այլ հպարտ մարդու եսս:

Ու բռնահար միայնութեանս մէջ, խիզախ մտաւորականի լլկանքներու մէջ, գեղացիի վայրագ բնազդներու ու բուռն կիրքերու սանձակոծումին տակ, եթէ չըլլայ կեանքս տարածուն գործունէութեան մը բեղմնաւոր ու առատ կեանքը, պիտի ընեմ զայն ներգործական խորհրդածու լռութեան սեւ կեանքը:

Դուրսը հովը կը փչէ ուժգին, ձիւնը կը տեղայ անդադար: Երկինքին բոլոր սպիտակ երազները, խըլեակները չքեղ կառուցումին, վար կը թափին, բանաստեղծին գլխին վրայ, բանաստեղծին ոտքերուն տակ:

Ուժգին լարումներուն՝ ջղաթափութիւնը յաջորդեր է: Մոլորազին թափառկոտութիւններէն՝ յոգնած է մուսաներուն մատաղատի մանկլաւիկը:

Ու մարած սիկարը, — մարած արդեօք ցաւերն ալ, — չրթունքներուն, իր ուխտին երազին մէջ, չըջուեր պառկեր է ու կը քնանայ:

Իր զարթնումը՝ չքեղ արշալոյսի մը բոցավառութիւններուն պիտի սպասէ: Մի՛ դաչիք իրեն, մեղք է, թո՛ղ քնանայ կաղզուրումի անուշ քունը, ու հանին, հակելով ձմեռնային չարագոյժ գիշերուան մէջ, իր ցաւերուն ու իր համակերպութեան անվերջանալի թելը թող մանէ...:

1 Յունուար 1902 «Արեւելեան Մամուլ», էջ 77-81



Imp. Arax - 46, rue Richer, Paris.

Հ Ա Շ Ո Ի Ե Կ Շ Ի Ռ

Մուտք	1 Յունուար 1935	31 Հոկտեմբեր 1936	Ելք
Սնտուկը պատրաստ 1 Յունվ. 1935ին	392.95	Եր. Օտեանի հատորին մնաց	2095
Նուիրատուութիւն	627	Ա. Յարութիւնեանի տպգր.	2400
Հին հաշիւներէ գանձուած	1052.15	Առաքման ծախս	955.15
Գիրքերու վաճառումէն գոյացած	4204.55	Դրոշմ., երբեքեկ, հեռագրայն	307.80
Բաժանորդներէ	250	Ծանուցումի (գիրք տրուած)	420
		Գրեմական պիտոյք	38.50
		Քլիշէ, վիմ. տոմս եւ գանազան	95.90
		Սնտուկը պատրաստ 31 Հոկ. 1936ին	214.30
	6526.65		
			6526.65

Հաշուեցնելի՛շ՝ Վ. ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ

ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵՎԱՄՆԵՐ



ՀՀ Ազգային գրադարան

ԾԱՆՈԹ. — Մեր Հաշուեցնելի՛շներն են եղեր 1929-1930ին ողբաց. Մ. Տէրպետէրեան, 30-1934ին Պ. Ռ. Բերբերեան (այժմ բացա կայ Փարիզէն), 1934-1936ին Պ. Վ. Թագորեան

« ՆԱՀԱՏԱԿ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ »

Մատենաշարէն լոյս տեսած են

Թիւ		Ֆրանք
1.	Ռուբէն Զարդարեան (1930)	20
2.	Մելիքն Կիրանեան (1931)	20
3.	Գեղամ Տէր Կարապետեան (1911)	30
4.	Գեղամ Բարսեղեան (1931)	20
5.	Արփիար Արփիարեան (1931)	20
6.	Գրիգոր Զօհրապ (1932)	20
7.	Տիգրան Զէօկիրեան (1933)	20
8.	Օհան Կարօ (1933)	20
9.	Երուանդ Օտեան (1935)	20
10.	Արտաշէս Յարութիւնեան (1937)	20

Մեր կեդրոնական հասցէն է .—

M. BARSAMIAN,
121, Rue Marcadet, Paris (18°)